

سحر

۳-۴ ۱۹۸۲ ع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فَتَرَانِ كَرِيمِ جُونِ مُقَدَّسِ آيتُون ۽ بَنِي كَرِيمِ جُونِ حَدِيثُون
تَوَهَّانِ جِي دِينِي مَبْلُومَاتِ پَرَا صَافِي ۽ تَبْلِغِ لَاءِ شَايِعِ كِيُون وَجُونِ
يُونِ. اَنھن جَوَاخْتِ اَمِ تَوَهَّانِ جَوَافِ اَھِي. اَن كَرِي جِينِ
مُفَضِّلِ اَھِي آيتُون هَجَرِ. تِنِ كِي صَحِيحِ اِسْلَامِي طَرِيقِي
مُطَابِقِ بَيَعْنَمَتِي كَانَ مَحْفُوظِ رَكِيو وِجِي.

”سنڌ آرڪائيووز“ جي عمارت جي پيڙھ، واري پٿر
رڪن واري تقريب جي موقعي تي
(۲۸- آگسٽ ۱۹۸۲ع)

سنڌ جي گورنر ليفٽيننٽ جنرل ايس. ايم. عباسي

جي خدمت ۾

جناب جسٽس سيد غوث علي شاھ صاحب
وزير تعليم، ثقافت، رانديون ۽ قانون، حڪومت سنڌ
طرفان پيش ڪيل

خطبہء استقباليہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

عزت مآب گورنر سنڌ، معزز مهمان، خواتين و حضرات!

اسلام عليکم :

”سنڌ آرڪائيووز“ جي نئين عمارت جي پيڙھ، واري پٿر رڪن جي هن موقعي تي، توهان سڀني کي خوش آمديد چوندي آڏو نهايت فخر ۽ مسرت محسوس ڪري رهيو آهيان. آڏو خاص طرح سان ليفٽيننٽ جنرل جناب ايس. ايم. عباسي، گورنر سنڌ، جو نهايت شڪرگذار آهيان، جو پاڻ انهيءَ عمارت جو پٿر رڪن جي دعوت قبول فرمائي اٿن. حَقَقَةً
تڪميل سندن ذاتي دلچسپي ۽ موصوف جو، سرپرست

جي حيثيت رکي ٿو، ڇاڪاڻ ته جو مملڪت خداداد پاڪستان جو هي حصو، جنهن کي صوبو سنڌ چيو وڃي ٿو، پنهنجي تهذيبي قدامت ۽ شاندار ثقافت جي لحاظ سان سڄي دنيا جي تاريخ ۾ عموماً ۽ برصغير جي مسلم تاريخ ۾ خصوصاً هڪ امتيازي حيثيت جو حامل آهي. سرزمين سنڌ جتي هڪ طرف قديم تهذيبن جو گهوارو آهي، آئي ان کي ”باب الاسلام“ هجڻ جو پڻ شرف حاصل آهي، ڇو ته برصغير ۾ اسلام جي روشني انهيءَ ئي دروازي مان داخل ٿي ۽ اسلامي تعليم جو فروغ پڻ انهيءَ ئي خطي مان ٿيو. برصغير ۾ اسلام جو پيغام، ڪفر ۽ شرڪ مان پيدا ٿيل بترائين ۽ سماجي ناانصافين جي خاتمي جو پيغام هو، جنهن جي نتيجي ۾ صرف پٿر جا بت ٿي نه ٿيا، پر جهالت جا بت پڻ پاهڻ پاهڻ ٿي ويا. اسلام، جهالت جي ڪاري رات ۾ عالم جي روشن باک بنجي ڦٽو، ان ڪري اسلامي تعليم جي شروعات ئي لفظ ”اقرء“ سان ٿي، جنهن جو مطلب آهي ”پڙهو“. اقرء يا سيم ربك اللّٰهي خَلِّق...

دراصل سنڌ ۾ اسلام جي آمد برصغير ۾ اسلام جي فروغ جي شروعات آهي. برصغير ۾ هڪ آزاد مسلم مملڪت، يعني پاڪستان، جو قيام انهيءَ ئي تاريخي تسلسل جي هڪ ڪڙي آهي، جنهن جي ابتدا سنڌ ۾ اسلام جي آمد ۽ فروغ جي صورت ۾ ٿي. قرآن ڪريم جو سڀ کان پهريون ترجمو سنڌي زبان ۾ ڪيو ويو، اها اسان جي بدقسمتي آهي جو اسين ان عظيم ڪارنامي جي تاريخي رڪارڊ کي محفوظ نه رکي سگهياسين. ان طرح مان سنڌ جي قديم ترين تاريخ، جا عربيءَ ۾ لکي ويئي، ان جو پڻ اصل مسودو محفوظ ٿي نه سگهيو آهي. البته، ان عربي ڪتاب جو فارسي ترجمو ”چچ نامه“ جي نالي سان اسان وٽ ضرور محفوظ آهي. ان طرح مان ٿي جي تباهي ۽ اتان جي ڪتب خانن کي باهين لڳڻ جي نتيجي ۾ ڪيترو ئي قيمتي ۽ نادر تاريخي مواد ۽ نهايت ڪارآمد دستاويزات ضايع ٿي ويا. اهي نقصان اگرچہ ان دور سان تعلق رکن ٿا، جنهن کي تاريخ ۾ ”ماضي“ سان تعبير ڪيو ويندو آهي، ليڪن مٿي ظريفي ته اها آهي جو خود ”حال“ جي ماضي کان ڪا گهڻي مختلف ناهي. چنانچه، پاڪستان ٺهڻ وقت جتي...

... انهن ٽيون آهن، آئي هڪڙو ظلم اهو به ٿيو آهي، جيڪو حصو ملڻ ڪهندو هو، ان ڪم جي...

ان قيمتي ۽ تاريخي رڪارڊ کي سائنسي طريقن سان ئي محفوظ ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ ڪم لاءِ هڪ منظم ۽ فعال اداري جي ضرورت آهي، جتي انهيءَ رڪارڊ کي گڏ ڪري، جديد دؤر جي سائنسي طريقن مطابق سنڀالي سگهجي. ”سنڌ آرڪائيوز“ جي اداري اهڙن تاريخي مسودن ۽ دستاويزن جي ابتدائي فهرست ٺاهي ڇڏي آهي، جنهن جو تعلق سرڪاري شعبي مان آهي. ليڪن، اڃا تائين تمام گهڻو قيمتي مواد سنڌ جي پراڻن خاندانن وٽ نوادرات جي شڪل ۾ موجود آهي. لهنذا، هن موقعي تي، آءٌ اهو ٻڌائڻ ضروري ٿو سمجهان ته، سنڌ جي قديم تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت متعلق جيڪو نادر مواد مختلف فردن ۽ خاندانن وٽ موجود آهي، اهو فقط انهن جو ئي ذاتي سرمايو نه، پر قومي سرمايو پڻ آهي، ان ڪري ان کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ آهاڻ وٺڻ ضروري آهن. ورنه، ان ڪالهه، جو هڪو اسڪان آهي ته، خاطر خواه نظرداري ۽ ضروري حفاظتي آهاڻ نه وٺڻ جي صورت ۾ اهو قيمتي تاريخي قومي سرمايو ضايع ٿي ويندو، ۽ اڳرائين ٿيو ته، علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان اهو هڪ قومي الميو هوندو. ان ڪري آءٌ هن موقعي تي عالي جناب گورنر صاحب جي توسط سان، اهڙن سڀني محترم فردن ۽ خاندانن کي اپيل ڪندس ته، اهڙي قيمتي مواد جي حفاظت لاءِ مائڪرو فلمنگ ۽ ٻيا جديد طريقا اختيار ڪن، ۽ اڳر پنهنجو علمي سرمايو حڪومت جي حوالي ڪرڻ تي آماده نه ٿين ته، گهٽ ۾ گهٽ ”سنڌ آرڪائيوز“ ۾ ان جي داخلا ضرور ڪرائين.

آءٌ اها به تجويز ڏيندس ته حڪومت اهڙن واسطيدار فردن جي لاءِ ريفريشر ڪورس منعقد ڪري، جيئن انهن کي دستاويزن کي محفوظ رکڻ جي جديد ٽيڪنيڪ کان آگاهه ڪري سگهجي ۽ ان ڏس ۾ جن ڪيميائي ۽ ٻين شين جي ضرورت پوي ٿي، سي انهن کي وقتاً فوقتاً فراهم ڪيون وڃن. ان طرح سان اهو رڪارڊ، جنهن جو تعلق سرڪاري شعبي مان آهي، ۽ جيڪو مختلف ضلعي ۽ تعلقي هيڊ ڪوارٽرن ۾ ناگفته به حالت ۾ پيو آهي، تنهن کي ”سنڌ آرڪائيوز“ ۾ منتقل ڪرڻ جي لاءِ فوري قدم کڻڻ جي ضرورت آهي، جيئن اهڙو سمورو رڪارڊ باقاعده طريقي سان محفوظ ڪري سگهجي.

جناب گورنر صاحب!

۱- نجي شعبو.

هي شعبو تحريڪ آزاديءَ ۾ حصي وٺڻ وارين اهم شخصيتن ۽ سياسي و ثقافتي تنظيمن جي قديم مواد تي مشتمل هوندو. ان شعبي ۾ لکت واري رڪارڊ سان گڏوگڏ تقريرن، انٽرويو ۽ دستاويزي فلمن جي صورت ۾ زباني رڪارڊ پڻ محفوظ ڪيو ويندو.

۲- سرڪاري شعبو.

هن شعبي ۾ مختلف سرڪاري کاتن جي ”اي“ ڪيٽيگري فائيلن کي محفوظ ڪيو ويندو. انهن فائيلن مان تحقيقي ڪم ڪرڻ وارا اسڪالر، حسب قاعده استفادو ڪري سگهندا. هن شعبي ۾ مختلف سرڪاري ۽ خودمختيار ادارن طرفان شايع ڪيل مواد - مثلاً گزيٽ، هئبڊ آئوٽ ۽ اسيمبليءَ جون ڪاروايون وغيره - پڻ محفوظ ڪيو ويندو.

۳- اخبارن ۽ رسالن جو شعبو.

هن شعبي ۾ سنڌ مان شايع ٿيندڙ قديم ۽ جديد اخبارن ۽ رسالن کي محفوظ ڪيو ويندو. ان سان گڏوگڏ انهن اخبارن ۽ رسالن جون ڪٽنگس پڻ محفوظ ڪيون وينديون، جن ۾ سنڌ متعلق مواد شايع ٿيل هوندو.

۴- آرڪائيوز لٽريچر.

هن شعبي ۾ واسطو رکندڙ سمورا ڪتاب، فرمان، سَنَدون ۽ دستاويز جمع ڪيا ويندا.

۵- حفاظت ۽ نظرداريءَ جو شعبو.

اهو شعبو قبضي ۽ نادر دستاويزن، ڪتابن، اخبارن، رسالن ۽ ٻئي ڇهڻ ۽ اڻ ڇهڻ مواد جي نظرداري ۽ حفاظت جو ذميدار هوندو.

۶- شعبو.

۷- شعبو، فوٽو اسٽيٽ ۽ فوٽو گرافيءَ جي

ان طرح سان جسم ٿيندڙ تاريخي رڪارڊ، سرڪاري عملدارن ۽ تحقيق ڪرڻ وارن عالمن لاءِ ضروري حوالن ۽ معلومات فراهم ڪرڻ جو ذريعو ٿي سگهندو. سنڌ آرڪائيوز، قومي آرڪائيوز ۽ ٻين صوبائي ادارن سان رابطي ۽ تعاون جي وسيلي، ضروري مواد جي تبديلي ۽ معلومات جي فراهمي جو ذريعو ٿيندو. ۽ ان طرح سان، قومي سطح تي پاڪستان جي قديم تهذيب و ثقافت جي اڀياس ۽ پنهنجي تاريخي ۽ ثقافتي اهميت ۽ حيثيت کي سمجهڻ لاءِ سائنسي بنيادن تي ڪم ڪرڻ جي راھ، هموار ٿي سگهندي، جنهن سان قومي ڪردار جي تعين ۽ پاڪستاني قوميت جي تشخص ۾ خاطرخواه مدد ملي سگهندي.

جناب عالي:

آرڪائيوز جهڙي اداري لاءِ موجوده دؤر ۾، جنهن سازو سامان جي ضرورت پوي ٿي، اهو هڪ حد تائين ته اسان هٿ ڪري ورتو آهي. سنڌ جي مختلف حصن ۾ وڪريل تاريخي مواد مائڪرو فلم جي ذريعي محفوظ ۽ هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ جي پروگرام تي عمل درآمد شروع ڪيو پيو وڃي. جناب والا جي هٿان، ان عمارت جي پڙهڻ، واري پٿر رکڻ سان گڏ، ڪجهه رڪارڊ منتقل ڪرڻ جا انتظام ڪيا ويا آهن. خدا جي فضل و ڪرم، توهان جي تعاون ۽ سرپرستيءَ جي نتيجي ۾ هاڻي اسان پنهنجي ڪم کي منظم ڪرڻ ۽ سائيٽيفڪ بنيادن تي اڳتي وڌائڻ جهڙا ٿيا آهيون.

آخر ۾، آءٌ انهن چند تجويزن جو ذڪر ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو، جن کي توهان جي منظوري ۽ سرپرستيءَ ۾ عملي روپ ڏنو پيو وڃي.

-- سمورن ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ صاحبن کي هڪ سرڪيولر وسيلي توجهه، ڏياريو ويندو ته انهن جي نظرداريءَ هيٺ ضلعي ۽ تعلقه هيڊ ڪوارٽرن ۾ جيڪو آرڪائيوز رڪارڊ خراب حالت ۾ پيو آهي، اهو فوري طور تي، ”سنڌ آرڪائيوز“ ڏانهن منتقل ڪرڻ جا انتظام ڪيا وڃن، جيئن اهو سمورو رڪارڊ محفوظ ڪري سگهجي.

-- سمورن کاتن ۽ ادارن کي، ان ڳالهه جو پابند ڪيو ويندو ته اهي پنهنجي ”A“ ڪيٽيگري وارا پراڻا فائيل آرڪائيوز ڏانهن موڪلين، ۽ اهو پڻ ته پراڻو رڪارڊ ردي جي حيثيت ۾ وڪڻڻ کان اڳ محڪمي کان ان رڪارڊ جي وڪري لاءِ هڪ سرٽيفڪيٽ حاصل ڪيو وڃي، ۽ جيستائين آرڪائيوز سرٽيفڪيٽ جاري نه ڪري، ڪوبه رڪارڊ وڪرو يا ضايع نه ڪيو وڃي.

-- هريس انفرميشن ڊپارٽمينٽ کي، صوبي ۾ شايع ٿيندڙ ڪتابن جون جيڪي چار ڪاپيون وصول ٿين ٿيون، انهن مان هڪ ڪاپي آرڪائيوز لائبرريءَ لاءِ فراهم ڪئي وڃي.

— جهڙيءَ طرح قومي سطح تي هڪ صلاحڪار ڪائونسل قائم ٿيل آهي، ان طرح صوبائي سطح تي پڻ هڪ صلاحڪار ڪائونسل قائم ڪئي وڃي، جيڪا تاريخ جي ماهرن، آرڪائيوز جي ڄاڻن ۽ ٻين عالمن تي مشتمل هجي.

پنهنجي تقرير جي خاتمي تي، آءٌ هڪ دفعو وري به انهن سمورن معزز مهمانن جو شڪريو ادا ڪريان ٿو، جن هن تقريب ۾ شرڪت جي زحمت ورتي آهي. آءٌ پنهنجي کاتي جي تمام متعلق آفيسرن ۽ عملدارن جي محنت ۽ جدوجهد کي پڻ خراج تحسین پيش ڪريان ٿو، ۽ سڀني کان وڌيڪ آءٌ جناب گورنر صاحب موصوف جو ممنون آهيان، جو هن صاحب هن تقريب ۾ شرڪت ڪئي ۽ ان عمارت جي پيڙهه جو پٿر رکڻ جي دعوت قبول فرمائي.

خدا، اسان جي ڪوششن ۾ برڪت ۽ ڪاميابي عطا ڪري. آمين.

[اردوءَ تان ترجمو]

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماھي علمي ۽ ادبي رسالو

[نمبر ۳-۴]

[جلد ۳۱]

جولاءِ — ڊسمبر

۱۹۸۲ع

ايڊيٽر انچارج
نقيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو - حيدرآباد سنڌ

مھراڻ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.

مھراڻ 23888/6

هيد آفيس 71176

پريس 24264

ملڻ جو هنڌ

سنڌي ادبي بورڊ جو بؤڪ اسٽال

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو

(پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ)

†

سنڌ جا سمورا نامور ڪتب فروش

ساليانو چندو 00-30 روپيا

قيمت: 00-15 روپيا

Printed by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board,
at the Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad, Sind, and Published
by him from Board's office, Sind University New Campus Jamshoro.

گذارش

”سنڌ آرڪائيووز“ ۽ ”سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي“ جو قيام

هيندڙ سال جي هن پوئين اڌ واري عرصي ۾ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ٻن اهم علمي ادارن جو قيام عمل ۾ آيو. سنڌ جي گورنر، ليفٽيننٽ جنرل ايس. ايم. عباسي صاحب، ۲۸- آگسٽ ۱۹۸۲ع تي ڪراچيءَ ۾ ”سنڌ آرڪائيووز“ جي عمارت جو سنگ بنهاد رکيو. جسٽس غوث علي شاھ، صاحب، وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ پنهنجي استقباليءَ خطبي ۾ سنڌ آرڪائيووز جي اهميت، ان جي ترقياتي پروگرامن ۽ مستقبل جو خاڪو پيش ڪيو. چنانچہ اسان شاھ صاحب جو خطبو مھراڻ جي پڙھندڙن لاءِ پيش ڪري رهيا آھيون. ساڳيءَ طرح، ڪراچيءَ ۾ ويجهڙائيءَ ۾ ٿي گذريل مھينگ ۾ سنڌ جي نامور عالمن ۽ محققن، اديبن ۽ مورخن، ”سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي“ کي نئين سر برپا ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. آزاديءَ کان اڳ، ڏيهي ۽ پرڏيهي عالمن، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي قائم ڪري، جيڪا تاريخي خدمت انجام ڏئي هئي، سا موجوده نئين قيادت ۽ ڪارڪنن کي چڱيءَ پر معلوم آهي. اسان کي توقع آهي تہ سوسائٽي پنهنجي سابقه هادگار روايتن کي قائم رکندي، پنهنجي نئين قيام جو مقصد حاصل ڪري سگهندي.

اسان ”سنڌ آرڪائيووز“ ۽ ”سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي“ جي قيام تي مسرت جو اظهار ڪندي، اهل سنڌ کي اپيل ڪنداسون تہ مٿين ٻنهي ادارن جي گهربل مدد ۽ تعاون جي ڏس ۾ پاڻ ملهائين. جيئن اهي ٻئي ادارا علمي دنيا ۾ نالو روشن ڪري سگهن.

”مھراڻ“ جو ”پير حسام الدين راشدي نمبر“

سنڌ جي ممتاز عالم ۽ محقق مرحوم پير حسام الدين راشدي جي ياد ۾، مھراڻ جي خاص پرچي شايع ڪرڻ جو اطلاع، اخبارن وسيلي لکندڙ ۽ پڙھندڙ معلوم ڪري چڪا آهن. اھو خاص نمبر هن وقت ترتيب جي آخري مرحلن ۾ آھي. مھربان لکندڙن کي، ھڪ ڀيرو وري به گذارش ڪنداسين تہ ۱۵- فيبروري ۱۹۸۳ع کان پوءِ ٻيٽل مواد کي مذڪور خاص نمبر ۾ شامل ڪرڻ اسان لاءِ ڏکيو ٿيندو، انڪري مھرباني ڪري پنھنجا مضمون جلد مڪمل ڪري موڪلين.

وڏان ٽن نہ آڏيو، ڪو پھنوارن پھي!

مرحوم پير حسام الدين راشديءَ جي دڪانڪ رحلت کان پوءِ اهل سنڌ ڪيترن ئي برک اديبن ۽ شاعرن، صحافين ۽ مخلص علمي ڪارڪنن جي وفاتيءَ جون خبرون لھابت ڏک مان

پڌيون آهن. بيشڪ سندن جڏاڻيون سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ لاءِ ناقابل تلافِي نقصان آهن. پراڻو قومي ڪارڪن ۽ هفتيوار ”صبح صادق“ اواب شاھ جو ايڊيٽر مولوي محمد صالح ”عاجز“ مخلص ادبي خدمتگذار ۽ صحافي نوري عباسي، ٿر جي ماروٽڙن جي ديري ۾ ترجمان هفتيوار ”سرتاج“ ميرپورخاص جو ايڊيٽر سيد غلام رسول شاھ، سچان ليکڪ ۽ هجري پندرهن صدي جيئن تقريباً قومي ڪميٽي جو سيڪريٽري غلام صديق ڪهانگهرو، مقبول ڪهاڻي نويس لال جوڻيجو، سنڌ جو عاشق ۽ برک اهل قلم قاضي فيض محمد، بيباڪ ۽ دلير قومي ڪارڪن ۽ صحافي ڪامريڊ غلام محمد لغاري ميرپورخاص وارو، سنڌ جي تاريخ جو ڄاڻو ۽ بين الاقوامي شهرت يافتہ اسڪالر ايڇ. ٽي. لثميرڪ، قادرالڪلام، ڪهنه شوق ۽ بزرگ ادب ۽ شاعر ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم ”خايل“ ۽ مثالي اهل قلم ۽ موسيقيءَ جو ماهر رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي ماڻهي وارو اسان وٽان، هڪ هڪ ڪري، چئن ڇهن مهينن جي عرصي اندر موڪلائي ويا، پر انهن سمورن بزرگن جون سنڌي ادب، ٻولي، تاريخ، شعر، صحافت، موسيقي ۽ سماجي سجاڳيءَ جي ڏس ۾ ڪيل بي لوث خدمتون سدائين ياد رهنديون.

اسان سندن رحلت تي لهائت ڏک جو اظهار ڪندي، سندن پوين سان تعزيت ڪريون ٿا.

اضافي ڄاڻ

هن پرچي ۾، ص ۱۴۵-۱۶۴ تي محترم قريشي حامد علي خالائي جو تحقيقي مضمون ”ٿورڪي--سنڌ جو قديم تاريخي قبرستان“ ڏنل آهي. مضمون جي اشاعت کان پوءِ، ماڻاڻهي ليکڪ وٽان جيڪا اضافي ڄاڻ اداري کي موصول ٿي آهي، سا هيٺ نقل ڪجي ٿي، جنهن کي مضمون سان متعلق تصور ڪرڻ فرمائيندا.

--”اسان کي تحقيق ڪندي نصرپور شهر جي مقامي روايتن مان اهو معلوم ٿيو آهي ته امير شاه قاسم بيگلار ۽ سندس پٽ شاه قاسم خان زمان جو خالوادو اڄ به نصرپور شهر ۾ ڪاشيگرن جي محلي ڀرسان سيدن جي حويليءَ لڳ آباد آهي ۽ قديم دور ۾ به اتي ئي آباد هو. ارغونن جو جڏهن به ڪو ماڻهو فوت ٿيندو هو ته ان جو لاشو ڪٿائي، ٿورڪي (ميهون ولهيون) جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويندو هو، مگر بعد ۾ پنڌ جي دشواريءَ سبب بيگلار پنهنجا لاشا نصرپور جي سول اسپتال جي ويجهو عبدالله شاه غازيءَ جي قبرستان ۾ دفن ڪرڻ لڳا ۽ اڄ سوڌو سندن اهوئي قبرستان آهي. هن وقت خاندان جا ڪهڙا فرد لڏي وڃي پين هنڌن تي وسيا آهن، باقي ٿورا ڪي ڪهڙا نصرپور ۽ الهيءَ ڪاشيگرن جي محلي ۾ رهن ٿا. سيد غوث علي شاه ولد سيد پيرل شاه جا سُرڀد آهن. مرزا محمد حسن مغل انهن بيگلارن مان آهي ۽ ننڍي محمد خان ۾ رهي ٿو. وٽس خالادائي شجرو پڻ موجود آهي. روايت محترم خير محمد مغل، نصرپور.“

-- نفيس احمد شيخ

فهرست

۱- شاعري

۳۱	غلام حسين رنگريز ۽ منير سولنگي	۷	مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ
۳۲	پير بخش عباسي	۹	تنوير عباسي
۳۳	مظفر جلباڻي	۱۰	پردو سنڌي
۳۴	مقصود گل	۱۱	ذوالفقار راشدي
۳۵	قاضي عبدالحق فاضل، نظام زائر ۽ سرفراز راجڙ	۱۲	سليم ڳاڙهوي
۳۶	بشير احمد شاد ۽ ناظم سنگي	۱۳	فيض بخشاوري
۳۷	اسحاق راهي ۽ بهوس بازيد پوري	۱۴	شبير هاتف
۳۸	ساجد لعلوري	۱۵	عنايت بلوچ
۳۹	مختار گهرو	۱۶	قاجل بهوس ۽ احمد خان اصف
۴۰	مسافر عباسي ۽ منظور مگسي	۱۷	محبوب سروري
۴۱	مشاهه سنگي، سميج لنڊ ۽ حيدر شاھ	۱۸	محمد خان مجيدي
۴۲	عزيز بروهي ۽ بسمل راڌاڻي	۲۰	ا.ح. جسنگهائي سام ۽ آثم ناڻن شاهي
۴۳	سيه ساکن شاھ رضوي	۲۱	وفا ناڻن شاهي ۽ ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ
۴۴	شاھ زمان شهر ۽ فياض بلوچ	۲۲	ميرو خان موج
۴۵	پيرل پرديسي سيتائي	۲۳	انيس انصاري
۴۶	محمد رمضان ڪمپوھ زلفي ۽ شمس صابر	۲۴	رشيد ارشد ۽ عاجز اچن
	غلام مصطفيٰ شتاق ۽	۲۵	احمد خان مدهوش ۽ ادل سومرو
۴۷	ارباب علي عادل چوهاڻ	۲۶	اياز گل
	بخشن مھراڻوي، الطاف آگرو ۽	۲۷	مختار ملڪ ۽ زيب سنڌي
۴۸	لواز سومرو	۲۸	واجه ۽ ج.ع. سنگهائي
۴۹	سرور سومرو ۽ شوڪت علي ڌماڄ	۲۹	مير مجيدي ۽ نور شاهين
۵۰	معصوم سانگهڙائي ۽ مومن مليرائي	۳۰	مهر پروين ۽ سوز هالائي

۲۔ ڪهاڻيون

۵۳	- امير جليل	۱. نئين دلها
۶۲	- انيس الصاري	۲. ڳالهه وئي وسري
۶۵	- ملڪ آڪائي	۳. وڃايل راهون
۷۷	- واجد	۴. لاشي جي ڍوڙ
۸۳	- محمود مغل	۵. ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه
۹۵	- روشن علي تنيو	۶. آڪه سوڌو ڪم
۱۰۶	- ڪوثر ميمڻ	۷. ڪي ڏور به اوڏا سپرين
۱۱۲	- رضيه ڪوڪر	۸. ڊيسي سين ڪجن
۱۱۵	- لسرين جوڻيجو	۹. آئيڊيل
	- ٽرينڪ رابنسن	۱۰. جي مارڪٽ منجهه مٿا
۱۱۷	- سنڌيڪار: شمس الدين عرسائي	
۱۲۶	- غلام رسول پرهياڙ	۱۱. ڪڏهن ڪرندي ڪاڪ
	- سروج تروپدي	۱۲. مهي ل هجي ته ...
۱۳۲	- سنڌيڪار: ولي رام ولپ	

۳۔ مقالا

۱۳۹	- علامه غلام مصطفيٰ قاسمي	۱. سنڌ جو عطار - حضرت آشڪار
۱۴۵	- ٿرپشي حامد علي خالائي	۲. ٿورڪيءَ جو قديم تاريخي قبرستان
۱۶۵	- پروفيسر مريم سلطانه لوهائي	۳. سنڌي ذهني عالم
۱۷۰	- سراد علي مرزا	۴. ريڊيو ڊراما
۱۸۲	- ڊاڪٽر نواز علي شوق	۵. ادبي اهوڃاڻ
۱۹۴	- ولي رام ولپ	۶. فلسطيني شاعر محمود درويش
۲۰۶	- ڊاڪٽر اياز قادري	۷. سنڌي غزل
۲۱۲	- ابراهيم خشڪ	۸. هيو سانگ جو برصغير ۾ سير سفر
		- ادبي خبرنامو
۲۲۰	- نفيس احمد شيخ	ڊاڪٽر اليمري شمل جي حيدرآباد ۾ اڃيان

شاعري

مخدوم محمد زمان طالب المولا

ڪافي

(روپ ڀروين -- تار دادرو)

او منهنجي پيار وارا!

او منهنجي پيار وارا!

مون ڏي سڄڻ لهرائي، پهرين نظر سان ماريئي، جن مٿي جو جام پيارائي،
اول ڀري بهاريئي، ڳڻتين ۾ خوب ڳاريئي، هو دل الھر وھاريئي،

● قرب ۾ قرار ڏئي، سھڻا سڄڻ سڄارا،

او منهنجي پيار وارا!

توتي نظر جا پئي، دلڙي هٿن مان وٺي، گذري ويا ڏينهن ڪيئي،
چاهيم ته پاڻ لئي، توکي اڃان مان ڏيئي، ڳالهيون ڳڻيسم سڀئي،

پوريون ٿيون مڙئي، محبوب من موچارا،

او منهنجي پيار وارا!

اي دل جا پيار جالي! منڏار ساهه ٽائي! دل درد ڪئي ديوالي،
هي لينهن جي ليشالي، ڪمي قرب ڪامرالي! ورهيس ڇا ميهماڻي،

ڪر ڪين بدگمالي، منهنجي اکين جا تارا!

او منهنجي پيار وارا!

سھڻا! هجين سلامت، تنهنجي ڪير اطاعت، ٿيو عشق ئي عبادت،
هي قرب جي ڪرامت، محڪم ره ڇي محبت، جا ٿو ڪمي عنایت،

سو تنهنجو شان شوڪت، اي جاني جي جيارا!

او منهنجي پيار وارا!

اڄ پيار ڇڏي آهي، ڏاڍي سڀيڻ آهي، محبت! مزيد آهي،
شوڪتون ڇڏي آهي، حاصل ٿي ڏيڍ آهي، هڪ خوش نويد آهي،

قرب ڇڏي ڪليد آهي، طالب جي دل جا دارا!

او منهنجي پيار وارا!

ڪافي

(روپ ٽلنگ -- ٽيڪو ٽين ٽال)

عشق تـ... لا مذهب،
پوء به رهي ٿو هر مذهب ۾.

ڪولہ ڏکونئي ڪنهن جي دل کي، ڪولہ ڪري ڪو غضب.
شاهن تي به ٿو حڪم هلائي، عالي اٿس منصب.
حنفي مالڪي هـ... ٻـ... ٻـ... وغيره، هرڪو ڪاٺي عجب.
طالب مولا عشق سيڪاري، اعـ... ٻـ... خوب ادب.

ڪافي

(روپ ڪنڀات -- تار ڪلواڙو)

تنهنجي لکن جي لوڏ،
هرهر ماريو مشتاقن کي.

ايگائڻ جيي جانب جيي کان، پهچڻ تنهنجا پـ... وڏ.
لاڪـ... ٻـ... ڪو لطف ڪـ... ٻـ... اسين سندھ چڻ اوڏ.
دمدم دلهر موهيو موهين، تنهنجا لاڏ ۽ ڪوڏ.
طالب مولا وٽ نه اچڻ جي، حاڪم چڏ تون هوڏ.

تنوير عباسي

هونء تہ جتوَن جي ٿو هر دم جو جلائي آئينو،
 پنهنجي ليکي هڪڙو ڀي ڪيرڻو لاءِ آهائي آئينو،
 سڀني حسين جي اکين سان اکيون ملائي آئينو،
 جي هـو شرمائن لاءِ خود ڀي لـو شرمائي آئينو،
 هر ڪنهن جي اوگهڙ کي ٿو هو ان جي آڏو پيش ڪري،
 سڀ ڪجهه اڳيان آئي رکي ٿو، ڪجهه لـ لڪائي آئينو،
 ميڪاپ وقت لـو رنگ روپ جو جادو لائي آئينو،
 رات جو اولهه ۾ لـو الڳ ڄاڻ پڄاڻي آئينو،
 ڳالهائڻ واري جي آڏو هر دم هي آهي ڪولگي،
 چپ ڀي چوري ٿو، هر ڪن سڳي ڳالهائي آئينو،
 شيش محل ۾ هڪ ڏيئي سان چڱي سڱ لائي آئينو،
 چمڪڻ واريءَ شيءِ کي ٿيڻ ٿي وڃي چمڪائي آئينو.

لـ کي يـت مون وٽ لـ کي آهتون،
 رڳو پيار ۽ پيار جون ساعـتون.

رهواسون سڄي عمر معصوم تـ آهي،
 اسان تي لڳيون عشق جون تهمتون.

لـ کي صـورتون ۽ لـ کي مورتون،
 لـ کي خلوتون ۽ لـ کي جلوتون.

اسان طور سينا اکين ۾ رکـو،
 لڪاڻن کي پيون ڏيو دوتون.

اوهان چپ ڪري دل ۾ ويهي رهڻ،
 ۽ رهنده اوهان کي سڏيندا وڃن.

اسان جي محبت جي آڏو ڪڏهن،
 لـ رهندون آهي لـوتون لـوتون،
 ۽ مالهه لـوتون ڄاڻ سنڌو قاتون.

گيت

منهنجي روح جا راڻا، سون وٽ رات رهي وڃ.
سون وٽ رات رهي وڃ، سائين! منهنجي مار لهي وڃ.
لچندي ڪسندي رات گذاريان،
تنهنجي راهه ۾ اڪيون ٻاريان،
آس جا ڊپ آجهائ! سون وٽ رات رهي وڃ.
ويندي ويندي ڪرڪيون ڪولجون،
وٽر وٽ ٿيون مٽن ۾ مولجهون،
ڪورا ڪنول ڪمائ! سون وٽ رات رهي وڃ.
ڏلڪ ڏڪن جا جيءُ جلائ،
اڪيون ساڻوڻ والڪ وٺان،
لاڪا، لڙڪن ڏائ! سون وٽ رات رهي وڃ.
هجر جا هاڻا، روز سوايا،
چٽڪا سي مون هاند ۾ هايا،
درد نه دل ۾ ماڻ! سون وٽ رات رهي وڃ.
تنهنجون جايون جيءُ ۾ جالي،
ساليءَ ۾ سمجهي لينهن لثالي،
هنڱا اجهي تو هائ! سون وٽ رات رهي وڃ.
چاهه جي چيو هي ڳڻهه، ڪلندي،
قرب جي ڪاڪ ڪٽر کان چٽندي،
پڇنڻا ڪاڪ ۽ ٿاڻ! سون وٽ رات رهي وڃ.
مون وٽ ڏانءُ نه ڏاهپ، بردا،
ريت ڀريت، رسامون آڇا؟
آءُ غريب، نه ڄاڻ! سون وٽ رات رهي وڃ.

ساندهم شڪ جو عذاب

ٻئين جيڪڏهن اچي
 ته اي مري وڃڻ وارو
 سٺي پڄاڻان پي مون کي
 پيار سان ملي سگهندو
 ته مان اوهان سان گڏ رهي
 گوڏي - گڏ ويهي سگهندس
 ۽ اوهان جي سيني تي
 ڪنڌ رکي روئي سگهندس
 ته مان هيٺو ٿي هيءُ سڀ
 اتي هتي ٿي ڪري
 مري وڃڻ جي واسطي
 تيار ٿي وڃان جيڪر
 اڙي وڇوڙيل ڀارو
 اچي جي دل کي اعتبار
 ته مان اوهان کي جيڪڏهن
 ملي سگهان
 ڏسي سگهان
 ته مون کي منهنجي موت ۾
 آها لهار پي ملي
 ته ساڳيو پيار ٻئي ٻئي
 ساڳيو جذبو
 ساڳي پنهنجائپ
 ساڳي قربت ۽ ساڳي ڪهڙ هائي
 مون کي اچي سگهو پيهر
 ته مان آلهيءَ ڌرم تي
 هڪ تڪي بي تحاشا ڊوڙ ڀري
 ۽ اچي پڄان جيڪر
 پنهنجي وڇوڙيل، ڇڪل وڻان تي

اي اڇوڪا ساڻيو!
 جيڪڏهن اوهين به اڃ
 ڪنهن حسين حيلي سان
 اهالي يا بهالي سان
 پيار ۽ خلوص سان
 مون کي اهڙي پڪ ڏيڻ جي لاءِ پهريون ڀيرو
 ”(ته اي واپڪل، لرام، لاسراد ڪوي!)“
 اسين ته ساڳيا آهيون
 آهي، جي تنهنجا پنهنجا هئا
 جنم جنم جو هيٺو
 ازل ابد جي مائٽي
 مرڻ - جيئڻ جي سلسلي ۾ سان سان منسلڪ
 اسان ته اڃ به تنهنجي لاءِ
 ذهن جي سڃاڻپ سبب
 دلين جي ويڪرائڻ سان
 اڻاهه روح جي عميق
 گهري گهري سمند جي
 ڪاري ڪاري آخري
 هيٺ هيٺ ته منجهان
 توکي آجيان چئي
 بهشت پنهنجي هوله جو
 آءُ، ايشن لاءِ ڪريون
 ته ڀل ته تنهنجون ايتريون ۽ لڌر تمنائون
 ڪي ”چار ٻل سڪون“
 قرار ڪو لهي سگهن
 (جي وڃائي لاءِ اهڙو اسرائيل)
 ته مان وري آئي هوان
 ته مان وري جي هوان

مگر ٻري ٻري به ڪو
 ترورو به ڪو آ
 • اوهين اچڻ وارو!
 جڏهن اچو جهان ۾
 ته پنهنجي ڏيان ڪيان سان
 منهنجا ٻهرا ڳولجو
 ائين نه مون کي رولجو
 • منهنجي ڳوري لاهڻ کي
 ڏاڍي ٻار سان کڻي
 ڪنهن سرلن جي ڪيت ۾
 مورڙيان دنن ڪجو

۽ ائين ئي پانڄو
 ته ڪولج جهڙي روح وارو رعبدار هي جسم
 پنهنجي وڳڻ کان وڇوڙيل
 ڪٽڪندڙ
 ڪا ڪولج هو يا ڪولج هو
 ڪنهن ان ٻڌي آواز جي
 جنهن کي ڪوئي حال-پاڻي، ڪوئي انرجامي
 گڏيو ڪو ڪو
 ۽ نه ڪنهن هن کي ڏاڍو-
 عين اليقين!
 حق اليقين!

سليم ڳاڙهوي

سنڌ ڙيءَ کي سلام

سنڌ ڙيءَ جي سرزمين توکي سلام!
 اي محبت جي امين توکي سلام!
 تنهنجو لفظ دل جو نقشو سَوَڻ سَوَڻ
 اي دلاور، دل لشين توکي سلام!
 سولن ۽ سرهاڻ جي تون ڪاڻ خاص،
 حسن ۾ ڪامل حسين توکي سلام!
 تو ۾ ڪيئي مه جيئن ۽ لازمين،
 مه جيئن اي لازمين توکي سلام!
 ڏيهه تون ڏينهن ۾ بيشڪ بي مثال،
 بي شمار ۽ بهترين توکي سلام!
 اينهن جا تو ۾ وڻن لاءِ مينهنڙا،
 سولن ۽ سولن جي زمين توکي سلام!
 آه هر هڪ دل ۾ تنهنجو اه-ت-رام،
 ٿي ڪري هر هڪ جيئن توکي سلام!
 موه تنهنجي ۾ مڪان، طالب مڪين،
 لاءِ چون تنهنجا مڪين توکي سلام!
 سنڌ ڙي اي سنڌ ڙي تنهنجو 'سليم'،
 ٿو چوي سر سام مين توکي سلام!

فيض بخشاڀوري

عزل

آهـ اهل شهيد تـيـمـيـخ اـز وادا کي گولي،
رحمت بروزر محشر کلکون قبا کي گولي.

زاجير پا چوي ٿو موج صبا کي گولي،
ڪر تون ڪره ڪشالي زلف دوتا کي گولي.
دل شيخ خله کي ٿي، دل داربا کي گولي،
هر دل لي پنهنجي پنهنجي دارون دوا کي گولي.

آغاز زنده کي چا؟ الجار ڪار چاهي؟
ڪو ابتدا کي گولي، ڪو انتها کي گولي.
اوهو اهلء شبال، اها آه صبح گاهي،
تائير پٿار کي، آه رسا کي گولي.

سجده ٿي سنگ در ٿي، سر ٿي ويو آ منجي،
هو سنگ در کي گولي، سجده سرا کي گولي.
زاهد رها م حيران، صوفي مڪر م غلطان،
پروان ٿو پنھنگان صدق و صفا کي گولي.

ساق ٿي چارء عرفان رلدان تشناب کي،
ٿو زمرة وليشان آب بقا کي گولي.
عالم جي دل م خواهش زلف و نگاه جي آ،
دارو رسن کي گولي، تير قضا کي گولي.

اسلام کي وري آ شير جي ضرورت،
ابن علي کي گولي، ٿو ڪر بلا کي گولي.
حسن و جمال کي آ صيه افگني جي خواهش،
عشق ليرد پيش تيمخ جفا کي گولي.

رزق فنا و پير ٿي، چورو جفا کان هن جي،
هو بي وفا ٿو هائي اهل وفا کي گولي.
ڪوئي گناه فرسا محشر م آ فرشته و،
ذوق عطا م رحمت اهل خطا کي گولي.

چڏ خله جي نمنا، زاهد خدا خدا ڪرا،
هو ڪوچر صبر جي آب و هوا کي گولي.
پا رب پير جالان جنت ديار ويران،
ٿو 'فيض' مست خسته خيرالوري کي گولي.

شعير هاتف

غزل

مون کي ملند ۽ سڙده صبح بهاران عنقريب،
بهر قسي اينه ۽ سڄڻ سائين خرامان عنقريب.

ايند ۽ ايندو غميرت چهر غزالان عنقريب،
رهڪ صحرا آه دل ٿيندي گلستان عنقريب.

چيلهه تي چوڙي ڇڏيندو زلف بهچان عنقريب
منهنجي اربادي جو پيدا ٿيندو سامان عنقريب.

هو بهه آهي ته گهر باري ڪهي ڏهاري ضرور،
روشنيون ٿيندو پون سڀ بختن لاءِ ارڙان عنقريب.

خار و خس کي جن ڪيو ريحان وسوسن جو بهل،
سڏائيندا هتي جان بهاران عنقريب.

جي نگاه لاز جون هي ڦٽند سامانيون رهيون،
پاڻ کان ويندا ڇڏائي اسن واپسان عنقريب.

منهنجا سالگيڙا وري ٻيا سالگ جو سالها هو ڪن،
آگهين اکين ۾ اٿندا ڪيئي طوفان عنقريب.

جن جي جلوي ساڻ بهڪي ٿو جهان رنگ و نور،
دل جي حس خالي ۾ شايد ٿيندا مهمان عنقريب.

حسن وارن ۾ اسان جي حوصلن جي هاڪ آه،
قتل گناه عشق ۾ ٿينداسون قربان عنقريب.

عشق جا بهمار آهن اهڙي منزل تي رسيل،
درد دل ٿي درد دل جو ٿيندو درمان عنقريب.

”هاتف خسته ٿو چورائي حسين جون دليون“
شاعري ۾ هي به هڪڙو ٿيندو عنوان عنقريب.

عنایت بلوچ

كافي

اچ گ-چ م برسات پئي،
 وه-واھ- وه-کارا ڪري ا
 تر ڪيئن ڪيان، قسمت ڪها،
 ايارا برين، مون کان پري.

چو مک ذلي دل کي ڇڪي،
 اڄ ڇاڪ دل جا ٻيا ڇڪي،
 روڻان رڙان لڪڪان لڪي،
 معذرت له سڃڻ ري سري.

بولدون و ســن، پنيڻيون ۽ چــن،
اکڙيون ٿي مڻ، ڪوڙها ڳڙن،
دٻهون سڪن، راهون ڏســن،
سالي سنهاري دل ڳري.

جذبا جهجن، بالهون كجن،
أهـون الـن، باهون ـرن،
وارا ورن، مـلا سجن،

آهــیان اـــــمـــــیــــه آسری.

مولجھون رھان، جھوري ججهان،
ڪاڙي وچان، ڪنهن کي چوان،
هيارا پٿر مان، ستر هو ٿي هان،
سارون ملان، پاڪر پري!

ڏاجل ”بيوس“

واڻي

لکين سچ لاهي ويا، کپڙهندي ڪارو
 آيل! الڳ له ڏيکيو!
 جوئيءَ ڇنڊ ڦراق ڄا، آسمان اڏارو-
 آيل! الڳ له ڏيکيو!
 آءُ به هڪ آسائيتي، سائون سيارو
 آيل! الڳ له ڏيکيو!
 سڙه ڏلا سون سامهون ڏريندي ڌارو
 آيل! الڳ له ڏيکيو!

احمد خان ”آصف“

غزل

عقل و خرد کان بس اڙي عاقل ڪئي اٿئون،
 عشق حبيب ۾ ته چري دل ڪئي اٿئون،
 سچ آءُ قيد هن کان رهائي اٿا گهڙيون،
 دل دامن زلف سان ڪئي شامل ڪئي اٿئون،
 جنهن ڏينهن کان ڏلو سين سندھ رخ اي ماه رخ،
 پنهنجي نظر له ڇنڊ ڏي مائل ڪئي اٿئون،
 هن سنگدل کي دل سان اسان دل ڏئي ڇڏي،
 طوفان سان شمع مقابل ڪئي اٿئون،
 مڃئون جو من مثال جهان کي وري ملي،
 صحرا ۾ تنهنڪري وڃي منزل ڪئي اٿئون،
 دل کي دلاسا ڏيئي اسان دل جهلائي آه،
 مس مس سان ڪنهن جي پيار جي قابل ڪئي اٿئون،
 چرخ ڪنهن جي ڪجروي جو ڪوبه ڏک نه آه،
 دلڪير لاهيون پاڻ وڏي دل ڪئي اٿئون،
 حسن و جمال من ڪو وڌا جو اکر سڀي،
 آصف! ايل عشق جي داخل ڪئي اٿئون.

محبوب سروري

غزل

سچ! منهنجي ڇهن ساڻ شب و روز لڳل آ،
يا چار شراب آھ يا معشوق جو گل آ.

منتر لڪو چنتر لڪو چادو يا رمل آ،
سهن جو سدا منهنجي اکيان ميڙو متل آ.

هر وقت حسين جي مان جهرمت ۾ رھان ٿو،
هي پاڪ نظر، پاڪ محبت جو عمل آ.

هر شيءِ کي ڏسي ليٺ نظر ٽڪجي پوي ٿي،
جنهن کان به نظر ٽڪجي سو معشوق جو گل آ.

قاتل به وڏي سوچ ۾ ويو ڪم ٿي ڪهڻي دير،
هن منهنجي هٿن تي جو ڏني ميندي لڳل آ.

هر قسم جو ميوو ٿو پهچن بعد ڪينو ٿي،
هر وقت سٺو ڇو رهي سو بهار جو گل آ.

ڇا عشق فقط آھ، شهنشاهه جو ميراث؟
ڇا بهار جو اهيڙو فقط تاج مڃل آ؟

ڪمبي کي چمي آيون سچن سائينءَ جون اکيون،
سائين جو خيال آ ته پرينءَ هاتو ڪڇل آ.

ديوار جي هن پاسي ڇو ڀرڻ لڏين،
محبوب جو هي خوب! غضب جهڙو غول آ!

نظم

لاڙ جا ماڻهو لاڙاري تي

هئو لاڙ جا ماڻهو لوه ڪان ڏاڍا گرمي سردِي هاري ه،
 هئو لاڙ جا ماڻهو خوبين وارا يارو خاص خـ ساري ه،
 هئو ڏينهن به ڏمڪن ڏولائن ه ۽ رات به گهڻي گاري ه،
 هئو ويٺي ويٺي پوريون ڪن ٿا راتيون پوءِ ساري ه،
 هئو پنهنجي بگهر ه ٿا ورهينجن واهولدي وسڪاري ه،
 هئو چالپ آتـر ه پائي چوڙهو چاٽا ڪن چٽڪاري ه،
 سڀ ماڪي چوسِي سڪڻ باقي مين رهي سالاري ه،
 ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان وانگين جي واڌاري ه،
 هئو پٽ جي ڪارڻ پنڌن ۽ پترديسن جي پٽڪاري ه،
 هئو ٻارن ٻچن وارا مائهو روز مـ صـ پـت ساري ه،
 هئو ڏمڪن واري ڌڙي ه ٿا ڌرجن گڏجي ڌاري ه،
 هئو پٽ جي باهه آجهائن خاطر آڏن لڏڪن آري ه،
 هئو وهڻ والڪر روز وهن ٿا پني ٻاري گاري ه،
 هئو ڪنهن کان ڪين گهرن ٿا ڪنهن ٻر ڪائي چيز آڌاري ه،
 سڀ ماڪي چوسي سڪڻ باقي مين رهي سالاري ه،
 ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان وانگين جي واڌاري ه،
 هئو ڪڪر اٻاڻا لڏڪن وارا چوٽ چڙهي ويا چاري ه،
 هئو باقي بچت ڏيئي ويندا سينن جي سالداري ه،
 هئو وائڻي والڪر ڳوڙا آهن پـرتـو پـڙي ساري ه،
 هو ٻاليل پڪڙي والڪر آهن ڪنهن جي اوٽ اڏاري ه،
 هئو نظرون ٻاڏيو ويندا آهن قسمت واري ٿاري ه،
 هئو هرڪا چيز لٽائي ويندا جوگي واري ڌاري ه،
 سڀ ماڪي چوسي سڪڻ باقي مين رهي سالاري ه،
 ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان وانگين جي واڌاري ه.

هو ٻائي پوک جو ۽ ورو سامي ڪيئي بندر ڪاري ۾
هو لاڙ چون ڪاريون لليون ڏس لهواري ۾ اوڀاري ۾
هو پورهيت تن لاء پورهيو سامي ٿي ڪڇي ڪهاري ۾
هو ڍڪا ڊالڍا ڏيئي ويندا ڪڙمت جي ڪاهاري ۾
هو لائي ڪارڻ لالڻ لڪتا لڏن سان لاهاري ۾
هو چيٽ چٽائي لڪتا آهن ڪيڪن جي ڪٽاري ۾
سڀ ماڪي چوسي مڪئن باقي مڃڻ رهي مالاري
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والگين جي واڌاري ۾

هو لاڙ جا موتين جهڙا ماڻهو ڪالهه رسيا ڪاماري ۾
هو ڏوٽي ڏانن وارا ٻه هئا ڊگهه ڙي ۽ ساماري ۾
ڪي مير وڏي جي لالڍي وٽ ڪي بهتا ڍوري ٺاري ۾
هو پٽ ۾ پولنگا سامي ويندا ٺاري جي اوٺاري ۾
سڀ ماڪي چوسي مڪئن باقي مڃڻ رهي مالاري ۾
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والگين جي واڌاري ۾

هو ڪٽها ڪڇا نازڪ ٻچا ڪڙهيا ڪاڙهي ڪاري ۾
هو ٻيٽ جي ڪارڻ ٻئي آيا هائڪ لٽهي هاري ۾
ڪي مالي ڪائن ميرچن سان ڪي چٽي ۽ ٿوماري ۾
ڪي پورهيو ڪن هين امير ۾ ڪي لاهارو پٽ واري ۾
ڪن تڪ ساڄا هڻو والاريا ڪي ٻڪڙا هاري هاري ۾
ڪن ماڻهن مال چرڻ لاء آنديون پٿريون پاڪر چاري ۾
سڀ ماڪي چوسي مڪئن باقي مڃڻ رهي مالاري ۾
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والگين جي واڌاري ۾

ڪن لوڊون آنديون لائي سان ڪن داڻا آندا ڪاري ۾
ڪن ڪيڪون آنديون مٿين مٿين ڪن ڳارو آندو ڳاري ۾
هو لائي وارا لائي وارا ڏاڍي لهه نهن نظراري ۾
هو لائي وارا سهل تي بهتا مڙهي ڪنگڙي ڪاري ۾
هي آهي لڪيو مون ٿورو ڪوئي وڏ لڪي هن باري ۾
شل موللي تن جو ماڳ وٺائي ڪيٽ ڪيڙن ڪي ڪاري ۾
سڀ ماڪي چوسي مڪئن باقي مڃڻ رهي مالاري ۾
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والگين جي واڌاري ۾

۱. ح. جئسننگهاڻي "سام"

غزل

دهد تنهنجي جي تلاش آهي سندر فڪرات ۾
ياد جا تارا ٿيڻ ٿا غم جي ڪاري رات ۾.

تنهنجي ٿي هرڪ ادا طوفان ٻئي مون لاءِ اچي،
آس آ طوفان بدليجي من ۾ ٻي ٻي رسات ۾.

هر قدم تي هر سهارو ٿو ٻي ڪرڻ ۾ ٻي،
راز تنهنجو ڪو لڪي آ قرب تنهنجي ڪات ۾.

سڀ لٽي تن من ۾ ٿي ٻي واھ ۽ ٻيوس ڪري،
ٻي طرف تنهنجي چڪن ٿو واپس ٻي وات ۾.

من کي گهري ٿو جڏهن ڪو خام خوشين جو فريب،
غم ڏئي پختو ڪرڻ دل کي تڏهن هر بات ۾.

ڏينهن ڏوريان ۽ پتوڙيان پاڻ ڪوشش ۾ گهڻو،
تون ملڻ دليا جڏهن چپ ٿي وڃي اڌ رات ۾.

عقل مقصد کان پري آسڻ جي رڃ ۾ ٿو ٿري،
غور غم سان 'سام' کي ڏين سک گڏي ٿوڻ گيات ۾.

آثم ناٿن شاهي

غزل

ڏوڙ ٻي رات سارو ڦٽڻ،
ماڻڪ جهڙو تنهنجو من.

ڇوڙ ۾ تنهنجو ڪاٻو جوالي ۽	سولهن نه ڪاٺي تنهنجو من.
تنهنجي آڏو منهنجي هستي ۽	آڏي ۾ جيئن آڏي پٺ.
منهنجو ساھ سڄڻ تون آھين،	توري ۾ منهنجو سڪڻو تن.
اھڙو منهنجو ڀاڳ ڪٿي آ؟	جهڙو تنهنجو آ چوڻن!
ڪنهن جي سوچ سڙهڻ جو دائو،	ڪنهن جو "آثم" اٽڪڻ ڦٽڻ.

وفا ڏاڏن شاهي

غزل

اوپاريون، لهواريون آهن،

ڦريون ڦريون هاريون آهن.

اچيون آهن، ڪاريون آهن، سڀ ڀالا تلواريون آهن.

هن گهر ۾ دروازو ڪونهي، هر پاسي ديواريون آهن.

تنهنجون نظرون، تنهنجون مرڪون، سڀ دل جون بهاريون آهن.

پنهنجو پاڻ به وس ۾ ناهي، اهڙيون خودمختياريون آهن.

لاباري جي منهن ڇڏي وئي، ست ڪٽ آهي، ساريون آهن.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

واڻي

جيڪو آيو سور ڏئي ويو،

اهل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

ڪورا هٿاين، چورا هٿاين، لينهن سنڌو ڪو نور ڏئي ويو.

اهل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

من ڪي ٿوڙي ٿوڙي ڪوئي، محبت جو هي سور ڏئي ويو.

اهل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

من ڀرپائي چاڪ چڪائي، دلڙي چوران چور ڏئي ويو.

اهل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

دل جي دارونه بهران ڪوئي، ڪهڙو هي ڪافور ڏئي ويو.

اهل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

هنجهون هاري ڪوئي روئي، محبت جو مذڪور ڏئي ويو.

اهل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

ڀرت سنڌو ڪو ٻيلاو ٻياري، سنڌو هي سڄو ور ڏئي ويو.

اهل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

سيو خان " موج "

جواني جي جدائي

اي جواني! توکي پنهنجي جنم جان سمجهو ٿي مون،
پنهنجي خاطر توکي دولت بيڪران سمجهو ٿي مون.
شاد شامل تون ته خود کي شادمان سمجهو ٿي مون،
سات رهنده تنهنجو مون سان هر زمان سمجهو ٿي مون.
خود کي تنهنجي ڏاڍي ڏي، ڏاڍو جوان سمجهو ٿي مون،
خاندان پسرپاد ويري رانگهان سمجهو ٿي مون.
بيوفائي جو نه تو به ڪو گمان سمجهو ٿي مون،
تنهنجي منهنجي دوستيءَ کي جاودان سمجهو ٿي مون.
هر دلي خواهش کي دل جو ترجمان سمجهو ٿي مون،
ٻيون صلاحون ليڪ ڀري، بار گران سمجهو ٿي مون.
تو چيو ڪنهن کي ا، خود تي مهربان سمجهو ٿي مون،
تو کي پنهنجو پاسخطر، پاسبان سمجهو ٿي مون.
تنهنجي شفقت پنهنجي سر تي سائبان سمجهو ٿي مون،
پاڻ تي رب العليٰ کي مهربان سمجهو ٿي مون.
هچ هر خورد و ڪلان، منهنجي اڳيان سمجهو ٿي مون،
ڪڪ لڪان هر ڪوئي، پير و جوان سمجهو ٿي مون.
ڪو نه منهنجو ڪنهن کي بي گمان سمجهو ٿي مون،
پنهنجي سامهون هر توان کي لاتوان سمجهو ٿي مون.
پنهنجي ليکي پاڻ کي ڪو گران سمجهو ٿي مون،
پنهنجي عظمت اوج کي بر آسمان سمجهو ٿي مون.
هٿ وڌائي کي ڪون قلب و جان سمجهو ٿي مون،
پنهنجي ڪر و ڪر جو طره کي اشان سمجهو ٿي مون.
منهنجي ٻولي، مان ۽ مٿين ۽ خود کي مان سمجهو ٿي مون،
گفتگو ٻي هر مقال جا هلان سمجهو ٿي مون.
پنهنجو من ڏيا هر آهيان پاڻ سان، سمجهو ٿي مون،
آءُ! پنهنجي تنهنجي بل ڪيڏو نه پاڻ سمجهو ٿي مون.
اي جواني! سات ٿو ڏيو ٿو! توکي ساريان ٿو!!
خاک هر وٺن! خاک چاڻيان!! خاک سر واربان ٿو!!

ڪلارڪ

ٻانس جي لڪڙين جو ٺهيل هڪ ماڻهو
خون جنهن ۾ ذرو پسي لاهي
شام جو پنهنجي اڻيو دفتر مان
نور ٺڃوئي ڪاغذ لاهي.

ٽيگڙين بوش پيرين اگهاڙي ٻچڙي
هيءُ کي موڙ تان ايندي جو ڏلو
ڊوڙندي ڊوڙندي وڃي ماءُ کي هن ڳالهه ڪئي
بُوت منهنجو ٺون بابا آ آندو شايد
گنبد هڪ بابا جي هٿن ۾ آهي.

چنويل چنويل هو ڪمند جو چوڀو
رس نه رهي جنهن ۾ ڪا حلاوت باقي
ايت خالي انگ اگهاڙي عورت
خود لسائيت کي شرم جنهن تي آهي
سرڪندي هٿ کي چيو بُوت نه آهي ٻچڙا
ان گنبد ۾ بڪ دور ڪرڻ جو سامان آهي
ڪجهه اٿو ۽ چانور ٿورا.

هو فادڪش زرد رو انسان
السائيت ۾ جنهن کان وهلور وڃي
جنهن جي صحيح وصف ڪلارڪ آهي
گنبد کي ڪوليو اچي پنهنجي گهر ۾
هن کي اڃا ڪجهه ڪم ڪرڻو آهي.

غزل

رهبرن جو قافلوا

گم رهن جو قافلوا

هي رُخِيءَ سان ويولندي
ڪو ٻڌاءِ ويو ڪٿي،
تيز تر هر هر قدم
رهڻ جي هٿ لڳو
سو جهري ۾ ڇا ڪندا
هر بشر پنهنجي جڳهه
ڪهڪشان درڪهڪشان
غربت شامِ وطن!
ڏم ريل ٿو پائنجي
دوستن جو قافلوا
لڪهين جو قافلوا؟
اهل فن جو قافلوا
رهـرون جو قافلوا
ظلمـتن جو قافلوا
عـظمتـن جو قافلوا
شـاعـرن جو قافلوا
بي ڪسن جو قافلوا
مسي ڪشن جو قافلوا

هاا 'ارشد' جي بنان

علم و فن جو قافلوا

عاجز آجڻ

واڻي

جيئرو ڪيئن لـ چلي.

ڏهرن مٽيءَ سان ڏاڍ ڪئي،
پينڊيون جنهن کي پيار جون، سا ڪيئن هاڻ هلي،
آڏو آريـجن جي، چارو ڪـولـ چـلـي،
ڪين لپاڻون لال مون، گيهيلي سان گـلـي،
ڏينهن تن تي تيز ڪول ۾، ڏولگر پـهـر چـلـي،
'عاجز' ڳالهيون ڳجهه جون، ساجن ريءَ نه سـلـي،
ڏهرن مٽيءَ سان ڏاڍ ڪئي.

غزل

جدا جڏائي جي ڪهڙي آهي سڄڻ،
سا ڪهڙي ڪو يا مدي آهي سڄڻ!

هـيءَ رواجـي آشنائي ڪين آ	هر ازل جي دوستي آهي سڄڻ.
تون ته تون ڀرمان به تون باقي اچا	درميان چاچي ورڻي آهي سڄڻ.
حسن آڏو عشق کي سجدو ڪرڻ	هر طرح سان لازمي آهي سڄڻ.
ها، هزارين حسن وارا ٿا وڻن،	تنهنجي ليڪن ڳالهه پي آهي سڄڻ.
دانا دانا پي ديوانا ٿي ويا،	هڪاهه منهنجي دل چري آهي سڄڻ.
اڄ سڀان جي آسري ٿاري نه چئي	آرزوئي ٿي ٿورڙي آهي سڄڻ.
ليڙون ليڙون دل جي دامن کي ڪري،	دل نه ڪنهن جي ماڻهي آهي سڄڻ.
تو وفائون پئي ڪيون مون کان ته پي،	ڪا شڪايت ڪين ٿي آهي سڄڻ.
جي اڀائڻ جي نه هوندي آ نه مور،	هيئن نه دل هيرڪاڻي آهي سڄڻ.
هوش به مدھوش واپس ڪيئن اچي!	ڇوت ڪاڀاري لڳي آهي سڄڻ!

آدل سومرو

واڻي

ڏيٺا ڏيٺا ڇائين ليشا،
اک اوندهه به اٽڪائي،
لاٽ نه رستي آهي.
وات پئي طوفان ويا،
ڪڪر ٻن کي ڳوڙڪائي،
لاٽ نه رستي آهي.
ڪاري رات جي ڪاٺي،
چيرين کي ڇوڪائي،
لاٽ نه رستي آهي.
مايوسين جي ويرائين به،
روح نه ڪو ڀٽڪائي،
لاٽ نه رستي آهي.

اياز گل

آداس پل جو هڪ وعدو

مان پنهنجو پاڻ سان
اهڙو ڪيان ٿو وعدو آڄ
تہ تنهنجي نهنن جي لائي
آئندہ جيئبو
لہ مَرڪبو ٿي ڪڏهن هاڻي
تنهنجو لاءِ وٺي
لہ تنهنجي راهڪڙارن تان گذرو هاڻي
جي گذرو بہ نہ ڪندہ هٿ ۽ جهڪيل اکيون
لہ تنهنجو خيال نہ جذبن جي ڪاڻي
ڪٽڪاڻي
لہ جاگت ۽ لہ وري ڪا اکين ۾ لالائي
جي ذڪر آبرو ڪٿي، تنهنجو ڪنهن بہ
محفل ۾
تہ اهڙو ڏهڪ ڏبو، چن لہ ڪا شناسائي
آڪياو ڪري ۾ ويهي ۽ توکي ياد ڪري
لہ غزل ليکو لہ ڪو شعر، تنهنجي لاءِ ڪبو
جي دل ڪهري ڪنهن پئجو
دوست تنهنجي باري ۾

تہ تهڪ ڏيئي وڌو، چئبو؛
”ڪوڙ هو سڀ ڪجهہ
مڙئي دل پئي ولهائي سي
بہ ٿي ڏينھڙا
آسان ۽ پيارا“
ڪو ڪوڙو لڳي ٿو دوست پلا؟
لہ تنهنجو ساٿ لہ آلت لہ هالو تي چنڊو
تہ پوءِ روزِ دمڪن جا صليب چو ڪڍجن؟
چو روزِ سرجي ۽
چو روزِ رولجن، موتي
جي جيت لاهي آسان جي تہ مات چاچي لاءِ
ڊگهو سفر آداسي جي رات چاچي لاءِ؟
سدا آڪيلو رهان
سو چڱو آهي اڳتا
مان پنهنجو پاڻ سان اهڙو
ڪيان ٿو وعدو آڄ
تہ هاڻي ڪنهن سان بہ پئجي
ڪڏهن لہ پيار ڪبو،

مختيار ملڪ

غزل

تموڪان ڪيڏو ڏور ٿياسي.

صحرائن ۾ ڇو-ور ٿياسي.

نهنڊا ڀهندا رهندا آهيون، ٻارو! چن ڪو ٻور ٿياسي،

ڦيد به ڄاڻون، ڀيد به ڄاڻون، ڏاڍي لڻ ۽-ور ٿياسي.

ڳاٽ اسان جا اوچا اوچا، اسان به اڄ منصور ٿياسي.

لنگڻ پي ٿا، چپ پي آهيون،

اڀڙو اڄ مڃ-ٻور ٿياسي.

زيب سنڌي

آزان نظم

(۱)

هيٺن ڏينهن جي

وڇوڙي کان پوءِ

اڄ اوچتو رستي تي

ملي آهين ته ٻجين ٿي

”ڇا ٿو ڪرين اڄڪلهه؟“

سچ ته اڃا به نه بدلي آن

ساڳي ٻاراڻي طبيعت اٿي

مان ڀلا توکي

ياد ڪرڻ کان سواءِ

ٻيو ڪري به ڇا ٿو سگهان؟

(۱)

ڪاش

وري ڪو

اهڙو واءِ

جو تون ۽ مان

وري ملون

۽ هجي اهو

اهڙو واءِ

جو تون ۽ مان

وري ڪڏهن

جدا نه ٿيون.

غزل

هڪ هڪ آهن پور اوهان جا

ساڻهي آهن سور اوهان جا.

رڪت ٿو پاسي ۾ ڇڪت سمورو، ڪاڏي وڃن مجبور اوهان جا.

سڀ سان سڀمت، مون سان رجش، هي ڪهڙا دستور اوهان جا.

مان ڀل ڇاڙ گذاريان جيوت، نهين رهن مخمور اوهان جا.

آءُ ڇا ڇا اٿان سهڻا ساڻين ا راز سڙهي دره ور اوهان جا.

رهندي ڪلندي واجد ويهڻو، ڪن ٿو ڳائي دور، اوهان جا.

منهنجي خاڪ ۾ جيون تي،

ٿورا هين پرور اوهان جا.

ج. ع. منگهاڻي

ريڳا

اهڙا رنگ رڇايا مينهن،

آس اجائي ڇرڪي ويئي،

ريءَ مندن جي ڳڻپا اينهن -

سوچ سموري ڇرڪي ويئي،

ڇني سر تان ڇرڪي ويئي.

پنهنجو پاڻ وڃان مان ڳولڻ ا

ڇري ڇو وڌو مارو ڇڪت،

ڪا وڃان ٿي پاڻ کي رولڻ -

پاڻ سڇائي ڪنهن س هڪ،

هڪ هڪ هيٺيان منزل دڪت.

اٿي رنگ رنگيلي ريڪا،

ڇرڪي ڇرڪي آڻيا لڻ،

پن لڻن جا ڪهڙا ليڪا -

پاڻ ئي مڃن پاڻ ئي سڻ،

ڇاڪاڻ وڃ ڪٿورا ڏين.

غزل

هائ تـ. بهار وهيتا آهيون
وره وليدائغ آهـ آهيون.

ريب رها مان مور له چائون، صـ صـ آيتا آهيون.
كله لئي سوچون سوري چڙهيون، سڀن ۾ اڄ سوکها آهيون.
ويساهن جا والهوڙو لئي، اوسيتون مان آکتا آهيون.
ڏلگ سهي لاسرڪ ڏيون ڄڻ، کارولجهر جي کاها آهيون.
سولهن اسين هن ڌرتي جي کي، آپ جا چنڊ له تارا آهيون.
آڄ رڃ جو ساڻه سدا جيئن، اهـ وڙا ان ٿا آتا آهيون.
ڪنڊن واڙي تي ڪا گهاٽي، گولاڙن جي چايا آهيون.

نور شاهين

رباعيون

گي عشق جي راهن جا اشارا ته ملن،
ستول تي رسن مون تي، سهارا ته ملن،
دردن جا سڃيئا ئي هجن چو له کڻي،
گرداب سهي ڪنهن جا ڪنارا ته ملن!
ڪجهه عشق و وفا ساڻ اکر جڙجان مان،
ڪنهن سوز جي سالچي ۾ اکر کهڙجان مان،
هڪ ٻل له بيهي منهنجي مقابل دليا،
ڪجهه بهار ڪرڻ کان اکر اڙجان مان.

هر ڀروين

غزل

دل ڪهري ٿي اڄ وري دلدار جون ڳالهيون ڪريون.
 مـجـب مشفق من گهرئي منار جون ڳالهيون ڪريون.
 قبول جڏهن ڪيا ڦرين ٿي قسم رب جو ڪٿي،
 اڄ هجين جي الهي اقرار جون ڳالهيون ڪريون.
 سر ڪي سينگار هو سچن ٿي، سيند سرما ٿي ڪٿين،
 تنهن ڦرين جي ڪجل جي ڪار جون ڳالهيون ڪريون.
 سوچ ۾ ساجن جڏهن هو، مجب محبت کان اڳي،
 وروڪڙ واري تنهن ويچار جون ڳالهيون ڪريون.
 اک اشارو ڪيو عجين، همند هُن بهي جڏهن،
 اڄ ته الهيءَ ماڳ ۽ ان ٻار جون ڳالهيون ڪريون.
 رس رهاڻيون ٿي ٿيون ۽ هوش هليو ٿي ويو،
 ماڳ تنهن موٽي هلي، مختار جون ڳالهيون ڪريون.
 ٻياري ٿي ٻل ٻل ڪيو، ڀروين سان ٻياري ڀرين،
 سولهن واري تنهن سچن سردار جون ڳالهيون ڪريون.
 جيءُ جهوريءَ ۾ ۽ ۽ ۽ جهنڊ جهڙيءَ ۾ جلي،
 مهر ج ان عشق جي آزار جون ڳالهيون ڪريون.

”سوز“ هالاڻي

غزل

سوچ جا سهڻا، ٻياري ٻنڄي،
 لوچ جي لامن تان وٺا اڏري.
 ٻائـمـراد و ٻـر ٻـڪـڻـي ٿي،
 توڻ روج ڪي راس نه رانول
 واريءَ والگر وڻسوا وڪري،
 ٻـولـم جي ٿڌي چالڊوڪي،
 ساون ڀاڻ جي رت ڪالهي،
 ڪنهن جي ڪارڻ ڪوبل ڪوڪي؟
 پاڻ ۾ وره ورهائون ويٺا،
 مان ۽ منهنجي ڪا خاموشي،
 ڪالگل ڪوڙي لات لشي هئي،
 ديپ جا لاءِ ۾ ٻـر ٻـ آيو،
 ”هن چڻ“ جهڙي مائوسي،
 منهنجي ڪوتاهه منجهه ملي ٿي،

غلام حسين رنگريز

غزل

هتي هوت لاهيا ته چارن تي ملبو،
عجب عشق وارن لظارن تي ملبو.

زبان سان له ظاهر ٿيو راز دل جو،
گندي وار ڪهيلي ڪري چاڳ اچان.
جڏهن ڇت چيري ڪندي ڪوڪ ڪوئل،
له ڪهراءِ پن ڇن جي ٿندي پڄائي،
ٿلاريو له جي ڦوڪ موتيو له مهڪيو،
له ڪا ميلڪ مارئون له ڪا سچ سُرهي،
اچان تيل آهي ڇراغن ۾ باقي،
تو سو سينيءَ سُرور ۾ اشارن تي ملبو،
وڏي شوق ڪينجهر ڪنارن تي ملبو،
ڇڏي سڱت سڀا ٻڪارن تي ملبو،
پسي گئل ڳاڙها بهارن تي ملبو،
تو لائن لئين ۽ لپهارن تي ملبو،
ڪري ٻاهن وهاڻو پوڄارن تي ملبو،
جهٽڪي جوت جي بي بهارن تي ملبو.

ڪڇن ڪين 'رنگريز' ڀانئين ڀوسين،
سئي ساڻ جي ئي سيارن تي ملبو.

سنيڀر سولنگي

غزل

ڏينهن ڀولڻ تو وڃي لانا ڪهڻا،
ٿا ستائڻ دل ڪسي الديشا ڪهڻا.

اڄ سگهو ساڄن ته ٿئي پهرين سوال،
ڪيترا ئي عشق ڪنارن عاري ڏنم،
هنڪڙيون هيري سندو ڪاٺن جگر،
ٿو وهان ياد تنهنجي ۾ سچن،
مون رکيا رمضان جا روزا ڪهڻا،
هر قسم تي ڪاغذي ڇهرا ڪهڻا،
ڪن ٻئي پٿر ڪسي ٿا شيشا ڪهڻا،
رات جي هر سائت ۾ ڳوڙها ڪهڻا.

حال دل توکي ٻڌايان چيا 'سنيڀر'،
تنهنجي محفل ۾ ڏنم ويڇا ڪهڻا.

ٻياري ٻياري جا رشتا لڳا، تون به ٻياري مان به لڳا،
 سستي سستي گيت وٺا جا، تون پسي ڳائي مان پسي ڳاهاڻ.
 چنڊ چالڊوڪي تارن چيٽاڻ، جهرمر جهرمر جڳمڪ جڳمڪ،
 دٻڊ دڪن جي آڻاڻن جا، تون به چلائي مان به چلايان.
 ڪاهي ڪينرو ٻيجل پائي، تند تنواري ڏاڇ ڳولي،
 آءُ هلي ان ستن تي ڪٽي، تون به ڪهاڻي مان به ڪهاڻ.
 منهنجي دل تي گهرا ڪهاڻ، تنهنجي من منجه آ آجهاءُ،
 هڪ دفعو ٻي دل جي ڳالهه، تون به ٻڌائي مان به ٻڌايان.
 ڪٽيء ڪٽيء پن ٻيلا سارا، چاٽن تي آهن ليڪا ڪارا،
 صه پن جو هيءُ رنگ روپ، تون به ٻڌائي مان به ٻڌايان.
 سوريءَ تي اڄ سڄ سڄائي، خاطر سڄ جي سڄ سڄائي،
 اڄ ڪلهه حق ٻڙهي ”منصور“، تون به ٻڌائي مان به ٻڌايان.
 چوٽ هوا جا ٿوڙو ٿوڙو ٿوڙو، دهشت دم دريا جا ڌوڙو،
 سڄو تن سان ساڄي، ولجهه، تون به هلائي مان به هلايان.
 ٻل ٻل وڻو سو وڻو لاهي، سستي مان ڪجهه سڙو لاهي،
 آءُ ته ٽڪڙي منزل ڏي وڪ، تون به وڌائي مان به وڌايان.
 دٻا لاهي دڪ جو دارون، ڪير لهنهه وڪنهن جون سارون،
 بهتر آ ته پاڻ ئي پنهنجو، تون به ٻڌائي مان به ٻڌايان.
 تار چوڙي ڪا تنهه ٽپائي، گيت گولدر جا گڏجي ڳائي،
 آءُ به پياسي سڙ سان سڙ، تون به ملائي مان به ملايان.

مظهر جلباڻي

نظم

عمر! ڏاڍ تنهنجا ڪڏهن ليٽ ڪهٽيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.
رکي ريب دل ۾ آچائڻ ڇڏي ڏي، ڏئي لـوپ لالچ ستائڻ ڇڏي ڏي،
ڏکي منهنجي دل کي ڏکائڻ ڇڏي ڏي، ٻيائي جون ڳالهون ٻڌائڻ ڇڏي ڏي،
اڱم آس دل ۾ ڀرين ٻاڻ ٻڌيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.
ڌري ڌيان دل ۾ امالت سان هلجي، عمر هن دليا ۾ ديات سان هلجي،
گهڙيون چار هڙي صداقت سان هلجي، لتيرو لـ ٿي تون شرافت سان هلجي،
ڀڄا توکان ٿيندي اهي وير وٺيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.
ڏکيا ڏينهن گهاري سڄڻ ٿي سنڀاريان، مـڻا محب مارو پـلا چو وساريان،
ڪري آه اهڙي مند ڳوٺ ڳاريان، ڪـري ڪوٽ ڀولائي اجهو ٿي ڀڪاريان،
اهو ڏينهن ايندو مـتمگر بـه سڻيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.
لـه پرواه ڪائي ڀلي مـوت ماري، ڪيان باد مارو اکين آب هاري،
اصل کان الهن جي ٻئي هان ٻناري، ڏکن ۾ به تن کي سدا ساهه ساري،
ڪـندا ڏاڍ جيڪي سندن ٻهر پٽيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.
ٻهر سڀ ئي ٻهريون وطن جون ڏسان شل، قطارون انهن ۾ آڻن جون ڏسان شل،
ڦيرن جي بهوليون ڦيرن جون ڏسان شل، لڏن جي بهلاسون لٽون جون ڏسان شل،
ٻـڄي ديس پنهنجي ٻهرون خوب پٽيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.
غريبن سان چـو آ عمر تو آچايو، ڪري قيد مون کي ڏکيو ٿي رهايو،
ڪٿي هٿ ٻڏي مـون ڏئي در ٻاڏايو، ٻـري ڪـين آهي اجهو وقت آيو،
جهتيون جن به جهر ڪيون اهي باز جهٽيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.
ڦيون جي به خوشيون ڦرن ۾ ڏسان شل، بهاريون لياريون ٻرن ۾ ڏسان شل،
منگهاريون سڀئي گهرن ۾ ڏسان شل، سني سولهن ساوڪ سرن ۾ ڏسان شل،
ڪهي ڪالهن سرڙا وڃي واڻ وٺيا،
پڪا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.

مقصود گل

گيت

ارڪا ڀرسي، تن ڳو ترسي، تو لئ من ڳو ٿاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

راتيان روئان، منهن کي ڏوٿان، ڀورل آ تون پاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

ٿڌڙيون هيرون، ڏين ٿيون جهيرون، چوماسو ڏي دل کي چهر،
بولد وجهي ٿي لوڻ ٿئن ٿي، هر هر ڏاڍ ڏئي ٿي هير،
پلپل پچران ڪامان ويئي، گهايو ڪهورن گهاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

هيڪل هيٺڙو توکي ساري، ساڄن واڳ ورائي آءُ،
توريءَ مٺا مينگهه ملهاريون ڪين ڏين ٿي-ون سهڻل ماءُ،
واجهيان ٿي والون ويئي مالڪ توکي آئي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

ڪاريون راتيون، بادل ڪڙڪن، ڪيهر شينهن گجي ٿو مور،
توريءَ منهنجي من جا ما-رو منهنجو هانءُ چچي ٿو مور،
بول ٻڌي وئين، واه وئي وئين، مارو تنهن جي ماڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

ڪنوڻيون ڪڇڪن، ٽهڪن ٽهڪن، تو لئ راهه ٺهاري لڏن،
لات ڏيپايون، وات سندن ٿا، ويچارا هئا ٻارن لڏن،
مٺا مون کي وارن پنهنجن ساڻ وئين تون وائي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

بلبل گل ڪيان دور رهي ڇو، منهنجي دل مجبور رهي ڇو،
گهايل گهايل منڙو منهنجو سهڻا هيڏا-مور سهي ڇو،
موٽي آءُ اڳن ٿي منهنجي سهڻا پاڻ سڃاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

قاضی عبدالجی "قائل"

درد جون دالهون ٻڌڻ وارو نه ڪو،
ڏاڍ جي هٿ کي جهلڻ وارو نه ڪو.

ڪو سهڙي سڌ کي ٻيو ڀل سهڙو،	حال دل ڪنهن کان ٻڃڻ وارو نه ڪو.
اڃ زما ٻي جي فضا اهڙي ڏنڀر،	ٻياري سان پنهنجي وڃڻ وارو نه ڪو.
ڀل ته ڪوڙو ڪر ڪٿي گهٽندو وڃي،	ٻي وڙي کي سچ چوڻ وارو نه ڪو.
ڪيل خوشيءَ ۾ لڏا ٿين ساڻي سوين،	درد ۾ آڻت ڏيڻ وارو نه ڪو.
ظاهري دعويٰ عبادت جي مگر،	اڃ عقيدت سان جهڪڻ وارو نه ڪو.
جسم ٿو هر هر جهڪي سڄا ڪري،	دل سمنڊو سجدو ڏيڻ وارو نه ڪو.
گهر سهڙيو سڀني تماشو ٿي ڏنو،	ٻاهر تي ٻاڙي وجهڻ وارو نه ڪو.
ڪوبه "قائل" قرب جو ڪونهي هتي،	مڻهي محبت جي ٻيڻ وارو نه ڪو.

نظام "زائر"

غزل

الائي چو اوهين خاموش آهيو،
لڏا احوال ڪو پنهنجو ٻڌايو.

ٽٽي وئي دوستي آهي اسان جي،	اوهو ڪنهن دشمنن آهي هلايو.
ٺيڻ جو قسم آ مون ته ڪاڌو،	اوهان چاهيو ٻيو يا ڦٽايو.
هي سالن جو ٻڙو زخم دل جو،	اوهان جي مرڪ مٺا آ چٽايو.
روئن ايندو روئي وهندس اوسائين،	ائين ايڏو مون کي اڃ ڪلايو.
ڏسڻ "زائر" ٿو چاهي پنهنجي قسمت،	ذرا اکيون ته اکين سان ملايو.

سرفراز راجڙ

ڪافي

مون کي لهن چڏيو آت لمني،
ڪا به جتي ڪل پنهنجي ٻيڻي.

آءُ ته اڪيلو گهڙيون گهاريون،
ورهره وڃوڙا سڀ وساريون،
قول ڪيا ٿو ڪي به ٻي.

تنهنجي ملڻ ڪي ساهه ٿو ساري،
هيءُ لڏاڻو راهه لاهاري،
سچ سچ مون کان حال پيوئي.

عشق جي منزل آهي اٽالڪي،
محبت "فراز" آهي مهالڪي،
هرت لڳي ڪل ٻي به ٻي.

نظم

ماڻهوءَ جو من سمنڊ اجهڳ،
الت لهي جو تنهن جو ڀاڳ۔

ماڻهوءَ جو من پورلماڻ،	فرقت ۾ ڀر آهي آساس.
ماڻهوءَ جو من گل گلاب،	يا ڪو سالوڻ رُت جو خواب.
ماڻهوءَ جو من جهڙو مور،	جنهن تان ڪيئي ٿيندا گهور.
ماڻهوءَ جو من ڪاڳر ڪور،	جنهن تي مرڪي ٿيئن ڏيڪور.
ماڻهوءَ جو من ڪلهو ڪتاب،	ظاهر جنهن ۾ ڏوهه ٿواب.
ماڻهوءَ جو من آ معصوم،	جهن جو ٻڌرو آ سڀهـوم.
ماڻهوءَ جو من آهي ڪنول،	سادو سٺو جـشن غـزل.
ماڻهوءَ جو من ڀر اسرار،	رازن رڌن جو پڻـبار.
ماڻهوءَ جو من تاج محل،	مُرڪي جت ممتاز محـل.
ماڻهوءَ جو من جذبن کان،	هر جذبو پنهنجو ست پاڻ.
ماڻهوءَ جو من اـمرت ڌار،	منڙو جهڙو سا ڪـي لار.
ماڻهوءَ جو من بيت ربي،	ڪهڙي تنهن جي ڳالهه ڪبي.
ماڻهوءَ جو من 'شاد' رهي،	شل دردن کان آزاد رهي.

ناظم منگي

غزل

چولبي سڄڻ ڪيو مون هردوسرا ڪي ڳولي،
لهيو آ جيئن ڪڪر سان ساو لقا ڪي ڳولي.
هن لـاز مان نهاريو تڏهن تـه ڀـاڳـت ڀـرمـيا،
هلندي صنم سنواريو ڪاٺيون قـضا ڪـي ڳـولي.
فرقت هلي وئي جو دلبر ڏاڏـم اچي پيو،
آهون وئي صـداون مشڪل ڪـشا ڪـي ڳـولي.
ڪـوليـو نقاب منهن سان ڪرڻو مطالعـو آ،
عاصي هان آخرت لـيـهـو شفا ڪـي ڳـولي.
محبوب جي حرم ڪي ناصح چئي ڏيڻ ڏي،
هچ اڪبري ڪريان ٿو رسم وفا ڪي ڳولي.
اسرار ايزدي ڪو هن ۾ هو توڙ کان پـر،
غفلت وڌي ڪئي مون ٻئي هنڌ خدا ڪي ڳولي.
درد و فراق سڀ ڪي 'نماظم' الڳ الڳ آ،
هر دل ٿي پنهنجي پنهنجي دارون دوا ڪي ڳولي.

اسحاق ”راهي“

غزل

بازارِ محبت ۾ طلبگار ڏٺائين،

سورن جا گهڻائي ته خريدر ڏٺائين.

ڪردار حسينن جا حسين يار ڏٺائين.

السمت ۾ گهڻا عشق جا آزار ڏٺائين.

جهري ۾ سميل ڪيئي گلزار ڏٺائين.

خمخاله لنگاهن ۾ ئي هر بار ڏٺائين.

قدرت جا چٽيل رخ ئي ڪي جنسار ڏٺائين.

کيسوئي صبر واه جا خمدار ڏٺائين.

نالڪن جي زمين ۾ ئي رخسار ڏٺائين.

سهڻيون به ڏٺيون سين ۽ ڪي ميهار ڏٺائين.

دنيا ۾ عجب عشق جا اسرار ڏٺائين.

جوان جي خدائي ۾ خدا ياد اچي ويو،

هروقت محبت ۾ ميهي صدمو وڌيائين،

ڪل يار جي مڪڙي تان فدا ٿيندا ڏٺائين،

ميخالو ڪري صدي ڇڏيان چشم بٽان تان،

غنچو مان چوان يار جي رخ کي پاڪستان،

تعريف بجا آهي ڪرڻ زلف مندس جي،

زلفن جون چڱون لڙڪندي ڇڻ مار ڏٺائين،

درياء محبت ۾ گهڻو وارا اي همد،

مجنون و فرهاد ۽ ”راهي“ جي نظر سان،

بيوس باؤيد پوري

غزل

اڱڻ منهنجي هلي آيا، ڀلي آيا سچن منهنجا،

سجها ٿي ويا لايان، ڀلي آيا سچن منهنجا.

ڪيا دڪ دور سڀ سچن، اڱڻ تي ابر هائي اچ،

ڪ-روڙين ڪ-رم فرمايا، ڀلي آيا سچن منهنجا.

ڏسڻ سان ڦير-مڙگان واه ڪيا سني سٺي سٺا،

اچا وڌي وئي ڪهڙون سڃا، ڀلي آيا سچن منهنجا.

مهر الور جي پيچيدن، وڏا وڙ ڇڻ ته واسينگن،

اڻالڪا پيچ تن هئا، ڀلي آيا سچن منهنجا.

سچن جا ڏاند سنهڙا هوندا هوندا موٽين مثل آهن،

ڏسو مڇر-مڇر ڪايا، ڀلي آيا سچن منهنجا.

هزارين حسن وارا مون ڏٺا پر هيٺ لاءِ اچڻ،

لڪين هن لال لڙڪايا، ڀلي آيا سچن منهنجا.

ڏسو خورشيد ڌرتيءَ تي لهي آيو آچا يارو،

ڪٿان هتي اولڙا آيا، ڀلي آيا سچن منهنجا.

ڀلا خورشيد سان هن کي ڏيان تشبيه ڪيئن ”بيوس“،

سچن ڪيئن شمس شرمايا، ڀلي آيا سچن منهنجا.

”ساجد“ اعلي پوري

غزل

سمورا عيش دليا جا وساري، ڪو ته ڏيکاري،
سرن کان هت اڳيئي پاڻ ماري، ڪو ته ڏيکاري.
فقيري ويس پائن آ زماني ۾ ته، سولو ڀر،
فقاڻي طبع ۽ دل به ڌاري، ڪو ته ڏيکاري.
اڪر پيا ئي سنڌو دل مان ڪڍي ٻاهر، هميشه لئي،
صداقت ۽ سچائي سان گذاري، ڪو ته ڏيکاري.
گهڙيءَ ۾ راز سمجھائي ڇڏي جيڪا، حقيقت جو،
لظرا هڙي کڻي ڪنهن ڏي لهاري، ڪو ته ڏيکاري.
لنگاه مست سان جيئن هو ڪري، سرشار ٿو پارو!
ائين مستن کي جڳ ۾ پيو پياري، ڪو ته ڏيکاري.
سڪايو عشق ۾ جيئن خون دل خون جگر مڃئون،
جهان عشق ۾ ائين جان ڳاري، ڪو ته ڏيکاري.
عبادت ۽ رياضت سان، حقيقت ۽ صداقت سان،
جهان ۾ زندگي پنهنجي سنواري، ڪو ته ڏيکاري.
سوين سينه سھاري سير سان هر دم ترن ٿا ڀر،
سوا ڪنهن تار، ترهي پاڻ تاري، ڪو ته ڏيکاري.
زبان سان ٿو ڪري هر شخص عويل هت، شجاعت جي،
مجاهد ٿي مگر ڏولگر به ڌاري، ڪو ته ڏيکاري.
سڪن ۾ سڀ ته گھارين ٿا سڪون و صبر سان ليکن،
ڏکن ۾ صبر سان هر وقت گھاري، ڪو ته ڏيکاري.
ڪينئن، ڪو جهنن، جي جيئن هوسار ٿو، لهندوري هر دم،
پراڻ، بد ڪار، ائين ساري سنڀاري، ڪو ته ڏيکاري.
بر جي باه گرمائي ڇڏي، دل ۽ جگر جيڪو،
اهو آب وصل ڌارن به ڌاري، ڪو ته ڏيکاري.
هميشه خواب غفلت ۾ رهي ٿو، آدمي جيڪو،
انهي کي خواب غفلت مان اڏاري، ڪو ته ڏيکاري.
لئون لائقو رکڻ سنسار ۾ سولو ته آ ”ساجد“
پراڻو سهار پنهنجو يار پاري، ڪو ته ڏيکاري.

واڻي

- منهن ٿي اسان کان موڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
دل جو گهر آ خوب سجايو، محب مهارون موڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
من سندرم منهنجا سائين، خيما پنهنجا ڪوڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
چند گهڙين جي چاهت ڪهڙي، ساڻ اسپاهيو توڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
قديم قيامت تائين ڪري ڇڏي وارن منجهه وڪوڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
منڊل دور ٿي آهي ساڻي، پيارا پاڻ ٿي توڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
گيت سريل چيڙ ته جهومان، خاموشيءَ کي ٿوڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
بي قربن مان قرب ڪمائي، پائي ڪين وٺوڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
دور وڃڻ جا دڙڪا ڏيئي، جذبن کي ٿي ججهوڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو
قرب ڪڙي 'مختار' سان او منڙو، جيون ڀر ٿي جوڙو او منڙو
منهن ٿي اسان کان موڙو

مسافر عباسي

غزل

ڏمڪ لاهو آهي جو سينڙا بي وفا اڪري پيئين،
حالِ محرم هر ڪنهن جو اي سينا اڪري پيئين.

بيوفاني ۾ بي عيوض هـردم ڪيم توسان وفا،
تون تڏهن ڀڄي پيار ۾ ڪوڙ صفا لڪري پيئين.

تنهنجي هڪ ديدار سان سڀ سُر ٿي ڪاٺور ويا،
سچ ته منهنجي هر مرض جي تون دوا لڪري پيئين.

پيار ۾ تو اڳ ڪڏهن مون سان نه ڪو ليڪو ڪيو،
اڄ وري چاڄي ڪري ايڏو خفا لڪري پيئين.

پاڻ ڪسي تنهن ڏسي دلدار دانهون ٿو ڪريان،
بند ٿيو ڪائنات پيئن مون لئي مڙا لڪري پيئين.

جيئن اڳي ايندو هئين منهنجي اڳن تي روز روز،
ڇو نه اڄ پي ڪنهن بهاني اي مڙا لڪري پيئين.

مون ته سمجهيو هو سچ، منهنجو ٿي رهندڙن عمر پتر،
بي سبب چا لئي رقيب جو صفا لڪري پيئين.

منهنجي طرفان پنهنجن جو لاتو 'مسافر' ٿيو پيار،
جن ته چئي ڪوئي ته تون پي بي وفا لڪري پيئين.

منظور مڪسي

واڻي

ڪهڙي بل جي ڳالهه ڪرين ٿو، مون اڻي گذريو هر پتل ڪهاڙ
اڄ به ڪهلي ٻيو ساڳيو واڻ.

نيد ڪهڙي سوچون ٿا، ٿي ٿي ٿي ڪن پٽلاڻ،
اڄ به ڪهلي ٻيو ساڳيو واڻ.

ڪن ڪهور ڪهڻا جو ڪهولڪهٽ ٻائي، رولن ۾ مون ڪي چند نه آڻ،
اڄ به ڪهلي ٻيو ساڳيو واڻ.

وڻاڪل من پيا وڻا پڄاڻ، ڪاري رات ڪٽائڻ لاه،
اڄ به ڪهلي ٻيو ساڳيو واڻ.

ڪن پتل ۾ وسامي ويندو آ، چنگ ٽانڊائي جو چمڪاء،
اڄ به ڪهلي ٻيو ساڳيو واڻ.

وهڻورن ڪي وات ويندي، اهڙو ٻاهي ڪن سٽاء،
اڄ به ڪهلي ٻيو ساڳيو واڻ.

غزل

هٿن ۾ حوصلو ڪونهي.

رڳن ۾ ولولو ڪونهي.

جفائون ڄام تو وٽ، ۱- ر وفائين جو صلو ڪونهي.

فصل سارو سڙي ويو آ، ۲ ثابت ڪو سلو ڪونهي.

جهاتي آه، هيڏڪين ۾، ۳ ساهن سلسلو ڪونهي.

لڇڻ لوڇڻ ويو وسري، ڪڇڻ جو ڪو ڳلو ڪونهي.

سري-رن ۾ رڳي سردي، الدر ۾ ڪو آلو ڪونهي.

'مشاهد' ماڻ ٻئي ساري! ٿرن ۾ ٿرڻسارو ڪونهي!

سميع لند

غزل

هاڻ وڌي ٿي هيٺڙي هير.

هوائن اچي هيئن هر هر ڪير.

روز ڏئي آواز ٿي مون کي، تنهنجي خوشبو سانجهه سوير.

پير هڻو ڪيڏا به اوهين ۾، پيار چڻي ڪيئن لاهي پير.

سُرت ۾ رهجان هاڻ سسئي تون، ڏاڍ نه ڪن جيئن توسان ڏير.

هاڻ ئي گهرائي هاڻ وٽ مون کي، هاڻ ڇو اهڙي لائتي ڏير.

تنهنجي مون سان لاتي جو سڻهن، تو بن 'سميع' جو ٺاهي ڪير.

حيدر شاهه

نظم

ڪٿري سمنڊ مان سڄا موتي، ٻيو سدائين ڪولي ٻيو.

پنهنجو من ۱- ڪيڏو، جيڪو هاڻ ڪي رولي ٻيو.

ڪوڙن ماڻهن جي (مستيءَ ۾) سڄ سدائين ٻولي ٻيو.

تڏهن ته هر دم پراڻو ٿانڌو، آهي پنهنجي چولي ٻيو.

”عزيز“ ٻر وهي

غزل

دل بيتاب گستاخي نه ڪر ڪا يار جي ويجهو،
 محبت جي مجسم ۾ منهي منار جي ويجهو.
 ٻوا محبوب جي هر هنڌ ڄڻ ڪا آهي تاريخي،
 انڌيري ۾ مـلـي ٿي روشني دلدار جي ويجهو.
 رهي ٿو راز سارو عـشـق جو پنهان جدائيءَ ۾،
 ٻچي ڏس تون وڃي ڪجهه طالبِ ديدار جي ويجهو.
 اڃا پيو ڇو پيو رلـجـي سدائين سنگدل جي ڪي،
 غم دل کي مٽائڻ لاءِ وڃ غمخوار جي ويجهو.
 ڪرين جي پيار ٿو ڪنهن سان نه موتين تون مٿان اڌ مان،
 ٻاهي ڪونه ٿو ڄاڻين له وڃ تون پيار جي ويجهو.
 اڃا پيو ڇو وڃي هيڏي يا هوڏي جهاتيون هڻجن،
 سٺي مطلب جو موتي ٿو مٺي منار جي ويجهو.
 ڀلا ڏس ڪيئن له ٿو ڦٽڪي ۾ تڙهي ٿو جدائيءَ ۾،
 گذاري ڏس ڪڏهن تون برهه جي بيمار جي ويجهو.
 نه جنهن وٽ قدر ڪو آهي محبت ۽ مروت جو،
 ”عزيز“ آهي اڃا پيو تنهن وڃڻ بيمار جي ويجهو.

بسمِ رات ٿاڻي

غزل

ڪا ”اهرم“ ٿي ڳولي، ڪا ٿي خدا کي ڳولي،
 هر دل ٿي پنهنجي پنهنجي دارو دوا کي ڳولي.
 جن ڇمن ۾ ڏاڍي مايوس شاخ گل آ،
 اولهه جي ساز تي اڄ روشني نچي ٿي.
 بدلي ۾ زلڪي جي ايڏا ته گهڻا آيا،
 پنهنجن جي ميڙ ۾ پي مان اجني ٿو سڏجان.
 هٿا رنگي هورت سان منهنجي، چوي ٿو خوش ٿي،
 ناهي تميز ڪائي جت خير و شر جي ”بسم“.

آئيـو خدا را هيڪر بادِ صبا کي ڳولي،
 تسڪينـ دل لاءِ آئيو نور و ضياءَ کي ڳولي.
 ٿو گهڻا گهڻا تنهنجو خاڪـ شفا کي ڳولي،
 دل جي صدا ٿي تڏهن ڪنهن آشنا کي ڳولي.
 واه جو لڏو آ مون پي رنگِ حنا کي ڳولي،
 انسان کي ڪي آت پنهنجي ”الا“ کي ڳولي.

سید ماکن شاه ر ضوي

يان وري ڪو آيو آ

وقت لنگهن ٿا پور پون ٿا دم دم سور سوايو آ
چر چر برسي لپن ۽ اڃ ياد وري ڪو آيو آ.
برڪا رت جا وڻندا بادل روح به گهايل من به وياڪل،
درد وڏي ويا لڙڪن ساڻي منهنجو والد پُساو آ.
ليل گگن تي ٺڪن تارا دل جا آرا سڏڪن سارا،
ماڪ پنا گل هوا تي جهومن زخمن تيئن ٽڙهاريو آ.
دل جي وادي صحرا سارو هانءُ ويچارو ساه ڏيکارو،
خزان رسیده ۽ اڃي ۽ ن جيئن جيسون هي ڪومايو آ.
چُپ چُپ آ خاموش فضا ۾ دل ۾ آڏما آڏما ڙي،
چارڻ بنجي اڃ ڪنهن شايد چوڪو چنگ وڇايو آ.
سڏڪا سڏڪا سڏوڪنارا سمجهي ويڙس يار ڏسي،
جان ڏئي ڪنهن لهرن تي ڪو گيت وفا جو ڳايو آ.
اچن وڃن آڪاش تي جيڪي آڏندا بادل يادن جيئن،
سرد اتر جي تيز هوا تيئن چاڪن ڪي به چڪايو آ.
سورن ۾ ڏس آهي اضافو وقت لنگهن سان وڌ کان وڌ،
انهي ڪري تان منهنجي سوچن پنهنجو رخ بدلايو آ.
'رضوي' رت سان ليڪا ٻائي نقش چيتيون ٿا ڪاغذ تي،
آه ٻاهر سحر جنهن ڪي ساڻهن شمر ۽ ٻڌايو آ.

شاه زمان شیر

غزل

نه آه بهاد ڪو لطف و ڪرم مليو آهي،
 سدائين دل ڪي محبت جو غم مليو آهي.
 خوشي ته دل مان ڪا پئجي به هڪنار نه ٿي،
 غم-ن ڪي دل ۾ سدائين جنم مليو آهي.
 نه آرزو محبت جي ٿي سگهي تڪميل،
 نه حسرتن ڪي ڪڏهن ڪو ڀرم مليو آهي.
 وري وري ٿا محبت جو داستان چڙهيون،
 لڳي ٿو چٽڪ ازل کان هي ڪم مليو آهي.
 ڪڏهن به هاڻ ڪو سهڻو جو شڪو ڪو ڪيو،
 سدا خم-وش رهڻ جو قسم مليو آهي.
 ڇهن تي مرڪ ۽ چشمن ۾ هڻي لوڀد بهار،
 الهي حسين ڪان ستر تي ستر مليو آهي.
 جڏهن ٿي ڪاتبِ تقدير لکيو لفظ ”وصال“،
 اتي ئي خ-ش-ڪ-ض-ا جو قسم مليو آهي.
 وفا جي راهه ۾ هر وقت آزمائيو اٿو،
 اوهان کي ”ش-ير“ ته ثابت قدم مليو آهي!

”فياض“ بلوچ

غزل

هٿ ۾ هٿ ڏئي ڇڏائبو ٺاهي،
 پا ته ڪنهن جو سڏائبو ٺاهي.
 دل جي تڙپي پئي دلاسن ۾،
 پنهنجي محفل، پيري مان، پنهنجن کي.
 هٿ سان زوري، ڪيڏائبو ٺاهي!
 پاڻ پنهنجو، ڇڏائبو، ٺاهي!
 دل تي ڪهڙن جا گهاءَ گهرا ڏئي،
 پيار پنهنجي، بنا، چري دل کي.
 ائين ته خالي هلايو ٺاهي!
 سختين ۾ جلايو ٺاهي!
 ح-سن وارا، پيار جو پياسو،
 عشق ”فياض“ سچ جو ساٿي،
 عشق ڪان منهن، سڏائبو ٺاهي!

پيرل "پرديسي" سڀيتائي

نظم

مان مقصد ڪ--ه--ڙي جو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۲)

هيت هرڪو سون ڪي ٿيلهي ٿو،
هيت هرڪو سون سان ڪيڏي ٿو،
مان جن ڪو والد ڪو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۱)

مان آهيان پاڻ لاءِ پائيندو،
مان آهيان لوڪ لڳائيندو،
مان لفظ لاءِ ڪڍندو ڪو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۴)

مان ڪنهن لاءِ گيت ٻڌايان ٿو،
مان ڪنهن کي مٿي ٻڌايان ٿو،
مان ڪنهن جي پويان پيو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۳)

مان ٻيو به سوچان وينو ٿو،
مان ٻيو به لوچان وينو ٿو،
مان چريو ج--ڏو ڇڏو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۶)

هيت "پيرل" سـور سڃاڻيندي،
هيت ٻلسـل ٻـور ٻڃاڻيندي،
مان ڇا مان ڇا ٿي ويو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۵)

هيت ڪوبه له مون کي پڙائيندو،
هيت ڪوبه له مون کي ڳائيندو،
مان ڪنهن لاءِ آخر مٿو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

محمد رمضان ڪمبوهه "زلفي"

غزل

له ايندو ڪو وفا ۾ فرق هي منهنجي وفا آهي،
 اڃا پي تون ڀلي ڪر ڀيو رهيل جيڪا جفا آهي.
 ڪيا تو قهر مون تي ۽ جبر ساري عمر سهڻا،
 اڃا پي ڪرئي توکي مون مان دلبر ڪا دغا آهي.
 سندن بيهرد اکڙين اڄ هنيا ڪي تير لودڪيلا،
 ويو ٿي جسم زخمي هي سندن ڪهڙي ادا آهي.
 محبت ۾ ڏسي سر مڙخرو آهي ٿين مشڪل،
 بنان سر ڏيڻ الفت ۾ وري ڪهڙي بقا آهي.
 ڪيان مان ديد دلبر جي وري ٿيان اڄ مان ديوانو،
 چوان هڪدم ڏسي رخ ڪي هي ڪهڙو مه لقا آهي.
 رکان الفت مان سڀني ۾ ڪرهان سُهڻ تان مان قربان،
 اهوئي شرف "زلفي" ڪي محبت ۾ روا آهي.

شمس صابر

نظم

ڪنهن ڪي پنهنجو ڀائشي ويٺين؟
 ڪنهن سان لٽو لڳائي ويٺين؟؟
 دلڙي ليٽ ڦرائي ويٺين!
 باب لڪر جا ٻاٻي مائهوا!
 ٻاگل الڳ اڙائي ويٺين؟
 دلڙي ليٽ ڦرائي ويٺين!
 آڻائين جا ٻاٻي اڏورا!
 جويين ۾ تـ جلائي ويٺين؟
 دلڙي ليٽ ڦرائي ويٺين!
 جهول تنهنجي ۾ ساوا ڳاڙها!
 گڏن جا ڪل ڪنواڻي ويٺين؟
 دلڙي ليٽ ڦرائي ويٺين!
 ٻه روپي سنسار ۾ صابر!
 پنهنجو پاڻ وڃائي ويٺين؟
 دلڙي ليٽ ڦرائي ويٺين!

غلام مصطفيٰ مشتاق

غزل

جدا ٿي اسان کان گذاري ڏسين ها،
ڏسان دل ها تنهنجي وساري ڏسين ها.

ڪيان ها مان حاضر اچي دل جي دنيا،
ڏسي ٻيڙهي هن جهان جي او ساڻي!
ملائڪ ٻه، توتي پريتن ها سلامي،
غزل گيت، وايون لڪي چا پرايڻي.
زمانو ٻه توڪي سڏي معتبر ها،
نئين دوستي مان نه ڪجهه ٿيندو حاصل،
وسائي ڪو "مشتاق" دل ۾ اڪيلو،
جي هڪ وار موٽڪي ٻڪاري ڏسين ها،
در دل جي اندر لهاري ڏسين ها،
دڪي دل جي دنيا آجاري ڏسين ها،
اڪر ڪو وفا جو آجاري ڏسين ها،
گهڙي هڪ اسان سان جي گهاري ڏسين ها،
پراڻي ڪا چاهت سنڀاري ڏسين ها،
سَوَن جي غلامي وساري ڏسين ها

ارباب علي "عادل" چوهاڻ

ڪافي

ٻي وفا سان وفا ڪري وينس،
درد ڪي لاڏوا ڪري وينس.

جاه هر ڪنهن تي ٻار مون گولهيو،
مون کي پنهنجي نصيب ئي روليو،
پنهن لائي خطا ڪري وينس.

هه ڇ آفت جا يار سان ٻاٽ،
درد ڪي پنهنجي سيني سان لاٽ،
عشق جي انتها ڪري وينس.

رات هڪڙي نه هه-ار جي آڻي،
ڄڻ ته هن سان نه هئي شناسائي،
پنهنجي دل سان دغا ڪري وينس.

چوڻ ٿو نظر اچن بادل،
ساد تنهنجي مٿاڻي ٿي بلبل،
پنهنجي حالت نه ڇا ڪري وينس.

هاڻ ڪي عشق جو سخي ڄاڻي،
خاڪ دنيا ۾ سون ڇڏي ڇاڻي،
هاڻ ڪي بي لوا ڪري وينس.

درد دل ۾ هزار هن "عادل"،
عشق جي مون کي ڪا به ٻيئي ڪل،
جان پنهنجي فدا ڪري وينس.

بخش سهراتوي

آزان نظم

تون ساگر هجين
 مان دريا بنجي،
 تو وٽ ڇيهر ڪيان.
 ليئن هر تنهنجي ويهي،
 سارو ڏيهه پسان.
 توکي - توکان ڪسيان!
 توکي سندر گيت لکان
 تنهنجا سڀئي سور ڪڍان
 خوشيون، پنهنجون،
 توکي اڀيان.
 ۽ او! بس!!
 منهنجي دل ۾ جي سموري سوئهن.
 تنهنجي جهولي منجهه سران!!

فواز سوسرو

واڻي

توريءَ پيارا پنهل جبل ۾،
 ج-ه-وريءَ جيءُ جهڙي،
 منهنجو ڏيل ڌري.
 پنڌ ۾ راهون آهي ڏاڍو،
 دل ٿي دان-هن ڪ-ري،
 منهنجو ڏيل ڌري.
 محبن سان ٿئي ڪو ميلو،
 شل ڪ-و واڻ وري،
 منهنجو ڏيل ڌري.
 رات ڪٿيءَ جو پنهل کڻي ويا،
 ڪ-ي-ڏا ڪ-ي-س ڪري،
 منهنجو ڏيل ڌري.

الطاف حسين آگرو

آزان نظم

تون ۽ مان،
 سالن کان وٺي،
 هڪ ٻئي جي آهون سامهون،
 ائين پيدا آهيون،
 جيئن ڪي ٻه وڻ.
 سڀ ڪجهه ڄاڻندي، محسوس ڪندي،
 ٻه وڻن والڪي،
 ساڪت ۽ بي حس.

مسرور سومرو

غزل

ٿڌي ٻيا دل جي ڌرتي تي جيئن ڪٽي ڪنول يارو،
جنون عشق ۾ ڪٽي لکي وينس غزل يارو.

شباب جاودان ٿي اڄ حجابن جو اثر ٿو آ،
لذر بيتاب گهورندي مليو درد اجل يارو.

ڪريا ٿي شبنمي لطرا سندس زلفن منجهان يارو،
وڃا ڀرجي ڪي پيمانا اکين ڪاڏي آڻل يارو.

جين روشن چمن خاطر قريب آ ٻوالهوس آيو،
لکي مندر ۾ ظاهر ٿو ڪوئي ڪافر ڪئل يارو.

جڏهن گلشن ۾ مڪڙين کي مليو وارو ڪلج جوتو،
مطر ٿيو جهان سارو فضا ٿي بي بدل يارو.

جمال يار جو جلوو، ڏٺو اڄ عشق وارن پي،
تڏهن ئي ڏهر ٿاين آ سڄي محفل متل يارو.

بهارن جي ٻه هولي اڄ خزان وارو آ گلشن ۾،
رسي اهڙي آ ت جهڙ جو نه سڪڙي آ ڪلي يارو.

دل "مسرور" ٿي مغموم آهي ڇا ڪجي آخر،
ڪٽي اک ۾ ڏسي ٿو ڪهڪي هـ و سنگدل يارو.

شوڪت علي ڌماڳ

غزل

اسان جي ڏس وفا جالي.

نه ٿي هيڏو جدا جالي.

ستايو من ڀلي هر هر،

خبر لاهي سڄن سڄ ٻچ،

سدا توکي سڄن ساري،

سڄن فرهاد سجنون پي،

خيالن ۾ خـ وائـن ۾،

سڄن تنهنجو ته شوڪت آ،

اسان جو آ خدا جالي.

ٿيم ڪهڙي خطا جالي.

ڏس روئي صفا جالي.

ڏسي سولڪي رڻا جالي.

رهين ٿو تون سدا جالي.

ڀلي ٻيو ڪر جفا جالي.

معصوم سانگهڙائي

غزل

۱۔ سولهن حسن تي جفائون او سائين،
توهان ڪي ته سولهن وفائون او سائين.

ڏلي سوڀ پنهنجن کي پنهنجو ڪندڙ جي،
اسان جون ڦسي ٻوله پون شفائون او سائين.

ازل کان توهان کي ئي ساريون سنهاريون،
مدن ڪان او هان لڙ صفائون او سائين.

توهان جي ڪري ئي اسان ۾ جيئون پيا،
سا غوهي رهو بس دهائون او سائين.

ڏسي پنهنجو 'معصوم' مرگي ڏو-و-س،
۱۔ طاقت ۾-ه-ڻ جي س-ڙائون او سائين.

سومن سائيرائي

لڳيون باغ ۾ اڄ به-اره-ون سڄڻ،
ڪيون سين ڦي جنهن جون تياريون سڄڻ.

سدا سال وسندا رهن سي وڻان،
ڏسان جت ڳو ڳاڙهيون ۽ ڪاريون سڄڻ.

ڪٿي ه-ر-ڳو هاري هلي صبح ۾-و-،
وڃيو ٺاهي پٺا ۽ بهاره-ون سڄڻ.

مڪڻ ڪاٿي ۽ ڪه-ر-هي شوق سان،
وطن دشمنن کي ڪاريون سڄڻ.

منهنجي ڳوٺ وارا سڀهشي قريدار،
ڪهڙي قرب جي تن سان گهاريون سڄڻ.

وطن جي محبت ۾ جي ٿا مرن،
سدا مڪ سان تن کي ٿا ساريون سڄڻ.

اٿئي ڳوٺ وارن سان 'سومن' جو عشق،
ٿا ڳولين ٻوليون جي بهاريون سڄڻ.

کھاٹیون

ٽئين دنيا

[تنهنجو غم، ۽ منهنجو غم ساڳيو آهي. نه تون مون کان سواءِ مڪمل آهين، ۽ نه مان توکان سواءِ مڪمل آهيان.]

مان ٽئين دنيا ۾ پنهنجي ٽئين درجي جي مساوي جاءِ جي نهايت سوڙهي ۽ واهايت اڳڻ ۾ ويٺو هوس، ۽ ٽئين دنيا جي هڪ ٽئين درجي جي سياسي، سماجي، فلمي ۽ فيشن رسالي مان هڪ معمول حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس. معمول مشڪل هو، ۽ مشڪل ڪشا جي مدد کان سواءِ حل ٿيڻ جو ڪو نه هو. مان معمول حل ڪري هڪ لک رهيا هئا ڪرڻ جي ڇڪر ۾ ذري گهٽ ڇريو ٿي پيو هوس. ڇيت ڪٽائيءَ سبب مان ٽئين دنيا جي سياسي، سماجي، فلمي ۽ فيشن رسالي کي خاڻ مان ڇڪ هائي رهيو هوس. ٽئين درجي جي مساوي جاءِ جي واحد ڪمري مان مون پنهنجي زال جو آواز ٻڌو. وڏي واڪ چيائين، ”ٻڌين ٿو.“

ان وقت صبح جو وقت هو، ۽ هڪ هاڻسري ريڊيو تان اڳڻ ۽ عجيب جو ڪلام ٻڌي رهيو هو. مون پنهنجي زال کي چيو، ”اڳڻ ۽ عجيب کان وڌيڪ عجيب هيءُ معمول آهي جيڪو حل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مان ٽئين دنيا کان چوٿين دنيا ڏانهن سفر ڪرڻ جا ساليها ڪري رهيو آهيان.“

نهايت ناڪوار لهجي ۾ چيائين، ”معمول حل ڪندي ڇريو ته نه ٿي پيو آهين.“
”ڪجهه يقين سان چئسي ائين سگهان ته ڇريو ٿي پيو آهيان، يا سچو آهيان.“ چيو،
”پر، ياد رک، بختاور، هيءُ معمول حل ٿيڻ کان پوءِ اسان جا وارا ليبارا ٿي ويندا.“
”چوان ٿي هڪدم اندر آءُ.“ سخت ڪاوڙ وڃان دريءَ مان منهن ڪڍندي چيائين،
”دودي جي لڙيءَ ۾ ڪجهه اٽڪي پيو آهي، ڳالهائي نٿو سگهي.“
مون کي ان شيءِ تي سخت ڪاوڙ آئي، جيڪا بيوقت دودي جي لڙيءَ ۾ اٽڪي پئي هئي. دودو منهنجو پٽ آهي. پنجن سالن جو آهي.
چيو، ”بختاور، ٽئين دنيا جي هڪ رسالي مان معمول حل ڪري رهيو آهيان. چرچي جي ڳالهه ڪونهي.“

”پنهين ڳالهائڻ ڇڏي ڏلو آهي.“ منهنجي زال، جيڪا مون کان ٿلهي آهي، رڻهارڪي آواز ۾ چيو، ”اچي ڏسڻس ته سهي. دودو ڳالهائي ڇو لٿو.“

”اچار ڪارائي ضرور سندس ٽراسميٽر خراب ڪري ڇڏيو اٿئي.“ معمي تي ڏيان ڏهنهه ڇير، ”في الحال دودو هڪ هفتي تائين ڳالهائي نه سگهندو. هفتي کن کان هوءَ ٽراسميٽر ٽيڪ ٿيندس ته الشالڻهه تعاليٰ وري ڳالهائڻ شروع ڪندو ۽ ابراهيم ڪير واري کي ست سريون ٻڌائيندو.“

”خبردار جو بابا جو لالو ڪٿيو اٿئي.“ منهنجي زال هڪدم جذباتي ٿي ويئي. ابراهيم سندس والده صاحب جو لالو آهي، ۽ سندس والده صاحب ڪير جو واڙو هلائيندو آهي. ڇهائين، ”دودو ست سريون ٻڌائيندو ٿلهي محمودان کي-- بابا ويڃاري کي ڇو ٻڌائيندو.“

محموده جو لالو ٻڌي مان چرڪي پيس. ٽئين دنيا جو سياسي، سماجي، فلمي ۽ فيشن رسالو عجيب بنا اڳڻ ۾ رکي مان ٽئين دنيا ۾ سسواڙ تي ورتل ٽئين درجي جي جاءِ جي واحد ڪمري ۾ داخل ٿيس، جيڪو اسان لاءِ ڊرائينگ روم، ڊائينگ روم، بيڊ روم، ڪچن ۽ باٿ روم جو ڪم ڏيندو آهي.

ڪمري ۾ داخل ٿيندي چيس، ”توڪي لڪ دفعا چيو اٿم ته دودي کي ڪڪڙ نه ڪارائيندي ڪر. لڙيءَ ۾ ضرور ڪڪڙ جي هڏي ڦاسي هئي اٿس. ايلزبٿ ٿيلر کي به لڙيءَ ۾ ڪڪڙ جي هڏي اٽڪي هئي هئي.“

”اهـا رن به تـو سان يوليورسٽيءَ ۾ پڙهندي هئي ڇا!“ اڪيون ڦوٽاريندي چيائين، ”محمودان کان اڳ هئي، يا هوءَ!“

ڊچي، وڪ ڪن ڪائڻس هري ٿي بيٺو. چيس، ”ايلزبٿ ٿيلر الگريزي فلمن ۾ ڪم ڪندي آهي.“

دودو ٺهڪ ڏيئي ڪلڻ لڳو.

وائڙو ٿي دودي ڏانهن ڏٺو. بختاور کي چيس، ”هيءُ ته کلي ٻيو!“

”ها، کلي ٻيو.“ بختاور چيو، ”پر ڳالهائي نٿو سگهي.“

مون دودي کان پڇيو، ”يار دودا، لڙيءَ ۾ ڪڪڙ جي هڏي ته نه ڦاسي هئي اٿئي.“

بختاور چيو، ”ڪڙيل پنجويهن ڏينهن کان گهر ۾ دال چڙهي آهي. ڪڪڙ جي هڏي

وري ڪٿان ڦاسندس!“

دودو وري ڪلڻ لڳو-- پر عجيب نموني.

بختاور روئڻ لڳي.

”لڙيءَ ۾ ڇا ڦالو اٿئي دودا.“ دودي کان پڇيس، ”مار ڳالهائين ڇو لٿو!“

دودو عجيب لمولي کلڻ لڳو.

بختاور کي چيس، ”سمجھان ٿو، دودي جي لڙيءَ ۾ هاڻي ڦاسي پيو آهي.“
”هاڻي!“ بختاور کان وڙ لکري ويئي. چيائين، ”ٽئين دلدو جو معمول حل ڪندي
ڪندي چريو ته، ٿي پيو آهين!“
”اڙي سچ ۽ جو هاڻي نه.“ چيس، ”مون دودي کي ڪالهه پلاسٽڪ جو هاڻي آڻي
ڏنو هو.“

بختاور هيٺ جهڪي، هٿ وڌائي ڪٽ هيٺان پلاسٽڪ جو هاڻي کڻي ورتو. ڇهائين،
”اچي، وٺ پنهنجو پلاسٽڪ جو هاڻي.“
معاملي جي لڙاڪت اوچتو گھير ٿي ويئي. مون دودي کي چيو، ”يار دودا، تون
ڳالهائين ڇو نه؟ فقط کين ڇو ٿو؟ ۽، کين به اهڙي لمولي ٿو ڇڻ اسان تان ٿولي ڪري
رهيو آهين!“

بختاور چيو، ”هڪدم دودي کي ڪنهن ڊاڪٽر ڏانهن وٺي وڃ.“
”اڄ جمعي جو ڏينهن آهي.“ چيس، ”جمعي بازار ۾ سيڪجهه ملندو آهي، پر ڊاڪٽر ۽
قسمت جو حال ٻڌائيندڙ پروفيسر نه ملندا آهن.“
بختاور چيو، ”جمعي ڏينهن ڊاڪٽر خادم حسين منجهند تائين مريضن کي مفت ڏسندو آهي،
۽ دوا ڏيندو آهي.“
”هو نه مفت مريضن کي ڏسندو آهي، ۽ نه مفت دوا ڏيندو آهي.“ چيس، ”ڊاڪٽر
خادم حسين وڏو بليستر آهي، هو علاج معالجي لاءِ ماڻهن کان واعدو وٺندو آهي.“
”ڇا جو واعدو؟“ بختاور پڇيو.

”ته جڏهن به چولپون ٿينديون، اسين وٽ ڪم ٿي ڏينداسين.“ چيس، ”۽ مان ان
قسم جو ڪوبه واعدو ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان.“
”ڇو؟“ بختاور اڪيون ڏيکاريندي چيس، ”تون پنهنجو وٽ ٿلهي محمودان
کي ڏيندين؟“

”ڪير محموده؟ ڪهڙي محموده؟“ چيس، ”مان ڪنهن به محموده کي نه سڃاڻان.“
”هاڻي ٺهيو! معصومڙو نه ٿي.“ بختاور چيو، ”هاڻي ٿلهي محمودان، جيڪا توسان
پوليورسٽي ۽ پڙهندي هئي، ۽ جنهن سان تون.....“

ان کان اڳ جو بختاور پنهنجو جملو پورو ڪري، دودو تهڪ ڏيئي کلڻ لڳو.
”يار جي سامهون اهڙيون ڳالهيون نه ڪر.“ چيس، ”محموده چولپن ۾ حصو وٺندي.
پوليورسٽي ڇڏڻ کان پوءِ هو تيزيءَ سان ملڪ جي آباديءَ ۾ اضافو ڪري رهي آهي، ۽
هن وقت تائين پندرهن يار چئي چڪي آهي.“

”هوءَ ڙن چولبدن ۾ حصو وٺي، يا نه وٺي، تون پنهنجو ووٽ ٽلهي محمودان کسي ڏيندين.“ بختيار چيو، ”وٺي وڃ ڊوڊي کي ڊاڪٽر خادم حسين ڏانهن. دل ۾ قوم جو درد رکندو آهي.“

دودو وري ڪلڻ لڳو-- ۽ هر ٻاڪل ۾ ٻي اموني! منهنجي لونءَ لونءَ ڪالڊارجي وئي. مون بختاور کي چيو، ”مان دودي کي خادم حسين ڏانهن وٺي ٿو وڃان. دودي جي حالت ڪا چڱي نه آهي. معاملو ميري ۾ آهي.“

دودي کي هنج ۾ کڻي مان ڊاڪٽر خادم حسين جي اسپتال پهتس. اسپتال جي ٻاهران ۽ اسپتال جي اندر مريضن جو هجڻ هو. هر ڪو مريض زندهه رهڻ جي آرزو ۾ طرحين طرحين قسم جا واعدو ڪري رهيو هو.

ڊاڪٽر خادم مون کي سڃاتو، ۽ هٿ جي اشاري سان هڪ ڪريسي تي ويهڻ لاءِ چيو.
مان ڪريسي تي ويهي رهيس.

ڊاڪٽر خادم حسين اڇيو، ”تنهنجي انجمن جو ڪهڙو حال آهي؟“

”الجن جي شادي ٿي ويئي آهي، ڊاڪٽر صاحب، هيٺر هوٽل ٻن ٻارن جي ماءُ آهي.“
سون ٿڌو ساھ، ڪنھندي چيو، ”مون بہ شادي ڪري ورتي آهي۔۔ ابراهيم کير واري جي
ڌيءَ سان. هيءُ منھنجو پٽ دودو آهي. هن جي نڙيءَ ۾ ڪجهه اٽڪي پيو آهي. ڳالھائي
ٿڌو سگھي.“

ڊاڪٽر خادم حسين دل آويز سرڪ منهن تي آئيندي چيو، ”ڀاڱي سان تنهنجي النجمن
 مال روٽي زنده باد جي باري ۾ ڇڻا ڪري رهيو آهيان.“
 دودو کلڻ لڳو.

مون کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو. هڪدم چيس، ”آها الجمن ولايتي دالين جي قيمت معلوم ڪرڻ کان پوءِ ڪالعدم ٿي ويئي آهي.“
دودو وري ڪلڻ لڳو.

ڈاکٹر خادر حسین چو "تنہنجو ہٹ تہ ڈایو کلئو آہی۔"

”ها، ڏاڍو ڪلٽو آهي.“ چيو، ”پر اڄ ڪلھ ٻولي ٻڌه اٿس.
دودو وري ڪٿي لڳو.“

”هوبهو مون تي ويو آهي.“ چيم، ”مان به جڏهن پنجن سالن جو هوندو هوس تڏهن ڏاڍو ڪلندو هوس. هيئر مان ڪلندو آهيان ته ماڻهو روئيندا آهن؛ ۽ جڏهن روئيندو آهيان ته ماڻهو ڪلندا آهن.“

ڊاڪٽر خادم حسين منهنجي پٽ دودي جو معائنو ڪيو. لوهي چمٽو دودي جي لڙي ۾ لاهڻ کان پوءِ هنن ٽارچ ٻاري دودي جي لڙيءَ جو معائنو ڪيو. ڪافي دير کان پوءِ ڊاڪٽر خادم حسين چيو، ”تنهنجي پٽ جي لڙيءَ ۾ ڪجهه به ٿاڻل نه آهي.“

دودو تهڪ ڏيئي کلي پيو. ڊاڪٽر خادم حسين کسي دودي جو کائڻ پسند نه آيو. مون کي چيائين، ”تنهنجو پٽ لڙولي پيو ڪري ڇا!“

چير، ”مان سمجهان ٿو هيءَ تاريخ ٿان لڙولي ڪري رهيو آهي.“

”تون پنهنجي پٽ کي وٺي وڃ.“ ڊاڪٽر چيو، ”تنهنجو پٽ بالڪل ٺيڪ ٺاڪ آهي.“

چير، ”منهنجو پٽ لقط ٺاڪ آهي. ٺيڪ نه آهي.“

”ليڪسٽ!“ ڊاڪٽر ٻئي مريض کي اشاري سان سڏ ڪيو.

دودي کي هنج ۾ کڻي مان ڊاڪٽر خادم حسين جي اسپتال مان مايوس ٿي ٻاهر لڪيس. اسپتال جي ٻاهران وليداد ملي ويو. هن مون کان حال احوال ورتو. ڪو وٺيس يا نه وٺيس، وليداد صلاح مشورا جاري ڏيندو آهي. چيائين، ”تون پنهنجي پٽ کي ڪنهن ماهر نفسيات ڏانهن وٺي وڃ. مون کي ته تنهنجو پٽ نفسياتي مريض ٿو لڳي.“

دودي هڪ وڏائي وليداد جي ٺوڙهه تي ٺولڳو هئو.

”تنهنجو پٽ به تميز قسم جو نفسياتي مريض آهي.“ وليداد چيو، ”هن کي هڪ ماهر نفسيات ڏانهن وٺي وڃ.“

چير، ”ماهر نفسيات کي ڏيڻ لاه مون وٽ ڪجهه به نه آهي. -- نه چمڙي، نه دمڙي!“

”ڪا وڏي ڳالهه، ڪولهي.“ وليداد چيو، ”تون پنهنجي به تميز پٽ کي دماغي مريض جي ڊاڪٽر عبدالجبار ڏانهن وٺي وڃ. تازو تازو آمريڪا مان ڊاڪٽري ڪري آيو آهي، دماغي ۽ نفسياتي مريضن جي آمد جو انتظار ڪندي ڪندي پاڻ به نفسياتي مريض ٿي پيو آهي.“

چير، ”پر ٽي ته وصول ڪندو هوندو.“

”اهوئي ته ڪمال آهي جو ٽي نه وٺندو آهي.“ وليداد چيو، ”هو پنهنجو علم آزمائڻ لاءِ مريضن جو منتظر رهندو آهي. -- ٽي وٺڻ بدران مريضن کي به ٽي رهيا خرچي ڏيئي ڇڏيندو آهي.“

دماغي ۽ نفسياتي مريضن جي ڊاڪٽر عبدالجبار جو ڏس پتو وٺي مان دودي کي ڪڇ تي کڻي، سڌو عبدالجبار جي اسپتال پهتس. هو ڏسڻ ۾ ٺاهوڪو جوان هو، پر پٽ پيچو وڏو هوس. اُڪڻ جا ڇڪا چوڪا وار لهي ويا هئس. نهايت تفصيل سان مون عبدالجبار کي

دودي جي باري ۾ ٻڌايو ته ڪيئن هو ڳالهائون ڪندو هو— ٽوليون ڪندو هو— ماڻهن، خاص ڪري پوڙهين عورتن جي اهل ڪندو هو— ۽ سڄو ڏينهن ڪلندو رهندو هو— پنهنجي ناني ابراهيم ڪير واري سان ته ٻنھ لھ لھندو هو— ار اڃ صبح کان خاموش ٿي ويو آھي— ڳالهائڻ بند ٿي ويو اٿس— بس، ڪلڻ تي زور اٿس.

عبدالجبار ڏاڍي ٻاٻوھ مان دودي کان پڇيو، ”يار، ڪيئن آھين؟“

دودي وات کولي، آڱر سان پنهنجي وات ڏانهن اشارو ڪيو.

عبدالجبار مون کان پڇيو، ”ڇا ٺيڻ ۾ دودي کي ڪو سخت ذهني صدمو پهتو هو.“

”ڪهڙي قسم جو صدمو؟“ مون عبدالجبار کان پڇيو.

ڊاڪٽر عبدالجبار چيو، ”ڪو اهڙو صدمو، جيڪو دودي جي تحت الشعور سان ٿيندو

سندس لاشعور ۾ شامل ٿي ويو آهي.“

”مان دودي جي تحت الشعور ۽ لاشعور کان ٻنھ بيخبر آهيان.“ چيس، ”مون کي فقط

يتري خبر آهي ته منهنجو پٽ ڏاڍو باشعور آهي.“

دودو زور زور سان ڪلڻ لڳو ۽ هاڪار ۾ مٿو ڏوڻ لڳو.

ڊاڪٽر عبدالجبار پڇيو، ”تون ڪيئن ٿو چوين ته تنهنجو پٽ باشعور آهي.“

چيس، ”منهنجو پٽ ٽيليويزن تي سڪريٽ جي اشتهار ۾ سينسفڪشن سان نظر ايندڙ

ڇوڪري تي عاشق ٿي پيو آهي.“

دودو هاڪار ۾ مٿو ڏوڻ لڳو.

ڊاڪٽر پڇيو، ”ڇا تنهنجو پٽ ان ڇوڪريءَ سان شاديءَ جو خواهشمند آهي؟“

چيس، ”شايد، ها.“

ڊاڪٽر پڇيو، ”هڪ سخت ۽ جابر ٻيءَ والگر ڇا تون ان شاديءَ جي حق ۾

نه آھين؟“

”منهنجي حق ۾ هئڻ، يا نه هئڻ جو مسئلو نه آهي.“ چيس، ”اها شادي نه

ٿي سگهندي.“

”ڇو نه ٿي سگهندي؟“ ڊاڪٽر چڙپ ڏيندي مون کان پڇيو.

مون دودي ڏانهن ڏسندي چيو، ”دودو هينئر پنجن سالن جو آهي. دودو جڏهن

شاديءَ لائق ٿيندو، تڏهن سينسفڪشن واري ڇوڪري پوڙهي ڪڪ ٿي چڪي هوندي، ۽

سنڌن جي سور ۽ منن پيشان جي مرض ۾ مبتلا هوندي— يا ان وقت تائين وڃي مالڪ حقيقي

کي ملي هوندي.“

”اوه! آء سي!“ ڊاڪٽر جبار سوچ ۾ پئجي ويو. ڪجهه دير کان پوءِ هن پڇيو،
”هيءُ جڏهن ننڍو هو، تڏهن سندس مائيجي ماءُ جو مائٽس ڪهڙي قسم جو روپو
هوندو هو.“

”هيءُ ته هينئر به ننڍڙو آهي— فقط پنجن سالن جو آهي.“ چيو، ”هن جي ماءُ ابراهيم
کير واري جي ڌيءَ آهي. ابراهيم کير واري جي ڌيءَ جي مرڻ جو ته سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.
دودي لاءِ مائيجي ماءُ ڪٿان ايندي!“

دودو ڏاڍي زور سان کڻ لڳو، ۽ کلي کلي ڪيو ٿي ويو.
عبدالجبار جي منهن تي گهٽند پئجي ويو. هن غور سان دودي ڏانهن ڏسندي پڇيو،
”هيءُ ڪٿي ڪو ڄاڻو پوڙهو ته له آهي، جيڪو لاڪام محبت جا صدمو سهندي سهندي
تحت الشعور ۽ لاشعور جي ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي ويو آهي!“

جهت ڏيئي مون دودي کي کڻي ورتو. ان کان اڳ جو ڊاڪٽر عبدالجبار جي اسپتال
مان نڪري وڃان، ڊاڪٽر عبدالجبار منهنجي ڪمسي ۾ ڏهن رپين جو لوٽ وجهي ڇڏيو.

دودي کي هنج ۾ کڻي، مايوسيءَ جي عالم ۾ مان هيڏانهن هوڏانهن پڻڪندڙ رهيس.
۱۱ پوءِ هيڏانهن هوڏانهن پڻڪندي بي‌الذات ڏينهن گذري ويا، ۽ بي‌الذات راتيون گذري ويون.
دودي جي ٽڙيءَ ۾ بدستور ڪا پراسرار شيءِ ڦاٿل رهي، ۱۱ هن جو ڳالهائڻ بند رهيو.
بظاهر ڪيس ڪا به تڪليف نه هئي، بس هن ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو هو. دودي جي خاموشيءَ
سبب مان پريشان رهڻ لڳس.

ڪهڙي ڏينهن منهنجي پهچان سهرڙي، ابراهيم کير واري چيو، ”اڙي پولا، بيمار ڇو
ٿي ويو آهين! ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي جو پنهين ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي.“
”تمام وڏي ڳالهه آهي، سائين بابا.“ چيو، ”ڳالهائيندو له ته پوءِ راڳ درباريءَ جو
وڏو ڳائڻو ڪيئن ٿي سگهندو!“

”اڙي پولا!“ منهنجي سهرڙي آواز ڪندي پڇيو، ”دودي ڪي ڳائڻ وڃائڻ ۾
هنئين ڇا!“

”ڳائڻ وڃائڻ له، سائين بابا.“ چيو، ”سان دودي کي فقط راڳ درباريءَ جي
قربت ڏياريندس.“

منهنجي سهرڙي کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. چيائين، ”اڙي پولا، مٿو ته له ڦري
ويو اٿئي!“

”منهنجو مٿو ڄاڻيتو آهي، سائين بابا.“ چيو، ”دودو راڳ درباريءَ کان سواءِ دنيا ۾
ترقي ڪري نه سگهندو.“

”وڏو ٿي ڦاڙها ماريندو ڇا“ منهنجي سهرڻي چيو.

”جيستائين دودو وڏو ٿيندو، تيستائين ملڪ مان ڦاڙها ختم ٿي ويندا.“ چيو، ”تڏهن دودو پاڻ ڦاڙهو ٿي پوندو، ۽ شڪاريءَ کان جان بچائڻ لاءِ کيس راڳ درباري ڳائڻو پوندو.“ منهنجو سهرڻو ابراهيم کير وارو، کير جو دٻو کڻي، مون کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو هليو ويو.

مون دودي کي ٻار ڪندي چيو، ”ٻارا پٽ دودا، ٽيئن دلڻا ۾ زلهد رهڻ لاءِ توکي راڳ درباريءَ جو فنڪار ٿيڻو پوندو. اهو لازمي آهي. هينئر راڳ درباريءَ کان سواءِ اسان جهڙن انسانن لاءِ دلڻا ۾ جيئن ممڪن نه آهي.“ دودو کلڻ لڳو.

۽ پوءِ دودي جي خاموشيءَ جي خبر اوڙي هاڙي ۾ پڪڙجي ويئي. ڪجهه ڪڪ ڪراڙين، جن کي وات ۾ ڏنڊ نه هو، فتويٰ ڏيندي چيو ته دودي تي جنن جو واسو آهي، جنات سندس ٺڙيءَ ۾ ڪا پراسرار شيءِ اٽڪائي سندن ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيو آهي. هاڙي جي ڪنڊين پوڙهين جي صلاح تي مان دودي کي هڪ بنگالي پروفيسر ڏانهن وٺي وڃان، جنهن جو جن سان سڌو اڻسڌو واسطو هو. بنگالي پروفيسر منهنجو سڀڪڙو هو، ۽ هو بهو سڪل چوهاري جهڙو نظر پئي آيو. مون کان دودي متعلق سڀستو احوال وٺڻ کان پوءِ هن دودي کي هڪ ميڙ تي سمهاري ڇڏيو، ۽ پوءِ سمجهه کان ٻاهر جملا وات مان ڪڍڻ لڳو. اوچتو، ڪڏهن ٻانهون آسمان ڏانهن ڪري، ۽ ڪڏهن دودي جي اکين ۾ اڪيون وجهي هو بي معنيٰ جملا وات مان ڪڍندو رهيو.

بنگالي پروفيسر جون حرڪتون ڏسي دودو تهڪ ڏيئي کلڻ لڳو.

بنگالي پروفيسر جتنر ستر پڙهڻ کان پوءِ چيو، ”تنهنجي پٽ تي ڪوھ ڪاف جي هڪ پري عاشق ٿي پئي آهي. هن تنهنجي مٿ تنهنجي پٽ جي ٺڙيءَ ۾ وجهي ڇڏي آهي.“ ”وڏي ڪا پيوفوف آهي، ڪوھ ڪاف جي پري.“ چيو، ”مون کي ڇڏي تنهنجي پٽ تي عاشق ٿي پئي آهي!“

”اها ڪا چرچي جهڙي ڳالهه نه آهي.“ بنگالي پروفيسر چيو، ”ڪجهه پريون اصل ۾ جنن کان وڌيڪ خطراتڪ هونديون آهن.“ چيو، ”پر دلڻا جي ڪا به پري ابراهيم کير واري جي ڌيءَ کان وڌيڪ خطراتڪ نه هوندي.“

بنگالي پروفيسر چيو، ”ابراهيم کير واري جي ڌيءَ کير آهي، تنهنجو هن سان ڪهڙو تعلق آهي؟“

”ابراهيم کير واري جي ڌيءَ منهنجي زال آهي.“ چيو، ”هوءَ منهنجي پٽ دودي جي ماءُ آهي. پروفيسر صاحب، دلڻا جي ڪا به پري ابراهيم کير واري جي ڌيءَ جي پٽ تي قبضو ڪري نه سگهندي.“

بنگالي پروفيسر سان وڌيڪ مٿو مارڻ ايڪار سمجهيم. دودي کي هنج تي کڻي سندس آفيس مان اڪري ويس.

پوءِ ڪنهن ٻڌايو ته شهر ۾ هڪ درويش آيو آهي، جيڪو دلين جي راز تان پڙڌو ڪٽندڙ، ۽ ماضيءَ جو حال ۽ مستقبل تي دسترس رکندڙ آهي. پهتل ۽ الله لوڪ شخص آهي. مان دودي کي درويش ڏانهن وٺي ويس. درويش جون اکيون بنهه هيون. هو گهري سوچ ۾ گم هو. معتقد ۽ سوالي ڪندا جهڪائي خاموش بيٺا هئا.

ڪجهه دير کان پوءِ درويش اکيون کوليون ۽ پنهنجيون لڳاهون دودي جي چهري تي اٽڪائي ڇڏيون. دودي تان لڳاهون پري ڪندي، مون ڏانهن ڏسندي درويش چيو، ”تنهنجو پٽ سڄي عمر هڪ عورت جي چاهت ۾ ٿڪندو رهندو، پر ان عورت سان پنهنجي پيڻاهه محبت جو اظهار ڪري نه سگهندو.“

مون تعجب وچان اول دودي ڏانهن، ۽ پوءِ درويش ڏانهن ڏٺو. ”تنهنجو پٽ ڪٿل جڳ ۾ عشق جو امام ٿيندو.“ درويش چيو، ”هو سڄي عمر فرهاد وانگر خوان جا جبل ٽڪيندو رهندو، پر تعبيرن ۾ پنهنجي شيرين کي حاصل ڪري نه سگهندو.“ مون ڏٺو، دودو تمام غور سان درويش جون ڳالهائون ٻڌي رهيو هو. درويش چيو، ”ست سُر تنهنجي پٽ جي وجود ۾ سنگيت جي ڪائنات کي جنم ڏيندا؛ پر دلها جو ڪو شخص تنهنجي پٽ جا آلاپ ٻڌي نه سگهندو. بهار جا گيت تنهنجي پٽ جي چن تي اچڻ کان اڳ خاموش ٿي ويندا.“

مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. مون دودي کي هنج تي کڻي بهار ڪيو. مون درويش کان پڇيو، ”پر، هن ڳالهائڻ ڇو ڇڏي ڏنو آهي؟“ درويش پنهنجو منهن مون ۾ وجهي ڇڏيو. ڪجهه دير کان پوءِ هن منهن مٽي ڪيو. ”چيو، ”تنهنجو پٽ جڏهن جوان ٿيندو تڏهن دنيا جو رنگ ڍنگ لڙالو هوندو. هو معاشرتي جي روش مطابق ڪوڙ جا ڪوٽ کڻا ڪري نه سگهندو— هو اولاد کي روشني ۽ ظلم کي انصاف ڇڻي نه سگهندو.“

درويش ٻانهون وڌائي دودي کي منهنجي هنج مان کڻي ورتو. هن دودي کي بهار ڪيو. دودو خاموشيءَ سان درويش ڏانهن ڏسڻ لڳو.

درويش دودي کي منهنجي هنج ۾ ڏيندي چيو، ”تنهنجي پٽ بهار جي بهالي سان خاموشيءَ جي زهر جو ڀڙڪ پري ورتو آهي. هو سڄي عمر درد جي علامت تي جيئن هو، خاموش رهندو.“

دودي پنهنجو منهن منهنجي سيني تي رکي ڇڏيو.

ڳالهه وڻي وسري

”ڪڙو..... ڪڙو.....“ حقي مان آواز لڪتو. ٿوري ڪنگهڪر ڪري ڏاڏي سائينءَ ڳالهه شروع ڪئي.

”هڪڙو هو بادشاهه.“ وري حقي جي ڪڙ ڪڙ ٻڌڻ ۾ آئي.

مان چيو، ”جيءُ.“

جواب مليو. ”مٿو ڪير هجيءُ. ڳالهه نهي لڳا آهن ٿڪا. ٽڪو ڏي ته ڳالهه مزو ڪري.“

اسان کي ڪلندي ڪلندي ٻيٽ ۾ سور پئجي ويو. شالو، جو اسان سڀني ۾ ڦڙت ۽ چالاڪ هو، تنهن کيسي مان ٽڪو ڪڍي ڏاڏي جي هٿ تي رکيو. وري لئين سر ٺهڪڙو مڃي ويو.

سياري جون راتيون، الله جي پناهه. غضب جي سردي هئي. هوا سوسات ڪندي، درين جي وڻن مان لنگهي سوڙين سان هار ٿي، بدن ۾ ويڙجهي رهي هئي. مون باهه کي سوريو. ڳالهه شروع ٿي!

”بادشاهه پاڻ الله آهي، پر هو زماني جو بادشاهه هو. سندس راڄ ۾ شينهن ۽ ٻڪري گڏ ڇرندا هئا.“

مان خيالن ۾ پئجي ويس. هڪ وڏو ميدان هو، جنهن ۾ پالت پالت جا جالور چري رهيا هئا. ڀرسان، هڪ ئي گهاٽ تان بگهڙ ۽ ريڊون ٻائي هتي رهيا هئا. ٿورو ڀريان وري بجهون مڙ ڪري، هنڌائن جا وڏا وڏا ٽڪر ڳڙڪائي رهيون هيون. شينهن ۽ ٻڪري گاهه چري رهيا هئا. دل ۾ خيال ٿيو ته شايد ان بادشاهه جي ڏينهن ۾ سڀ جالور ڀاڄي خور هئا، نه ته ائين ممڪن ڪونه هو ته ڪو شينهن ۽ ٻڪري گڏ ڇرڻ يا بگهڙ ۽ هڪ گهاٽ تان ٻائي پڻ.

خيالن جو سلسلو حقي جي ڪڙ ڪڙ سان ٿئي ويو. ڳالهه شروع ٿي:

”ان زماني ۾ شاهوڪار غريب هئا ۽ غريب شاهوڪار.“

اها ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ ڪين آئي، ائين ڪيئن ٿي سگهيو ته ان زماني ۾ امير فقير هجن ۽ فقير امير! زميندار هاري هجن ۽ هاري زميندار. ڳالهه ڪسي سمجهڻ لاءِ مون ڏاڏي کان پڇيو: ”ڇا، ڏاڏا سائين! ان زماني ۾ ماستر ڇا هئا؟“

”شاگردا! شالي وچ ۾ جواب ڏلو.

”۽ شاگرد؟“ مون پڇيو.

”استاد“ جواب مليو. شالي جي منهن تي آيل مَرڪ جو مطلب مون ڪو نه سمجهيو.

منهنجي اکين اڳيان پنهنجي اسڪول جي تصوير ڦري ويئي. اچن ڀتين ۽ سينن لڳل درين واري اسڪول ۾ هڪ چنل ڪرسيءَ تي هاڻ ڪي ويٺو ڏٺو. سينواريل هڪ دلو ڀرسان رکيل هو، جنهن جي مٿان ٻاڙو چٽيل جستي ڪلاس اولڙو ٿيو رکيو هو. اهو هو آبِ حيات، جنهن مان اسان جو استاد پڪو ٿيو پريندو هو. سندس وچڻ کان پوءِ هڪ ڏينهن مون کي کنيو کڻي، ان دلي مان، الهيءَ ڪلاس ۾ هاڻي بيٺو. چغل ته اڳي ئي تيار، ٻئي ڏينهن تي ابوءَ سائينءَ سان سموري ڳالهه ڪئي. ان ڏينهن جي مار مون کان اڃا ٿئي وسري! مار کان خيال منهنجا اسڪول ڏانهن وري ويا. مون ڏٺو ته ڪرسيءَ تي ويٺو آهيان. هٿ ۾ بهه جو لڪڻ آهي، جنهن کي استعمال ڪرڻ لاءِ دل ۾ چورا ڪورا ٿي رهي آهي. ساهون ٻيڻون تي وڌي عمر وارا ماستر وٺا آهن، جن جي هٿن ۾ ڪتاب ڪٽليل آهن. اسان وارو سائين پڻ انهن مان هڪ هو. مون ڏانهس اشارو ڪيو. هو ڪتاب کڻي پڙهڻ لڳو.

”چو اڄ سبق ڪچو آهي؟“ مون رڙ ڪري چيو.

سائين ڏکي ويو هو. مون ۾ ٻئي لهار يائين، هر ڪتاب ۾. مان ڏانهن وٺڻ لڳو.

”پوءِ سائين،“ ڏاڏي ڳالهه شروع ڪري منهنجن خيالن جي سلسلي کي ٽوڙي ڇڏيو.

”ان بادشاهه کي هڪ خوبصورت راڻي هئي، جنهن سان کيس چنڊ جهڙو پٽ

پيدا ٿيو.“

”چنڊ جهڙو پٽ؟“ مون دل ۾ دهرايو، ”پوءِ ته بادشاهه کي ٻئي ٻارڻ جي ضرورت ئي نه هوندي هوندي.“ منهنجو خيال گهر ۾ رکيل چمڪيءَ ڏي تبديل ٿي ويو. جنهن جي هڪ ڪي لات چئن فوٽن تائين روشنيءَ جا هلڪا ڪرڻا ٻي اڇليا.

”پوءِ شالان خان! اهو چوڪرو اڄ لٽيو، سڀان وڏو، تان جو اچي جوان ٿيو.“

”اڄ لٽيو ۽ سڀان وڏو“ مون چين ۾ پئڪيو، ”وري جڏهن سڀاني اڄ ٿئي تڏهن؟“ هڪ ئي پڪ لٽيو. پوءِ آخر شهزادو جوان ڪيئن ٿيو؟“ ان حساب سان کيس لٽيو ٿيڻ گهريو هو. چو ته اڄ به اڄ آهي. ”خير“ مون سوچيندي چيو ”اڄ آيو ئي ڪونه هوندو، سڀ سڀاني ئي سڀاني آيا هوندا.“

”شهزادي کي شڪار جو ڏاڍو شوق هو.“ ڏاڏي ڳالهه جو سلسلو ڳنڍيندي چيو.

مون کي پنهنجي ڪالپائي باد اچي وئي، جنهن سان هڪ ڏينهن اڳ مون جهير کي ماري هئي. مون دل ۾ سوچيو، شهزادو پڻ جهير کي ماري ڇڏيو هوندو.

”بادشاه شهزادي کي چيو ته تي طرف گهمجان، چوئين طرف نه وڃجان.“ ڏاڏي ڳالهه ٻڌائي.

چوئين طرف ٻڪڻي هڪ ڪو واھ هوندو. مون سوچيو. مون کي اهو ڏينهن باد اچي ويو، جو منهنجي پيءُ مون کي واھ تي ڏٺو هو، ڏاڏي مار ڏئي هٽائين. چيو هٽائين ”اڳتي واھ تي وٺين ته پٽيءَ تي ڪل نه ڇڏيندومان.“

مون پٽيءَ تي هٿ گهمايو. باوجود واھ تي وڃڻ جي، پٽيءَ تي ڪل اڃا قائم هئي. ”خميسا! جلدي حقو ٺاهي وٺ.“ ڏاڏي جو آواز آيو. خيالن جي دٻا مان مون کي زوريءَ حقيقي دٻا ۾ آندو ويو، ۽ اتي سڀءَ جو به احساس ٿيو پٽن پٽن ڪندو آئيس. سڀ ۾ سوڙ ڇڏڻ به سور. ڏاڏي تي ڏاڏي ڪاوڙ لڳي. ڀلا شالو به ويٺو هو، اڪرم به ويٺو هو، الهن کي ڇڏي مون کي ڇيلاءَ حقو ٺاهڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو. آئي حقيقي تان ڦل لائس، صاف ڪري منجهس لئون تماڪ ڀريو ۽ ان تي ٽالبا رکي حقو تازو ڪيم.

”گو گو“ حقو مان آواز آيو، ”پوءِ خميسا خان! الله جو ڪيو اهو ٿيو جو شهزادو شڪار ڪندو وڃي چوئين طرف لڪتو. اتي هن هڪ سولو محل ڏٺو، جنهن ۾ هڪ جادوگر رهندو هو.“

سولو محل ۾ جادوگر اعتبار ٿي نه هئي آيو. جادوگر ته غريب ٿيندا آهن. ڪالهه اڃا جادوگر گهڻيءَ ۾ هئي ڪيل ڏيکاري، ڪيلن بعد هنن ڀيسو ڀيسو ڪري ڀينيو. هاڻ ئي چيو هٽائين، ”بابا! اسان جو ڪم آهڻ، ۽ ڪاٺڻ. اوهان کي بازي ڏيکاري ٻيا بهت هليون. هڪ هڪ ڀيسو ڏيندا ته منهنجي منجهند جي مالي لڪري هوندي.“ پر نه! ان وقت امير غريب هئا. غريب امير. ان سبب اهو جادوگر شاهوڪار هوندو!

ڳالهه اڳتي هلي، ”جادوگر جي نظر شهزادي تي وڃي پئي. ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. هن شهزادي کي هاڻ ڏانهن سڏيو. سندس ويجهي اچڻ تي جادوگر جادو جي زور تي هوا مان ڪا شيءِ جهڻي کيس ڪاٺڻ ڪاٺ ڏني.“

واها ڪاوڙا اڳئين زماني ۾ ساڻهو ڪاوڙ جي شيءِ ڪاٺڻ ڪاٺ ڏيندا هئا. يا الله اهڙا ڏينهن وري واپس اچن.

حقو جي دستوري آواز منهنجن خيالن جو سلسلو ٽوڙي ڇڏيو.

ڳالهه شروع ٿي، ”ٻارو! اوهان کي معلوم آهي ته اها ڪهڙي شيءِ هئي؟“

”نه ڏاڏا سائين!“ اسان گڏجي جواب ڏنو.

”بابا! اها هئي مصري.“ ڏاڏي رائيو.

”مصري؟“ اسان عجب مان پڇيو.

”ها بابا! اها هئي مصري. مون کان ڳالهه وٺي وري.“

ملڪ آکاڻي

وڃايل راهون

اڄ وقت جي وڏي وڻيءَ کان پوءِ پنهنجن جو ملڻ ٿيو آهي. ٿريا ڪال بيل جي آواز تي وڏي دروازي تي اچي ٿي. پهران راشد کي ٿي ڇيرڪي وڃي ٿي، ائين چڻ اعتبار ٿي نه ايندو هجي.

”اچو اچو... خبر ٺاهي اڄ الائي ڪيئن پلجي ٿي آهي؟“
”ها پلجي ٿي آهيان... پر هي پلجن توهان کي تڪليف پهچائي ٿو...“
(پر پوءِ به اڳڻ آئي جو سواڪٽ واجهجي آهي) ”اچو-اچو“ هن صوفي ڏانهن اشارو

ڪندي چيو.
”چوا؟ ڇا ڳالهه آهي؟ طبيعت موٽي پڪڙيل ٿي ڏيکارجي آهي؟“
”ها.“

”خير نه آهي“
”ها، پر اهي پوءِ جون ڳالهيون-- پهرين ڪور آئي جي تواضع-- ٿر سو مان.....“
هن اڀر وڃان ڪمري کان ٻاهر نڪرڻي چيو.
هن کي تنهن وقت ياد آيو، ائين ئي هڪ ٻئي ڏينهن به ٿريا کيس ترسائي، اڪيلو ڇڏي ڪمري مان نڪري وئي هئي. پوءِ جڏهن موٽي هئي تڏهن سندس هٿن ۾ چالهر جو ٿيري هو. هڪ ڪپ راشد ڏانهن وڌايو هو ۽ ٻيو پنهنجي اڳيان رکيو هو. تنهن بعد ائين ٿي ٿيل ٿي جهڪندي ٻانهن ڊگهي ريندي چيو هئائين، ”ڪيئن ڪنڊ ڪهي؟“

”اهڙي ساري عرصي کان پوءِ“ ٿريا ڪپ ڪڍندي مرڪندي پڇيو هو.
”ها، اهڙي ساري عرصي کان پوءِ“ راشد سندس جملو دهرائيندي چيو هو.
”ٻڌاء ڪٿي هئين“ هن ٻيهر مرڪندي پڇيو هو.
”اونداهن غارن ۾“ چڙي ٻيو هو.
”پوءِ وساري وينين؟“
”نه، وساري نه پر ڪم ڪري“ هن ڪپ ڏيندي چيو هو--
ڪن جي خاموشيءَ کان پوءِ ٻيهر ٿريا سوال ڪيو هو.

”ڪڏهن اچڻ ٿيو آهي؟“

”ڪيترن مهينن کان پوءِ“ هن جي آواز ۾ چيڙ لڙ ۽ روسامو هو.

”پوءِ اهڙا سارا ڏهنهن...؟“ ٿريا سندس غصي ڪري ٿارڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندي

چيو هو.

”ها“ هن وڌيڪ رکائيءَ مان چيو هو، هن جي لهجي ۾ ڄا ڪٽاڻ اونجي آئي هئي

سا ٿريا کي ڪين وٺي هئي. هن کي لڳو هو: سندس سپاءَ ۾ ڪو فرق ڪونه، اڳ ڄيان شوم،

۽ ڪو اُن سوشل، تڏهن به هن سرڪندي پهر سوال ڪيو هو.

”ڪيئن آهين؟“

”نيڪ ٿي ته آهيان، پر تون ٻڌاء، هين هيڏي ساري فليٽ مان پڻ لٿو ٿيڻي؟“

”پوءِ؟“ -- توهان ڪي پڻ ٿيندو آهي ڇا؟“ هن پهريون حيرت پوءِ تجسس مان پڇيو هو.

”ها، تڏهن جڏهن اڪيلائپ ۾ پاڻ تي چوڪري هئڻ جو ڪمان ٿيندو آهي، تڏهن

پنهنجو پاڻ کي لڪائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندو آهيان ته. متان ڪنهن راڻ کي سڀيتا هجڻ

جو ڪمان نه ٿئي.“ هن سگرٽ ڊڪائيندي چيو هو.

”هر سڀيتا ڪچندي آهي ڇا؟“ ٿريا ڪجهه سنجيده ٿيندي پڇيو هو.

”ها، اڳ سڀيتا ڪچندي هئي، پر اڄ جي سڀيتا پنهنجو پاڻ تي راکش جون

وسٽيون وسائي.“

”مان نه سمجهيو!“ ٿريا ان ڄاڻائي ڏيکاريندي چيو هو.

”تون ڪا سمجهندڙ ڇا، توکي ته...“

”سچ! پر ڪڏهن کان؟“

”دل ته گهڻو ئي چوي.“

”ڇا ٿي چوي؟“ هن سرڪندي پڇيو هو.

”اهوئي ته...“

”اهوئي نه ته مون کي سڀڪاريو ۽ ها، توهان ته صرف ڳالهائون ڪري ڄاڻو. اهو ته

مان به ڄاڻان ٿي ته توهان وٽ مون کي ته ڇا پر پنهنجو پاڻ کي سمجهائڻ واري شڪتي به

ڪانهي نه ته جيڪر سڀيتا چري نه ٿي هئي جو ليڪا لتاڙي ها“ هن سندس ڪمزوريءَ تي

ٿول ڪندي چيو هو، تڏهن راشه لاجواب ٿيندي مرڪيو.

”ههه --“

پوءِ ڪن لاءِ خاموشي، چالو، ڄا چشڪا ۽ سگرٽ جا سوٽا. دولهون هڪ ٽيم جو گنبد

ٺاهيندو رهيو هو. تنهن بعد صوفي کي ٽيڪ ڏيندي راتند چيو هو.

”ٿريا --؟“

”هون --“

”ٿر ها، تو زله گيءَ ۾ هڪ وڏي چڪ ڪئي آهي ۽ ها، مان چونڊس ٿو ته تون
الهيءَ کي ڀل نه ڪار، معنيٰ ڏئين، پر مان چوندوئي رهندس. تو پنهنجو پاڻ کي فروغ ڏاڍو
آهي، دوکو ڏو آهي. تون ان ويراڻيءَ طرف ڊوڙي رهي آهين جتي پاڻيءَ جو ڦڙو ڪولهي.
ڪنهن به چيري چالو جو لاءِ نشان ڪولهي، جتي توکي ساهه ٻڌڻ لاءِ اڀل ملي. اتي نه رڳو
رج ٿي آڃ آهي“

”اهڙا ادرش اڳ ڏسو ها ته شايد ڪارگر ٿين ها“ هن مرڪندي چيو هو.
”ٿر ها، توکي ڪهت ۾ ڪهت ٻرائي ٻريت ڪري وسارڻ نه ڪهريو هو. ياد اٿي هڪ ڀيري
يوليورسٽيءَ جي لابيءَ مان گذرندي نثار ڏانهن اشارو ڪندي چيو هو“ ”نثار ته اصل چسو آهي.
مون کي ته اکين ڏئي لٿو وئي. جڏهن ڏس تڏهن ڀاڄي جيان ڪڍي هئون باسٽر... ڪلهه ته
اهڙي چنڊ ڪڍي اٿماس جو وري نه اهڙي واهيات حرڪت ڪندو“ ڀڄيو هوم ”خير ته هو؟“
تڏهن مرڪي اڃان به قريپ ايندي چيو هو ”خير ڪالهي هو اڄڪلهه پاڻ کي ڇا ٿو سمجهي،
هئون-- پائين“ راشد سان لاڳاپن تي ڪجهه غور ڪر، اهڙن خالي آئيڊيلسٽ اديبن سان اوهان
جهڙن جو ايترو فري ٿيڻ نيڪ نه ٿو لڳي.“ تڏهن سو ڪن لاءِ خاموش ٿي منهنجي چيري ڇا
تائيات ڏسڻ چاهيا هئا ۽ هو سون مرڪي چيو هو ”هو نه ڇا چيو“ تڏهن نو مان سان گڏ
هلي ۾ فخر محسوس ڪندي چيو هو ”تو کي ڪهڙو ٿو حق پهچي ائين ٻين جي معاملي ۾
ٽنگ اڙائڻ جو ۽ تون ڪير ٿيندو آهين مان کي مشورو ڏيڻ وارو، تون لڳندوئي ڇا آهين
منهنجو. اي، مسٽر! اهو روب وڃي ٻين کي جهڙا، اڳ لاءِ جي ٻيهر اهڙي گستاخي ٿي ته
پوءِ...“ وري جڏهن سيميسٽر ختم ٿيا هئا ڪجهه ڏينهن جي موڪل کان پوءِ يوليورسٽي ڪلي
هئي، تڏهن پاڻ جڏهن مليا هئاسين تڏهن تو چيو هو ”راشد صاحب هو ايترا ڏينهن...“ چيو هوم
”وري اهي تنهنجا لقب“ تڏهن تو چيو هو ”تڏهن ڀلا توهان کي ڇا چئي هڪاريان؟“ مان
چيو هو ”اهوئي جيئن اڳ سڏيندي هئين“ ان وقت هڪو مرڪندي لڄ وڃان پئي هاسي
منهن ڪندي تو چيو هو ”پوءِ سڪئي لالي وٺڻ سان ته ماڻهو وڌيڪ...“ ۽ مان وڃان پيو
وڌيڪ پئتي ٿيندو ائين نه. اهوئي پئي چوڻ چاهيندو ته ”تڏهن تو مرڪي ڏٺو هو ۽ ان مرڪ
سان گڏ انڊلٽ جيان سوين رنگ سنڌو سڪ تي وري آيا هئا. ان کان به وڌيڪ ياد هوندو
جڏهن پاڻ پئي سمولڊ جي لهرين جي لچڻ ڪڍڻ تي ڳالهائي رهيا هئاسين، تڏهن تو چيو هو
”انهن چولين جو ائين بار بار ڪنارن کي چمڻ آخر ڇا معنيٰ رکي ٿو؟ اهي سائنس ۾ به اينديون
آهن ڪه...“ پاڻ جڏهن موڪلائڻ لڳندا آهيون تڏهن لڳندو آهي انهن چولين جهڙي ئي
ڪا شيءِ هجي، جيڪا سرير ۾ ڊوڙون پائيندي هجي. پوءِ ڪهڙي ڪهڙي رات تائين آرام ڪو،
صبح ٿيندي لڳن ۾ پاڇو، سرير ۾ ساهه ٺي ڪو...“ ۽ خبر اٿي تنهن وقت به تنهنجي
انهن ٻارائين حرڪتن کي ڪلي ٿاري ڇڏيو هوم، ڇو ته مان کي خبر آهي تو جهڙين البيلين جي
سپنن ۾ اسان سڄا اديب، ادب جيڪي اڌ سگريٽ آبتن سڀتن ليڪن هاتل چيريل ڦاڙيل

پنن جا مالڪ، ميرن کڏن ڪپڙن ۽ هوائي چپل تي آڏرلهڙن جا تصور ته اچي سگهن ٿا.
”حقيقي روپ ۾ توهان تائين پهچڻ ناممڪن آهي.“

”ها، اهوئي له ۾ سون کڻي پيو به کڻو ٿي ڪجهه ياد آهي. مان ته اهو به ڪين وساري سگهي آهيان، جو جڏهن تو هڪ نئين ڪهاڻيءَ جي عنوان بابت پهچو هو تڏهن چيو هو ته ”هاها له، مان اديب ته آهيان ڪول“. اها ڪهاڻي تو لکي آهي ۽ تون ئي بهتر ڄاڻي سگهين ٿو. مان، مان ته بس رڳو ڪهاڻيون پڙهي ٿي ڄاڻان ۽ ها، هن پنهنجي ڪهاڻيءَ جي عنوان تي ”به ڪڏهن سوچيو ٿي؟“ تڏهن سوچيو هو ”هروڀرو هر ڪهاڻيءَ کي عنوان ڏيڻ ڇا ضروري آهي؟“. ڪي ڪي ڪهاڻيون بغير عنوان جي به هوليون آهن.“ ته رهيو سوال اڄ جو. غلطي له رڳو منهنجي ۾ تنهنجي به آهي. پهرين غلطي تنهنجي جو رکائي، ٻي توجهي، درد مهري ۽ بي حرارتي ڪيفيت سان پنهنجي دل جي صحن کي سدائين لاه سرد ۽ ويران رکيو ۽ ٻي غلطي منهنجي جو توهان جي لفظن ۾ غير فطري ۽ ڪوڙن پنڌن ۾ پنهنجو پاڻ کي سوکھو ڪري ڇڏيم. اهو منهنجو انتقام له ۾ فطري ضرورت هئي ۽ هينئر جتي آهيان، جنهن حال ۾ آهيان، اتي ئي رهڻ ڏيو ته بهتر ٿيندو.“

”ڇا اهو بهتر له، ٿيندو ته توهان به روشن مستقبل لاءِ ڪجهه سوچو. ڏسو له ڀلا ائين ڪيستائين؟.....“

پهر جڏهن مليا هئا تڏهن ٿريا چيو هو.

”تو جيان؟“ هن انول ڪندي چيو هو.

”مان جيان له سهي ۾ پوء به.....“

”ٿريا، سچ پچين ته مان، سو جيان له. ٽي ڪنهن قسم جا ڪي سڃاڻا سڃاڻا سڃاڻا ۽ له ٽي وري تو جيان ڪنهن روشن مستقبل جي ٽي انتظاري ۾. مان اديب آهيان. اديب جيڪي ٻياريون دل ۾ ڇڏيندڙ ڪهاڻيون جوڙي ڄاڻن. اديب جيڪي ٻين جي خوابن جا تعبير ته ڪري سگهندا آهن، پر پاڻ اڳورا ۽ اڻ پورا ٿي رهجي ويندا آهن ۽ پوء جڏهن مرندا آهن تڏهن سائن ڪلاسنه اڻ پورن خوابن کي به دفنايو ويندو آهي“ چولهي چولدي آداسيءَ جي چالو هن جي چهري تي چڻي آئي هئي.

ڪن جي خاموشيءَ کان پوء هن پهر ڳالهائيو هو.

”ٿريا، خبر ٺاهي ماڻهو ماضيءَ کي ڇو الاجي ڀلائي ويهن ٿا؟“

”توهان هروڀرو ٿيل زنجير جي ڪڙين کي ملائڻ جي ڪوشش ڇو ڪري رهيا آهيو؟“

”توهان کي ماضيءَ جي ڳڻتي به آخر ڇو؟“

”هههه“ هو مرڪيو هو ”ماضي - ماضي مون کي خبر ٺاهي ڇو ٻارو لڳندو آهي.“

۽ وڃايل جو ئي ته احساس رهي ٿو. ڪم ٿيل جو ئي ته درد رهي ٿو ۽ تون ٽي چوين...“

”مون کي ماضي ايندڙ ڏين کان سواءِ ڪجهه ڪو نه ٿو ڏسي سگهي، ان ڪري ماضي مون کي ياد نٿي ا. رهيو. ها، ماضيءَ ۾ لڳو هو ته مان به ڪنهن پراڻي ڪتاب ۾ هڪ آءِ ڪهاڻي تلاش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ماضيءَ ۾ مان به ڪنهن کي چاهيو هو پر هو انهي جي بي توجهيءَ ڪري ائين لڳو هو جو پنهنجو پاڻ به ويس پئي ڪڍندي. مان ٻين لاءِ ته پئي جيئس پر مون لاءِ..... ۽ انهيءَ ماضيءَ جي ارسائيءَ ئي ڏکي ڇڏيو هو هن ڏين ۾. اڄ ماضي مان لاءِ هڪ ڪنڊر کان سواءِ ڪجهه ڪونهي، ڪجهه ڪونهي. ماضيءَ ۾ مان نه ڪنهن کي ڳولي سگهان ٿي ۽ نه ئي وري پنهنجو پاڻ کي اڳي سگهان ٿي، ان ڪري اڄ ئي منهنجي لاءِ سڀڪجهه آهي. اڄ ڪي ئي سيني لائي جيئڻو پوي ٿو ۽ تنهنجو اهو بار بار حق جتان.....“

”ها، حق جتان چي چاهنا هڪ ڀيرو ضرور اڀري هئي، جڏهن تنهنجي شاديءَ کان پوءِ ٻهريون ڀيرو مليا هئاسين. تڏهن ياد اٿئي مان ڇا چيو هو؟... مان چيو هو ”ٿريا توکي گهٽ ۾ گهٽ پراڻي ڀرت ڪسي وسارڻ نه گهربو هو....“ اڄ، اڄ مان سڀڪجهه وساري ويٺو آهيان. صرف ۽ صرف هڪ ئي ياد باقي اٿم ته مان به ڪنهن کي چاهيو هو، جنهن مان اڄ به ازلي رشتو قائم اٿم. تڏهن ئي.....“ هو جملي کي اڏورو ڇڏي، سگريٽ جا وڏا وڏا ڪش هڻڻ لڳو هو.

وري هڪ ڀيرو.

”آخر ڪيستائين ائين....“

”شادي ڇو ڪو نه ٿا ڪريو؟“

”ٿريا، اهو تنهنجو بار بار شاديءَ لاءِ چوڻ مان ڪي سخت بچان ڏياري ٿو. آخر شادي آهي ڇا؟“ هو چڙي پيو هو.

”شادي، اوهان جي ئي برادريءَ مان ٽالسماءِ شاديءَ لاءِ چيو آ“ هڪ معصوم، سادو دل، ذهين ۽ دلڪش زال سان گڏ زندگي گذارڻ اها ئي حقيقي ۽ لازوال مسرت آهي.“

”ها، پر مان اهڙن ڪوڙن پنڌن ۾ جڪڙجي خودڪشي ڪرڻ نٿو چاهيان. خبر آهي ان شاديءَ، جنهن تنهنجو ڪٿي مٿو خراب ڪيو هو، تنهن موت ۾ توکي ڇا ڏنو. اهو ئي نه ڪل خوشي پوءِ ڏيکي واري فرمايداري ۽ آخر ۾ ڏهاڳ، اڄ هو ته ايئر هوسٽس جي گرم جهوليءَ ۾ مڙا مائي رهيو آهي ۽ تون..... پر مان ٿو چوان شاديءَ ۾ رکيو ئي ڇا آهي؟ اجايون هٿ ٽوڪيون سرحدون، ۽ خبر اٿئي ته مان انهن حدن جو قائل نه آهيان. ياد آهي هڪ شام يوٽيورسٽيءَ کان پري ٻهاڙن جي چوٽن تي ٺهلندي تو هروڀرو به قبوليت ڪرائڻ چاهي هئي. تو چيو هو ”شاديءَ جو رشتو به ڪهڙو نه مياويڪ آهي. ٻن دلين کي هميشه

هميشه لاء ٻار جي پنڌن ۾ پنڌل، جن ۾ رهندي به دليون ٻن ٻيڙين جيان ٻار جي ساگر ۾
 بي فلڪيون ۽ بي آلكيون ترلديون ٻيون وتن - له تيڙ طوفانن جو ڪٽڪو ۽ له ٿي وري ڪو
 لهر لوڏو تڏهن مان چيو هو ”ٻار جي ٻيڙيءَ کي هروڀرو رسي ۾ سوکھو ٿي ڇو ڪجي جو
 هٿ ٻيڙي ٻيڙي سينوار جي وڃي ۽ ٻار جي قبوليت شادي ٿي ڇو؟“ تڏهن تو چيو هو
 ”صدين کان جو اها رسم دهرائي هئي اچي“ ۽ اهو به ياد هوند ۽ ته ان وقت مان ڇا چيو
 هو. مان چيو هو ”شادي ڇا ٻن دلين کي ملائڻ جي ٻل آهي؟ شاديءَ کان سواءِ ٻار ڇا
 سري ويندو آهي؟“ تڏهن مرڪي تو سوال ڪيو هو ”پوءِ ٻار ڇا آهي؟“ مان چيو هو ”ٻار
 هڪ نه متجنڊڙ ٻاس آهي. ٻار گلن جي سُرھان آهي - ٻار ٿالگر ٿاري، پٺل رابيل جي
 مٽڪار آهي... شادي؟ شادي مهذب سماج جو بندبخالو شادي سکر سينٽرل جيل آهي -
 شادي لاڙڪاڻي جي ڇا-وڙي، سچ جيل آهي...“ هن جي لفظن ۾ ترشي ۽ ٻياڪي هئي
 جنهن کان کيس سدائين ڪٽي وٺندي هئي - هن کي لڳو هو: اڃا تائين منجهس ڪا
 نواڻ ڪانه آهي.

”ڪڏهن ڪڏهن توهان ضرورت ڪان وڌيڪ رڪاوٽي ويندا آهيو، جيڪا ڳالهه گهٽ
 ۾ گهٽ منهنجي سهڻ کان ٻاهر آهي.“

”شادي شادي، شادي ۽ شاديءَ اهو ئي ته ڏلو ٿي له جو ٿوري ئي وقت ۾ پنهنجو
 روپ بگاڙي ايڊلٽي وڃائي ڇڪي آهن - ڪٿي پولورسٽيءَ واريون ڪنواريون ڪجليون
 اڪيون، ڪٿي اڄ جون ۽ پراڻا ڏاڏا اڪيون - لڳي ٿو شايد راتين جون لندون حرار، ڏينهن
 جا چين بيڪار - توکي ته شايد لنڊ لاءِ به سليپنگ ٻلز واهرائيون ٻولديون ٻولديون.“

”اس ڪريو، رهن ڏيو ان سڀ کي“ چولدي چولدي هوءَ آئي. گئاريءَ ۾ وٺي
 هئي ۽ راشد خاموش سگريٽ ڇڪيندو رهيو هو. ڪن لاءِ ڪمري ۾ خزان جي هڪ شام جهان
 اداس موسيقي ٻججي وئي هئي. هڪ اداس خاموشي ڄاڻجي وئي هئي. پوءِ جڏهن ٻيهر واپس
 ڪمري ۾ گهڙي پاڻ کي صوفي تي سٽو هڻائين، تڏهن به ڪيترو ئي وقت ساڳي خاموشي ئي
 رهي هئي - تنهن بعد راشد ٻڌو هو.

— ”سروس هلي ٿي؟“

— ”ٻيو.“

— ”ها، ٻڌاء اڄڪلهه هو ڪٿي“ راشد سگريٽ جي رڪ، رڪ، وٺي ۾ ڄاڻيندي

ٻڌو هو.

”ڪير لٿار؟ لٿار ساڳي ئي هنڌ هي. آءُ اي ۾ سروس ٻيو ڪري.“

— ”۽ هوءَ سندس؟“

”خبر اٿئي ته اها ايئر هوسٽس اهي ٻئي اسٽاڪ ڪوارٽرز ۾ رهن.“

”هيڏانهن ڪولہ اچي؟“

”نه، ڪولہ اچي ۽ اچي به چاڪاڻ. مان ڪا هائي...“

”پوءِ اڪيلائيءَ ۾ پور نه ٿيندي هوندين؟“

”نه، ڪابه پوريت پوريت ناهي.“

”ايڏي عرصي ۾ مون ڏانهن به ڦيرو نه ڪيڙ؟“ هن جي مٿڪ تي اڻ چٽي ڏٺائي

ڏٺائي چاهيا جا اولڙا تڄلا ڏيڻ لڳا هئا.

”پوءِ لوڪري جو آهي.“

”اهو ته ٿيو بهانو.“

”پوءِ ڪمزور ٿي سمجهو.“

”سيڪجهه ڄاڻندي به ايڏي ماڻ!“ هن سامهون لهاري بندي سندس مٿڪ جا پاڻ

ڏسڻ چاهيا هئا.

”ائين سمجهو مون ۾ بغاوت جي سگهه ڪين آهي.“ هن جي چوهر تي ڏک-پريون

ريڪائونڊ آڀري آيون هيون. لائيت جي تيز روشنيءَ ۾ هن اکيون چنپندي جهٽڪي سان
جهرو ٻئي پاسي ڪري ڇڏيو هو.

”توڪي اڄ به هن سان پيار آهي؟“

”نه پيار نه پر نفرت.“ هن تيز لهجي ۾ چيو هو. هن مڙس کان مليل گهاوڻ ڪي

من ٿي من ۾ ڪنهن راز جيان ساليدي رکيو هو، پر پوءِ به اهو راز ڪنهن لالڪ جيان سِرڪي
سندس چين تي اچي ويو هو.

”هن مون کي دوکو ڏنو آهي. هن مون سان ويساهه گهاتي ڪئي آهي. هن مون

کي... ان ڪري ئي....“ ائين چڻ صفائي اوس ڪندي هجي.

”پوءِ هي ڏک جون ريڪائونڊون؟“

”پر تون ته ٻڌاه، ايترا سارا ڀيرا ائين پوءِ پيو به، ڪيڙ؟“ هن سندس حملي کي ٿارڻ

جي ڀرور ڪوشش ڪندي چيو هو.

”ياد ٿئي، تو چيو هو ”ماضي ايڏاهه پهچائڻ کان سواءِ ڪجهه ڪولہ ٿو ڏئي سگهي“ ۽

مون کي وري ملڻ هڙا پهچائونديو آهي.“ هن ڏانهس گهوريندي چيو هو.

”منهنجي چوهر ۾ رکيو ٿي ڇا آهي جو ائين بار بار چٽائي رهيا آهيو.“ هن ٿڪل

حجاب واري آواز ۾ چيو هو.

”هڪ اها شيءِ ٻيو ڳوليان، جيڪا ڪنهن وقت ٻيڙا کان ٻانهي هئي. جنهن کي خوشگوار روحاني سکون حاصل هو. جنهن ٻين لاءِ پنهنجي زندگي ٻرباد ڪندي سڄي زندگيءَ جي لذت، مسرت ۽ مزو به وڃائي ڇڏيو آهي. اڄ جنهن تي مان کي روئڻ اچي ٿو پر افسوس! جو منهنجا ڳوڙها به ان تلخيءَ کي مٽائڻ لاءِ ڪافي ٺاهن.“

ٿريا جو ڪنوارپ وارو زمانو هن وٽ ائين محفوظ هو جيئن اڳ جون ڪناريون هاديءَ کان پوءِ ڏاج کي ٻوڙهائپ تائين سائيون اينديون آهن ۽ پوءِ جڏهن ڪهڙي لڙڪيل ڪل واري ڇهري کسي ائيني ۾ ڏسنديون آهن، تڏهن گذريل وقت کسي پاد ڪندي ٻرائڻ ڪانوڙن، صندوقن ۽ ٽينڪن جا ٻيڙا ڪولي ٻرائي ڏاج کي اٽلائي ٻيلائي ڪن لاءِ پنهنجو پاڻ کي ماضيءَ جي ماڻهن ۾ اڇلائي ڇڏينديون آهن.

ليڪن هن وساريو ئي ڇا هو؟ يوليورسٽيءَ جي رنگين ماحول کان جبلن جي چوٽين، سمونڊ جي لهرن کان وٺي اڄ تائين هن کان ڪجهه به ڪين وساريو. هن کي ته اڄ به ياد آهي، منڊس ڪهاڻين تي هنن کي هڪٻئي جي قريب آندو هو.

”راشد صاحب، مان توهان جون ڪهاڻيون پڙهندي آهيان.“

”واھ، ۱۰ مهربالي مهرباني.“

”ڏسو، ان ۾ مهرباليءَ جي ڀلا ڪهڙي ڳالهه. سچ ٻچ توهان عظيم اديب آهيو.“

”راشد صاحب اڄڪلهه ڇا پڙها لکيو؟“

”مان، اڄڪلهه هڪ ناول تي ڪم ڪري رهيو آهيان.“

”واھ! پوءِ ته ڏاڍو سٺو.“

”راشد صاحب، خبر ٺاهي، اوهان جو اسان کان ايترو پري پري رهڻ آخر ڇا معنيٰ

ٿو رکي؟“

”توهان ڪيئن ٿا سمجهو؟“

”پوءِ نڪو ملڻ ۽ نه ئي وري...“

”بس... ۽ ان ڪري به ته متان.“

”ڇا مطلب؟ ڇو ٿا؟ هاڪي مرڪ.“

”ها.“

”ڪنهن کان؟“

”توکان“ سرڪوشيءَ جي آواز ۾.

”سون کان؟“ مٿڪ جو سرخي سائل ٿيڻ. من ۾ اسرت جو اوڻجي اچڻ.

اٺين ئي ٿريا عام چوڪرن جي ڪچڪول مان لڪري سڄو سڄو وقت مطالعي ۽ راشه سان ڪچهريون ڪرڻ ۾ گذارڻ لڳي. ڪڏهن ڪڏهن بوليو رستيءَ کان ٻري سمولڊ جي ڪناري، ڪڏهن ساوڪ سان ۽ ڪيل ٻهائڻ طرف، جتي فطرت جي گهرائين، سمولڊ جي وڏين چولين جي لچڻ ڪڏڻ تي، ڪڏهن ٻهائڻ جي خوبصورتِي، ظاهر ۾ ٻُرسڪون الهڙئي الهڙ ٽهڪندڙ لاوا تي، ڪڏهن گهائڻ وڏن وڻن جي ڪلن سان جهنگهيل جهومندڙ ٿارين تي ۽ ڪڏهن زندگي سان واسطو رکندڙ مسئلن تي ڳالهائڻ، خيالن جي هڪ جهڙائي هوليدي به ڪجهه وڻي. هڪ سماج جي دٻاءُ کي ڪنهن حد تائين برداشت ڪندڙ ۽ ٻيو عقيدن جي مھاري بنائي ڪائنات تي غور ۽ فڪر ڪرڻ سان دلي سڪون ڄاڻيندڙ.

راشد ۾ جيڪڏهن ظاهر ۾ محبت واري ڪرسي ڪين هئي پر پوءِ به پنهنجي منهن الهڻ ٻريت جي داستان کي پنهنجن ڪهاڻين ۾ اوتيندو ضرور هو. پڳل ٿيل لفظن ۾ ڪڏهن ڪڏهن اهڙو اظهار به ڪري ويهندو هو، ڇڻ دل جو ٿاڻو پڇي اهو محسوس ڪرائيندو هجي ته وٽس به ڪا دل آهي پر محبت جو اهو جهوٽو جهڙيءَ ئي تيزيءَ سان ايندو هو اهڙي ئي تيزيءَ سان دلين کي واسڻ بنا ئي گذري ويندو هو. ان ڪري ئي ٿريا مٿس گهڻو ڀروسو ڪري ڪين سگهي.

۽ اڄ وري ڳچ عرصي کان پوءِ پاڻ هيٺين مليل راشد ڪپ کڻندي چيو.
 ”ٿريا، تو جيڪا پاڻ سان ويساهه ڪهاڻي ڪئي هئي ان کان بچائڻ جو سوچ. ئي...“
 ”ڇٽ ڪريو رهن ڏهو ان سڀ کي، بار بار اهو توهان جو رحم وارو جذبو دڪ ٿو رسائي.“
 ”ڏٺو اٿئي پنهنجو پاڻ کي آرسِيءَ ۾؟“
 ”پوءِ جڏهن آتما مري چڪو هوندو آهي تڏهن سرير جي آخر ڇا معنيٰ؟“ چوله ي چوله ي سنه من آواز ۾ رجي آيو.

”پر تنهنجي عمر ئي ڪيتري آهي؟“
 ”بس، ڪڏهن ڪڏهن انسان عمر کان اڳ ٿي پوڙهو ٿي ويندو آهي.“
 ”سبب؟“
 ”هر ڳالهه جو سبب ٿيندو آهي ڇا؟“
 ”پوءِ هيءَ تنهنجي سرير کان لا پرواهي؟“
 ”سرير ۾ توهان جو ڏاڍو موه آهي؟“
 ”ها، ڇو ته مان اديب آهيان. مان کي سرير جي سولهن ئي جيتري سرهائي ٿيندي آهي، اوترو ئي سندس لاس ٿيڻ ئي ڳوڙها ڳاڙهندو آهيان.“
 ”پر ڏس، مان ان حد کان اڳتي لڪري آئي آهيان.“
 ”مان وري به دهرائيندس، تنهنجي عمر ئي...“

”ها، هڪ وقت اهو به هو جڏهن جسر ۾ هڪ قسم جي خوشبوءِ ۽ گرمائش ڊوڙون هائڻ لڳندي هئي، تڏهن لڳندو هو سچ به مان ڪو مور هجان ۽ مور جيان ئي اڪيلي اڪيلي جهرجهنگ ڪوڪيندو وٽان. پر اڄ مان ان بن مان ٻاهر نڪري آئي آهيان. مان اڄ هر ڳالهه کان مڪتي هائي ورتي آهي. ان ڪري اڄ مان لاءِ سڀڪجهه اڃا پيو آهي. مان ٻيهر پنهنجو پاڻ کي وري اهڙي بن ۾ وڃائڻ لڳي چاهيان، جتان نڪرڻ لاءِ ڪو رستو ئي نه پوي“ هو ٻالهائي رهي هئي ۽ سندس آواز ۾ ڊپل سڌا هئا.

”هوءَ ڪلهه جو احساس ڇو؟“

”نون ئي ته ڇوڻو آهيون سڀڪجهه وڃائڻ کان پوءِ به ڪلهه جو احساس رهي ٿو. ■
 زلڌگيءَ ۾ رکيو ئي ڇا آهي پر هوءَ به جيئو ئي پوي ٿو.“

”گذريل جو ڏک ڇو؟ هاد ٿي، مان چيو هو ’اسان اديبن لاءِ ماضي ئي قيمتي وٽ آهي ■ مستقبل-مستقبل اسان کي پاليندو نه اچي‘ تڏهن تو چيو هو ’مستقبل منهنجو آهي‘ مان مستقبل کي جيتهنديس.“

”ها پر مان اهو به ته چيو هو ته مان شڪست کائي ئي ٿي سگهان. هوءَ هي زلڌگيءَ جا ايندڙ ٻه آزاد پنجيءَ جيان گذارينديس، ڇا اهو مون لاءِ ٿورو آهي...؟“ هوءَ اڃان به ڪجهه چوندي چوندي رڪجي وئي. هن جو ڪلو ڀرجي آيو. هن جي ماڙهي ڪلهي تان نيرڪي صوفي ■ بلاڪ تي وڃائجي ويئي.

”تڏهن به هڪ مڙس ■ نالگر جيان ٿولڌڙ ٻارڙن جي ته ڪمي رهندي.“
 ”نه، مان ٻار پيدا ڪر ۽ مڙس سان گڏ هڪ ٻي معنيٰ ۽ فضول زلڌگي گذارڻ کان تنگ اچي چڪي آهيان.“

”هوءَ ائين ڪيسين اڪيلي زلڌگيءَ سان جنگ جوٽيون ايندين؟“
 ”بس، ڇا ٿو چئي سگهجي.“

”هوءَ؟“ هن دلچسپي وٺندي چيو.

”نه، بس، مان لاءِ جهڪو ٿيو سو ڪافي ٿيو، ٻيهر رهڻ رسمن جي قربان ڪاهه تي سيمس وائڻ لاءِ تيار نه آهيان.“

”هوءَ به؟“ هن جي منهن تي مرڪ نه پر وشواس ۽ آميد پيرا ٺاهڻ لڳي.
 ”توهان آخر ڇوڻي ڇا ٿا چاهيو؟ جڏهن ته مان اڳ ۾ ئي چئي چڪي آهيان. زلڌگي مون لاءِ ڪا معنيٰ نٿي رکي، جنهن جي سهاري باقي ٻه به ڪسارا گذاريان ۽ نه ئي وري اڄ به موھ اٿم جو ڇوڙ مائڻ جي چاهنا جاڳي آئي. مان هن دنيا کان پري دور پري وڃڻ چاهيان ٿي، جتي ڪنهن جي به ڪوڪ ڪنهن نه پوي.“
 ”سڪون ته توکي اتي به نه ملندو؟“

”گهٽ ۽ گهٽ مايوسي ۽ لراسائيءَ کان ته ٻلوَ آڇا ٿيندا.“ هن کسي زندگيءَ جا گذريل ٻل ياد اچڻ لڳا، جڏهن راشد کي اڪيلو ڇڏي وڃي لٿار جي جهولي ۾ ڪيري هئي. ڪاليج جي نوڪريءَ کان پوءِ گهر ۽ پوءِ سارو سارو وقت مطالعي ۾ رڌل، تڏهن شام جي واپسيءَ تي لٿار جي مسڪراھٽ جي هلڪي گرمي سندس دل جي خشڪي دور ڪرڻ لاءِ ٺي ڪافي هئي. هڪ زمالو اهو به هو ڇو اهڙا منظر ڏاڍا من پريائيندڙ لڳندا هئس، ليڪن ان کان پوءِ جو جيڪو زمالو آيو ته ان جي ڏاڏلي ڏنڏلي روشنيءَ ۾ نظر وجهڻ سان ساڳيائي منظر سندس بدترين يادين ۾ تبديل ٿيڻ لڳا. هن کي تعجب ٿيڻ لڳو ته ائين آخر ڇو ٿيو؟ هوءَ پنهنجو پاڻ کي سلامت ڪندي رهي. ”آخر مان، هن سان شادي ڪرڻ تي راضي ٿي ڪيئن آيس؟“ ڪيئن ظاهري ڏيک تي پنهنجي پنهنجو پاڻ کي قريب ڏٺو؟ پنهنجي اکين ۾ ڇون جي مسڪراھٽ ۽ خوشي، هن جي وڏن ڳرڻ ٽهڪن ۾ ڪيئن گرم ڪرڻ لاءِ تيار آيس؟“

”ٿريا.“

”هئون...“ هن چرڪ ڀريندي چيو.

”ڇا ٻئي سوچين؟“

”ڪجهه نه، ڪجهه به نه.“

”ٿريا، جن ڪڙين توکي لٿار سان جڙي ڇڏيو هو، اهي ڪڙيون گلن جون هيون. ريشمي هيون، سوليون هيون يا ڪنهن ٻئي شيءِ جون؟ اهي سڀ اڄ جڏهن ٿئي چڪيون آهن، تڏهن تنهائي ۽ دڪ ڀري زندگي گذارڻ ۽ مدتن کان گهٽيل هوسائيل رهڻ آخر ڇا معنيٰ رکي ٿو؟“

”ان معنيٰ کان ڪڪر ٿي ته پنهنجو پاڻ کي بي معنيٰ بنائي رهي آهيان.“

”۽ سو به ڪيستائين؟“

”في الحال ته ڪجهه لڳو چئي سگهجي.“

”ٿريا هڪ ڳالهه چوان؟“

”ڇو.“

”مان غلط هجان پر اهو ضرور ڄاڻان ٿو ته شايد تنهنجي اندر ۾ ڪو راز هجي، تون پڻ ته ان جو ارار نه ڪر پر ان جي چيت سدائين لاءِ ٻئي تنهنجي من ۾ ڇپندي رهندي؟ مان؟ مون کي ته سدائين ياد رهندو هڪ اهڙي به عورت آهي جنهن سان منهنجو ازل جو رشتو آهي، ان مان ڪوبه فرق لڳو هوي ته آيا اهو رشتو دوستيءَ جو آهي. پنهنجائپ جو آهي يا.....“

پاڻ تي ڪنٽرول ڪرڻ جي باوجود سندس من ڀرجي آيو. سندس لهجي ۾ هڪ قسم جي پنهنجائپ ۽ سنيهه جي ڀاؤلا ڀريل رهي.

”مان کي هڪ ڀيرو وري دهرائڻو هوي ٿو ته شاديءَ جي پيالو ۽ خوفناڪ رستي تي گهلي هلڻ ۾ آخر توهان ايتري دلچسپي ڇو وٺي رهيا آهيو. جڏهن ته مان اڳ ۾ ئي چئي چڪي آهيان... ورجايل لفظن کي ٻيهر دهرائڻ ۾ فائدو؟“

”هوء به توکي سوچڻو ئي ٻوڏو.“

”نه، مان سوچڻ واري سگهه ئي وڃائي چڪي آهيان. هاڻن لاءِ مان وٽ رهيو ئي ڇا آهي. هي معنيٰ زلڏڪي ۾ جيڪو ڪجهه مليو آهي، سو آهي ڪجهه تلخ ڳالههون. ٿورا مليل جليل تجربا. ڪجهه بغاوت جي ٿڪل خواهش، اهو ۽ شايد اهو به نه، بس مايوسين جو سڻاڻو ۽ ان سڻائي ۾ وڌيڪ واڌ ڪرڻ لڳي ڇا هيان. مان وٽ منهنجا پنهنجا سور ئي ڪافي آهن. مان ٻين جي غمن جا بار کڻڻ لاءِ ٻيهر تيار نه آهيان.“

هروڀرو نه، اڄ حقيقت ٿو چوان توکي هارائڻ نه ڪهرجي. زلڏڪيءَ جا سوين ٻيچرا آهن. هڪ جي هٿان اڪرڻ تي آخر همت ڇو هارجي؟“

”مان چيو نه ته توهان ڇا آهي درس ڪارگر ثابت نه ٿيندا، ڇو ته اڄ مان اتي اچي لڪتي آهيان جتان نه ڪو رستو لڪري ٿو ۽ نه ئي وري داخل ٿئي ٿو. اڄ جڏهن منهنجي لاءِ دلجا جا سڀ رستا بند ٿي چڪا آهن، تڏهن ٻيهر اهڙو ڪوبه سلسلو ڳنڍڻ لڳي ڇا هيان جنهن مان وڌيڪ دڪ ٻهجي“ هن جو من ڀرجي آيو. پنهنجي آواز کي توازن ۾ رکندي چيائين.

”تنهن جو مطلب ڪنهن قسم جي ڪا ڳڻائش ڪانهي؟“ مايوسيءَ وچان سوال ڪيائين.

”نه، بلڪل نه“ هن اڪين ۾ ايل لڙڪن کي هٿ جي ٿيريءَ سان آڳوڻندي، منهن ٻڌي

هاڻي ڪري ڇڏيو ۽ هڻو آڻي تڪڙو تڪڙو فلٽ کان ٻاهر لڪري ويو.

لاشي جي ڊوڙ

منور ٽرلڊڙ ڪرسيءَ تي وڏي شان سان ويٺو آهي. سندس آڏو وڏي شاندار ٽيبل رکيل آهي، جنهن تي ٻه ٽيليفون سيٽ رکيل آهن. سندس سامهون هڪ ٿلهو ۽ بيڊولو ٺيڪيدار ويٺو آهي، جنهن سان منور ڪنهن ڪاروباري مسئلي تي ڳالهائي رهيو آهي؛

”هاڻو چانڊيا صاحب، اوهان واقعي ٻراڻا ۽ تجربڪار ماڻهو آهيو. پر اوهان کي اهو ٻڌائي ڇڏيان ته اڄ هوءَ باهه ۽ هاڻي، جن لاءِ چيو ويندو آهي ته قدرت پاران بخشيل بي بها نعمتون آهن، تن کي به بغير ٻنسي جي حاصل ڪري وٺڻا سگهون. منهنجو ايمان آهي، ته بکيو لنگو ماڻهو ڪٿي به عزت هائي نٿو سگهي. اوهان ذاتي سورسز هلائي ڏسو، هڪ اهم ڪجهه به حاصل ڪري ڪونه سگهندا. ڀل ته اوهان جي جتي گسي وڃي - پر اسان جي سهڪار بنا پٽوالو اوهان کي انجنير سان ملڻ به ڪونه ڏيندو. ٺيڪو ڪيئن ته پنهنجيءَ جاءِ تي جبل جهاکڻو آهي - ۽ اهو ٻهاڙ جيڏو ٻراڻو ڏلو پٽ چٽي جوئي حل ڪندو آهي. اهو سورس ئي انٽرليشنل آهي.“

ٺيڪيدار جو سموري ڊويزن ۾ گهاگهه مڃيو ويندو آهي، منور جي ان سموري ڪيل تقرير جي ته تائين پهچي، ڪوٽ جي اندرين ڪيسي ۾ هٿ وجهي، لوڻن جو هڪ بندل ڪڍي چار هزار رپيا گڻي منور جي اڳيان رکندي مرڪي چيو: ”مون سمجهيو سائين، سڀڪجهه سمجهيم. اصل ۾ مون اهوئي چاهيو پئي ته ڪنهن لمولي اوهان سان خلاصو ڳالهائجي. هوائين، اوهان جي دعا سان (سڀني تي ساڄو هٿ رکي) هن بندي جو ڪافي اثر آهي. لاڙ ڪاڻو ۽ سکر ته پنهنجو تر آهي. ايئن ڪڏهن به ڪونه ٿيو، جو ڪڏهن منهنجو ڀريل ٽينڊر خالي ويو هجي! اوهان هتي نوان نوان آهيو ته تڏهن ڳالهه چوريندي ڪجهه هٽڪ پئي ٿيم، ته ته اڪائونٽن ۽ ڪائونٽن ته هڪ جان به قالب هوندا آهن. ها، منور صاحب! حالي هي چار هزار اٿو، اڳتي به مڙئي الله پلي ڪندو. گهٽ ته ٿيندي، رڳو اوهان جو حڪم ڪبي.“

(منور نوٽن جي ٿهي ڪٿي، پنهنجي جنڪٽ جي اندرين ڪيسي ۾ وجهندي؛) ”چانڊيا صاحب! مون کي هن ڊپارٽمينٽ ۾ آڻي اٺون سال آهي، پر خدا جي مهربانيءَ سان هن وقت تائين پنهنجي ساک مٽي رهي آهي. خدا چاهيو ته اڳتي به پٽ رهجي ايندي. اوهان ڪوبه فڪر

نه ڪريو، اوهان جهڙن سان ته پنهنجو به سڀر لڳي. (ٿورو ڇپ رهي) ڀلا ڇا پڙهيا.
ڇالهه يا ٿڌو؟

(ان وٽ پهتو اهو اچي منور کي چوي ٿو: ”سائين، ٻاهر اوهان جو ڪوئي دوست ماڻڪ نالي بيٺو آهي. اوهان سان ملڻ ٿو چاهي. سائين سڏي اچالس؟“ (منور جي چوڌاري تي سرهائي ٿي اچي ٿي.) ”ها ها! جلدي سڏي اچينس ته هليو له وڃي“ (ابهرائي وڃان چوي ٿو: (ٺيڪيدار ڪرسيءَ کي سوري اٿي منور ڏانهن هٿ وڌائيندي: ”ڇڏو منور صاحب! هاڻي مان به هلاڻ ٿو. اوهان پل پنهنجي دوست سان ملو. پاڻ ته سدائين گڏ آهيو. مان به رات جو ئي ڪٿي اوهان جي ڪوارٽر تي حاضر ٿيندس. وڌيڪ اتي ئي ڳالهائبو.“
منور: هر ڇانڊيا صاحب ڇالهه ته پهتو ها له.

ٺيڪيدار: ”نه بادشاهه ڇالهه به رات ئي پيشي -- ڇڏو خدا حافظ.“

(ٺيڪيدار منور سان هٿ ملائي ٻاهر وڃي ٿو.) (ماڻڪ چيڪ هٿائي اندر اچي ٿو، ۽ پنهنجي دوست کي شاندار ٽيبل پويان ڦرلڏو ڪرسيءَ تي ويٺل ڏسي ڏاڍو خوش ٿئي ٿو. منور سرهائيءَ وڃان ڪرسيءَ کان اٿي کيس پاڪر منجهه پڙيندي: ”هلو ماڻڪ! ڪهڙا حال آهن؟ خوش ته آهين له. مون کي تنهنجي شهر ۾ اٽلي ذري گهٽ ٻيو مهينو پيو ٿئي، ۽ تون چڻ هتي رهين ٿي ڪول. ڪٿي گهر رهندو آهين؟“ (منور ٽيبل جي پاسي ۾ لڳل ڪال بيل وڌائيندي: ”ه-ٽي پيرا پاران کان تهو بابت پڇيم. هر سڀڪو چوي، اسان کي ماڻڪ جي خبر ئي ڪانهي.“
ايتري ۾ (پهتو اهو اچي ٿو: ”سائين حڪم“

”هڪ ڪوڪ ڪٿي اچ.“ (پهتو اهو وڃي ٿو.)

”ها ماڻڪ، ٻيا ڪهڙا حال اٿئي. يار ٽيون ڏينهن نظام آيو هو، ڇهائين پئي ته اوهان سان شام ملهائجي. هر يار ماڻڪ، پاڻ هاڻي ادب کان گهڻو ڪٽجي ويا آهيون. اهو اڃا به ٺڪسات هينئر وٺي ٿو. جنهن به شهر ۾ پوسٽنگ ٿئي ٿي مون لاءِ شام تيار رکي آهي.“
(ٿورو ڪلمي) ”اڙي! مون ته پنهنجي ئي ڪٿا شروع ڪري ڏني. تون ٻڌو ڪٿي الوپ ٿي ويو آهين. له سڏ له واکو! شايد نظام ئي ٻڌايو پئي ته ماڻڪ ادبي لڏي کان ڪٽجي ويو آهي. ڪٿي شاعريءَ کي ماري ته ڪول ڇڏين؟“

ماڻڪ پنهنجي روحاني پريشاني لکائيندي مرڪي: ”له منور، اهڙي ته ڪا ڳالهه ڪانهي. شاعري ته مان هاڻي به ڪريان پيو. بس بابا جي وفات کانپوءِ زلڏ کي ڪجهه وڌيڪ ويران ڪري ڇڏيو آهي. لاڳيتي روزگاريءَ ذهن کي ڏوڏي وڌو آهي. اصل سڀني کان ڪٽجي ويو آهيان. ادبي سنگتن جا دعوت ناما ايندا آهن ۽ تاريخن گذري وڃن تي اديبن شاعرن جون ميادون ئي ٻڌيون هونديون آهن...“ (منور سندس ڳالهه ڪٽيندي: ”هان! ڇاڇا سائين وفات ڪري ويو، ڪڏهن؟“

”اڄ سال پورو ٿيو آهي کيس وفات ڪئي“ (ماڻڪ آداسي لکائيندي:) ”۽ توکان اهو به نه پڇو جو ڪٿي ٿيلڪرام ڪرڻ هئا!“ (منور سخت غمگين ٿيندي:) ”ڇڻو تون مون کي غير ٿو پائين ماڻڪ؟“

”نه نه منور اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي. اصل ۾ مان ڏاڍو پريشان رهيو آهيان. بيحد پريشان. توکي ته سٺو آهي منور، منهنجا ٻئي وڏا ڀائر مون کان جدا آهن ۽ مان بيروزگار آهيان!!“

منور: ”ڇا تعليم کي ڪٿي بهڄايو؟“

ماڻڪ: ”بي-بي جو پهريون سال ڏئي چڪو آهيان. سروس لاءِ لاڳيتي جاکوڙ ڪندي، اچي ٻيون سال وريو آهي. پر لڳي ٿو اڃان به ڪي ڌرم جا ڌڪا لڳيل آهن. منورا مان هاڻ ڪي هن مقام تي بلڪل اڪيلو ۽ ويڳاڻو محسوس ڪري رهيو آهيان. اهو خالي هجي ته دل ۾ جون سموريون رلڳڻيون ڦٽل ٿي وينديون آهن!“

منور: ڇا لوڪريءَ لاءِ ڪٿي ٿراءِ ڪئي اٿئي؟

ماڻڪ: ڇا ٿو پائين منورا مون جيئن لاءِ ڪابه جاکوڙ نه ڪئي هوندي! مون هڪ-هڪ آفيس جو درڪڙ ڪايو آهي. دلاس جا دروازا نه کليل آهن، پر لوڪري ڏيڻ لاءِ ڪوبه تيار ڪونهي. سروس لاءِ سفارش ۽ ڌنڌي لاءِ ڌن گهرجي، ۽ مون وٽ انهن پنهنجن مان ڪجهه ڪونهي. مان خالي آهيان دوست، پنهنجي کيسي والڪر. مون لاڳيتا ٻه سال اهو عذاب پيو ڪيو آهي. هن ڪنن موڙ تي منهنجو ٻاڇولو به منهنجو ساٿ ڇڏي ويو آهي. همدرديءَ جي سڪڻ ٻولن کان هاڻي اهڙي ته آڻجي ٿيڻ لڳي آهي، جو ٻچنڊڙن کي اهو به ڪولہ ٻڌائيندو آهيان ته مان ڪهڙي عرصي کان بيروزگار آهيان. ڪالهه جاويد ٻڌايو ته تون هت بلبلڪس ۾ اڪائونٽن تي آيو آهين. سوچين، هاڻ ٻئي نظرياتي پار آهيون. هڪٻئي لاءِ احساس رکندڙ، هڪٻئي جي جذبن جي زبان سمجهندڙ، سو الهيءَ ناني تي اس ڪٿي تو وٽ هليو آيس. تون مون لاءِ گهڻوئي ڪجهه ڪري سگهين ٿو، منورا تنهنجي هن بلبلڪس کاتي ۾ ورڪ چارجيءَ لاءِ به مون به مهينا ساندهه ٻڌ ڪيا آهن. پر، لڳي ٿو غربت جي زبان اهڙي سسئي وئي آهي جو هاڻي ڪوئي سمجهي به نٿو سگهي. منورا مون دوستن سان گهڻن به بند ڪري ڇڏيو آهي. ڪاءُ ۽ ڪاراءِ وارو اصول منهنجن ٻين جو زنجير بڻجي پيو آهي.

”تنهنجا به ڀائر به ته آهن، ڇا اهي تنهنجي ڪابه هيلپ ڪانه ٿا ڪن؟“ منور وڃ ۾

ڪائس پڇيو:

”ٽيون ڏينهن منهنجا ٻئي وڏا ڀائر (جن کي مان بابا جي وفات تائين ياد به ڪولہ هوس) ملڻ آيا هئا ۽ جڳهه ڪي ڪٻائي پنهنجي پنهنجي حصي وٺڻ لاءِ ڳالهه چوري مون کي تهاڻين درد جي ڏهن ۾ دٻي هليا ويا. مان پنهنجيءَ آڻا جا عضوا پڇي ٽنڊڙو ٿي جيئن لڏو ڇاهيان. مان عزت جي زندگي گذارڻ ٿو ڇاهيان. ڇا ان ڏس ۾ تون به منهنجي مدد نه ڪندڻ؟“

(منور ڪنڀر ٿيندي ۽) ”هاڻو ٻان واقعي هڪڙي جا هڏڙوڪي ۽ همهررد آهيون ۽ مون کي سندس سڀني جي هر لاهي ڇاڙهي جي ڄاڻ آهي. پر... پر ٻاراڻن هن جڳ ۾ جيئن لاء ۽ سڀني ستاڻي رهڻ لاء روح جي ارڏائي مارڻي ٻولندي آهي.“

(ايتري ۾ ٻئيوالو ڪوڪ ڪڍي اچي ٿو. ۽ منور کيس ڪوڪ ماڻڪ جي اڳيان رکڻ جو اشارو ڪري ٿو. ٻئيوالو ڪوڪ ماڻڪ جي اڳيان رکي ٻاهر لڪري وڃي ٿو. ۽ منور گفتگوءَ جو سلسلو جوڙيندي وري ڳالهائي ٿو: ”دوست، ضمير جي سچائي ۽ اصولن جي اوچائي، غربت جي غما ۾ رهي قائم رکڻ ناممڪن آهي. هت سچائيءَ جي سڀني کي مدي خارج ڇڏي ڪنڀر ۾ اڇلايو ويندو آهي. هن ناهموار معاشري ۾ ذهانت ۽ جهالت ۾ ڪوبه فرق ناهي ٿيندو. هت لوڻن جي وقت آهي. اصولن ۽ نظرين جو لاش ڪڍي هلڻ وارن کسي هتي رهڻ لاء به انچ ڌرتي به ناهي ملي سگهندي. سموري حياتي آداسيءَ جي آس ۾ سڙو ٻوٽو ٻوٽو آهي ڪين. تون شاعر آهين ۽ سڏائڻ ته شاعر ڏاڍا جذباتي ۽ انا پرست هوندا آهن. اوهان وٽ آدرشن جا ته انبار هوندا آهن، پر هن مشيني ماحول ۾ جيئن لاء اوهان وٽان ساهس ڳولهيو ڪين ٿيندو آهي. مون ڏي بهار. مان به ته ڪهاڻيڪار آهيان، تن مجموعن جو مالڪ. پر جي تو ڇيان مان به اصولن جي سوريءَ تي لڙڪيل هجان ها، ته هر شهر جا اديب ۽ شاعر مون ڏانهن ايئن ڇڪيا ڪونه اچن ها. شاعرن ملهائڻ ۽ دعوتون ڪارائڻ لاء ايئن اڳيان ٻوڙين ڪين هلن ها. آءُ تنهنجي آڏو هن ڦرندڙ ڪرسيءَ ۾ ڪندڙ ٽيبل تي پاس وارو درجو نه مائين ها. آءُ بظاهر مطمئن ۽ پرسڪون آهيان، پر ڪڏهن ڪڏهن هن غرض جي ڪندي چوڏياريءَ ۾ پاڻ کي قيد ٿيل پائيندو آهيان. مون ان موضوع تي گهڻو سوچيو، پر ٻوه جسر جون گهرجون روح جي رڙين تي غالب ٻوندي ڏسي سائن اختيار ڪرڻ مناسب ڄاتو. اڄ تنهنجي روح جي اگهاڙپ هنن قيمتي ڪپڙن ۾ لڪي وئي آهي.“

(اوچتو فون جي گهٽتي وڃي ٿي ۽ منور گفتگوءَ کي اتي ڇڏي رسيور ڪڍي ٿو. ۽ ماڻڪ ڪمسي سان ٻيڙي ۽ ماچيس ڪڍي ٻيڙي ڏکائي ٿو. ۽ فون اٿيند ڪرڻ بعد منور وري ڳالهائي ٿو: ”ٻاراڻا ماڻڪ، توکي شاد رهڻ لاء آدرشن جي چالوري کسي ڇڏي تيل روڊن تي رليو ٻوٽو. غرضن جي غلاضت ۾ ڀرجڻو ٻوٽو. تنهنجي ذهن ۽ ضمير جي سچائيءَ وارن مدي خارج سوچن کسي اڇلائي ڇڏيو ٻوٽو. ٻي صورت ۾ تنهنجي حياتي حرام ٿي ٻولندي ماڻڪ! اڄ وڃي سوچ. گهڻو سوچ ۽ ٻوه هڪ صلاح تي ٻيهي مون ڏانهن آءُ آءُ ڪوشش ڪندس ته توکي روزگار سان لسڳايان. ماڻڪ، هت هر ماڻهو فريبي آهي. ڪنهن جي به ڪنهن سان سچائي ڪانهي. تون زندگيءَ کي جنهن عينڪ سان ڏسين وائين ٻيو ئي ان جا شيئا کسي کسي ڏنڌا ٿي ويا آهن. ۽ ڏنڌ ۾ ته ماڻڪ، ڪابه شئي صاف نظر ناهي ايندي. اسان اديب دليا کي سمجهڻ جون وڏيون وڏيون دعوتون ڪندا آهيون، پر اصل ۾ دليا جي

ڪنهن به روپ کي ڪو نه سڃاڻئون. اسان جذباتي جملا لکي لکي پنهنجين جهوتن جي چؤطرف اوڀرن اصولن جون ديوي جيڏيون ديوارون ڪڙيون ڪري ڇڏيندا آهيون ۽ ٻيو بکن ۾ ڪرڙيون هڻي هڻي مري ويندا آهيون. اسان چئون اڪيون حقيقتن جي سورج آڏو چنجهيون ٿي ۽ بنديون آهن دوست!

(منور جي هن ريمارڪس تي ماڻڪ بيحد توائي ٿي وڃي ٿو. هو اهو سڀ ڪجهه سهڻ لاءِ بلڪل تيار ڪونهي. هو اهو ٿو چاهي ته ڪو کيس روزگار جو آسرو ڏئي سندس اصولن جون ٻئي اڪيون ڪڍي وڃي. هو باهه ٿي وڃي ٿو:) ”ڇڻو ته تون اديبن کي اولهه آهين جو ڇڻو ٿو سمجهين. سڃاڻي جو سڌ ورائيندڙن کي تون ڪاهل ۽ ٻاڳل ٿو سمجهين. تون ڀائين ٿو ته هن ڪوڙجي ڪا ڪمحل ۾ ويهي تون سڃاڻيءَ جي اگهاڙي ٻنيءَ تي سولتيون وسائيندين ۽ مان مصلحت جو ماسڪ منهن تي چاڙهي هاهاڪار ڪندو رهندس. ايئن ٺاهي منورا هن جڳت ۾ جيئن لاءِ هروڀرو تو واري هن ٺاڻ ٺانگر جي ضرورت ٺاهي. تنهنجيءَ ۽ منهنجيءَ سوچ ۾ اولهه آهي ۽ سوجهري جيڏو فرق آهي. تون جن هستين کي بلنديون ڪوٺي رهيو آهين. اهي ڪاهيون آهن منورا تون جنهن تاريخيءَ جي تري ۾ ڪريل آهين، اتي ٻورو ره. ڇاڪاڻ جو تون اتي مطمئن آهين. هر ايترو ٻڌي ڇڏ، حقيقتن ڪسان اڪيون چورائڻ وارا ڪڏهن به سڃاڻيءَ جو سورج ڏسي ناهن سگهندا. لالچن جا لوڙاڻو ۽ غرضن جا گهرجاڻو دولت جا الهار ته ويڙهي وٺندا آهن، هر سندن غرض آلوده ٻلو سڃاڻيءَ جي موتين لاءِ هميشه هميشه لاءِ سڪندا رهندا آهن.“

(منور جي چهري تي ڪاوڙ ۽ ڪروڙ جا پاڻ اڀري اچن ٿا، هر هو پاڻ کي ضابطي ۾ رکي، ماڻڪ جي ٽڪي چهري ۾ گهوري طنز ڀري سرڪ چن تي آئي چوي ٿو:) ”لڳي ٿو تون هنن ٽن سالن ۾ اڃان تير به نه بدليو آهين. تو وٽ اڃا به ساڳيا ئي ماڻ ماڻا آهن زلديءَ لاءِ. جڏهن ته سرشتي سائدي جهان الانجي ڪيترا رنگ مٽائي چڪي آهي. آءٌ توکي ڪيئن سمجهايان ماڻڪ، ته تنهنجن اصولن جا وٽ ڪوٺا ٿي چڪا آهن. لڳي ٿو تو وٽ هينئر سواءِ سهڻن سوچن جي ٻيو ڪي به ڪونهي رهيو. نه اڳتي وڌڻ جو ساھس نه جهوت کي چوڙڻ جي چاهنا. آءٌ هن جي اٻارن ۾ ڊڄندڙا تون ته مون کي مٿل ماڻهو لڳي رهيو آهين. پنهنجي حالت ته ڏس، ڇا مان ڇا لسي ويو آهين! اڪيون ڌرا ڏئي ويون اٿئي. هڙپاٽيون لڪري آيون اٿئي. اڃا به انا ۽ اصول! اڙي اهي اصول جيئري ٿي ماري ڇڏيندو. تون زلده درگور آهين، هلندڙ ڦرلڏڙ لاش! تو وٽ اڪيلايون آهن. اداسيون آهن. ٻيو ڇا اٿئي؟ تو پنهنجي چؤطرف جن هٿ ٽوڪين اصولن جي کاڌ ڪوٺي ڇڏي آهي، اها تنهنجي قبر بڻجي ويندي ۽ تون ان خوديءَ جي ڪڏ ۾ بي ڪفن ٻوروجي ويندين! تون اصولن کي مفلسيءَ جي ڪفن ۾ ويڙهي ٻوڙڻ ٿو چاهين. هر هاد رک، اهو ڏينهن ٻري ڪونهي، جڏهن ان نظرياتي

مقام ۽ آخري قبر تنهنجي ئي جڙلدي. ماڻڪ، تون پاڻ بدلا، اها هڪ سٺي دوست جي سٺي صلاح اٿئي، ٿڌي ڇڏي الهن جڙتو قدرن ڪي، جن توکي سٺي ڪهڙي سٺي ڪاڌي لاءِ سڪايو آهي، جن توکي مٿن سائين، دوستن سائين جي نظرن ۾ ڪيرائي ڇڏيو آهي. هڪو ڪري ڇڏيو آهي تنهنجي ڀرسان ڪي، (هيئنر ماڻڪ لاءِ وڌيڪ ضبط ڪرڻ مشڪل ٿي پوي ٿو. هو وڌيڪ ٻڌڻ لاءِ پاڻ کي تيار نٿو ڀاڻي، سندس اکين ۾ ڪاوڙ ڪٽر ڪٽي چڪي آهي. هو جذبات ۾ ڳاڙهو ٿيندي ڪري ٿو، ٿو آڻي، ٿو ٺيل تي ٻئي هٿ رکي منور کي چٽائي ڏسي ٿو ۽ پوءِ ڇهن تي ڪساري مٿس ڪري ٿو) ”منورا اصول ڪچي مٽي“ جا رانديڪا نه لاهن، جن کي جيئن چاهجي ٻڌائي ڇڏجي. مان انسان آهيان، اصولن ۽ احساسن جو مجموعو، تون مون کي ڌرمي شاعر سمجهي رهشي وڃن ۽ ويڙهي رکن ٿو چاهين؟ اهي آسائشون توکي ليهم هجن، مان رڳو جيئن لاءِ ڪانئن، ۽ اوکڙو ڏيکڻ لاءِ پهريون ٿو چاهيان مان تو جيئن قيمتي ڪپڙن ۾ ڦهلا ٿيڻ لٿو چاهيان. غرض جي گهنڊئيءَ کي ٺيڪ ٺاه ٻڌائي ڳلي ۾ ٻڌڻ لٿو چاهيان. مان حالتن جي ڦيرگهير کي توکان وڌيڪ محسوس ڪريان ٿو، ۽ حالتن جي رسيءَ کي ڳلي ۾ ويڙهي ڇڏين جي وٽ جيئن ٿوري لٿو سگهان. تون ڀل ٿو ڳالهائين، ۽ عيش ڪندو ره. عجب نه اهو آهي، ڇو ڪارڻ ۽ محلاتن جا خواب لهندڙ به اڄ مون کي روڊن تي رلي جا ڊپ ڏهاري رهيو آهي! مان توکي ڀالڻ ٿو لڳان ته پنهنجيون اکيون ٻئي طرف ڪري ڇڏ. جي ڀالجي مان بانس ٿي اچي ته پنهنجو قيمتي رومال ٺڪ تي رکي ڇڏ. مان هليو ٿو وڃان دوست، مان هن ڀالجي جي بددعا ۾ تنهنجو نالو ڪم ڪرڻ نه چاهي. (ماڻڪ نهايت رنجيده ٿي ٻاهر اڪري وڃي ٿو، ۽ منور کيس حيرت مان ڏسندوئي رهجي وڃي ٿو. ۽ پوءِ ٿڌو ساھ ڀري ٻيڪي ٿو) ”منهنجو ٻيو وقت دوست اصولن جي آڳاٽ ۾ جلڻ ٿو چاهي. ٻي موت مرڻ ٿو چاهي.“

ڪنهن ڪنهن ماڻهو ۽ منجهه

اڄ جڏهن پنهنجو پاڻ کان الائي ڇو ڪيرپي ٿي ٿيڻ ته محسوس ٿو ڪيان ته مان اورچائيءَ جي الائي ڪهڙي درجي تي وڃي پهتو آهيان. وجود پور پور تي الائي ڪيترن ننڍن ننڍن حصن ۾ تقسيم ٿي ويو آهي. اهي حصا جن کي ڳنڍيو به وڃي ته به الائي ڪيترائي خال آڀري اچن. هڪ اٿم اهي حصا ڪيتري ڀاڱي ته هوا جي سخت جهون سان الائي ڪٿي وڃي ڪري رهيا هوندا. وجود جي آندي جهڙي تيز هوندي آهي، اثر به اوترو ئي گهڻو ٿيندو آهي.

منهنجو نالو امجد آهي، دل ۾ اچڻ سان ئي سخت هٿن جو چاهاءُ مليو هئس، منهنجو آيو واپس هو، هميشه ڪهرن هٿن مان دنيا کي پرکڻ جو عادي هوندو هو. ان ڪري منهنجو ننڍپڻ حد کان وڌيڪ محرومين جو شڪار گذريو. ننڍڙي هوندي جڏهن ٻار، پنهنجي ڏنڌي تان سچ لٽي ڌاري موٽندو هو ته روز شام جو سچ لهڻ مهل هن ۽ اسان جو جهيڙو ٿيندو هو. مان ۽ منهنجا ننڍڙا ڀاءُ ڀيڻ، ڪهر ۾ ڪٽن هيٺان ليڪي ويندا هئاسين، ابو روز امان ڪسي خوب ڪاروبار ڏيندو هو، ۽ پوءِ سچ لٽي کان پوءِ پئسا ڪٿي الائي ڪيڏانهن ويندو هو. (هاڻي خبر پئي اٿم ته نشو ڪرڻ ويندو هو)، امان اتي ئي ڪٽ جي هاڻي ڪي ٽيڪ لڳائي روئندي هئي ۽ اسين سڀ ڪيس ڀرجائڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين. هوءَ روئندي هئي ته اسان کي به روئڻ اچي ويندو هو. ۽ پوءِ سڀ سس سس پاڻ تي قابو پائي هليا ويندا هئاسين. اسان رات جي ماني ڇاڙهندي هئي ۽ اسان سڀ ٻينگهي ۾ ويهي، ٿر ٿر تارا ڳائيندا هئاسين.

ڪهر ۾ ڇڱو خاصو پئسو هجڻ جي باوجود به اسان ڀاءُ ڀيڻ الائي ڪيئن هلجي وڌا ٿياسين. اسان اسان ڪسي پئسا ته ڏيندي هئي، پر نه ابو پيار ڏيندو هو ۽ نه اسان. ابي کي اڃان به اشي جو فڪر هوندو هو ۽ امان کي رڻ کان فرصت نه هوندي هئي. بي-اي ڪرڻ کان پوءِ ڀڄي ٻڪي هڪ اسڪول ۾ استاد طور مقرر ٿيس ته به امان ڪجهه لمحن لاءِ خوش ٿي وري ڪيس رڻ اچي ويو، ذهني صدمن هن جي حالت ڏاڍي خراب ڪئي هئي.

ڪهر حالتن جي ڪري منهنجو وجود به الائي ڪيئن ٿي ويو هو. احساس ڪمٽريءَ جي ڪري دوستن ڀارڻ کان به پري ڀڄندو هئس. طبيعت ۾ اڪيلائي هئس. ايتريقدر جو جڏهن ايم-ايد ڪرڻ لاءِ ٻوليورستيءَ ۾ آيس ته به اڪيلائي اڪيلو ڦرندو هئس. پوءِ الائي ڪيئن،

اسان جي ڪلاس جو سڀ کان شرير شاگرد الجرم منهنجي ويجهو اچي ويو. کيس منهنجي محرومين ۾ ڇپ چاپ وجود ۾ الائي ڇا نظر اچي ويو، هو منهنجي ڪيڊ ٿرڻ لڳو. هاسٽل ۾ رهندي هو هر لمحي مون کي ڊسٽرپ ڪرڻ لڳو.

”او، خدا جا ٻنڌا، ٻاهر نڪر، ڪجهه گهمي ڦري ڏس، حسن ڪيترو ٻڌيل آ، الله جي دليا ڪيتري له وسيع آهي.“

۽ پوءِ مون هڪ ٻن دفعتن جي انڪار کان پوءِ هن سان هلڻ شروع ڪيو. اسان روز شام جو، هاسٽل جي ڪناريءَ ۾ ويهي ڇانهه ٻيڻن لڳائين. پوءِ ملاقاتون وڌيون ۽ منهنجي وجود جو سخت ٿوهر ائين ۽ مائي ٿوهر کسي جنم ڏيڻ لڳو. هن مون کي ڏاڍو بدلائي ڇڏيو. هاڻي مون کسي به وقت ۽ صحيح قدرن جو احساس ٿيڻ لڳو ۽ هڪ شام ته هن جن مون کي چرڪائي وڌو.

”هي، ڳالهه ٻڌ. هوءَ شهرين آ. نه. او اهاڻي، الڪريون جهڙي سهڻي ڇوڪري“ هن ڳالهه ڪئي پر مون کي ته ان ڇوڪريءَ ته ڇا ڪنهن جي به خبر ڪونه هوندي هئي. مان بيوقوفن جيان هن جو منهن ڏسڻ لڳس.

”اڙي گڏهه، اهاڻي جيڪا اهر سنڌ مان آهي، ايڊ ڪرڻ آئي آ، ڪڪن وارن واري.“ هن مٿي تي هٿ هڻندي مون کي گهوريو.

”ها، ڇا ٿيو ان کي“ مون جان ڇڏائڻ چاهي. مڙئي ڳالهه ختم ڪرڻي هئم.

”ان کي عشق ٿي پيو آ“ هن وڏو ساهه کنيو.

”ڇڱو ٿيو، ڀلي ڪري عشق، ٿئي خوار.“ مون ڪنڌ ڦيرائي دريءَ کان ٻاهر ڏٺو.

”پر منهنجي ڳالهه ته پوري ٻڌ“ الجرم رڙ ڪئي ”بچ نه سهي ڪنهن سان ٿيو اٿس.“

”ڇو پڇان“ مون کلهو ”منهنجو ڪهڙو ڪم، جو پراڻن عشقن جا قصا، تو والگري رپورٽنگ

لاءِ پڇندو وتان.“

”سائين جن جي اطلاع لاءِ عرض ته، توهان عشق ٿيو اٿس.“ هن ڇوٽو لنگم زور سان

ٻاهر لڳي ڇڏيو.

”دماغ ته خراب ڪونه ٿيو اٿئي، اڃا پوءِ...“ مون ڳالهه ڪئي ڇڏي.

”مان بلڪل صحيح ٻيو چوان، اڄڪلهه تون ۽ مان هر هنڌ گڏ هوندا آهيون اسان ته

هن جون نظرون رڳو پنهنجي ڪيڊ هونديون آهن، توکي ته خبر آ، مان ته لڳهه ۽ انٽرميڊ اهيان، بچيل آهيان تون سو هڪ توهان...“ هن کلندي ڳالهه ڪري ڇڏي.

”اڙي هل اتان“ مون هن کي ڏکو ڏئي ٻاهر ڪڍيو ۽ در پڪڙي لپي پيس.

”منهنجي ڳالهه تي غور ڪجانءِ.“

هن ويندي ويندي وري دريءَ مان جهاتي هاتي. مان اٿيس ته پڇي ويو، مون ڪي ڪل اچي وئي.

”ڇريو، ڪير چوندو ته ايم. ايڊ ٻيو ڪري، هي ته ڪو اسڪول اسٽوڊنٽ ٿو لڳي.“

مون پڻڪيو ۽ لپتي پيس. لپتيس ته وري شيرين ذهن ۾ اچي ويو. هوءَ اسان جي ڪلاس جي سڀ کان حسين چوڪري هئي، پر سنڌ جي ڪنهن گرلس اسڪول ۾ ماسٽريائي هئي. مون کي اها ڳالهه ڏاڍي عجيب لڳي، هوءَ بيحد حسين هئي ۽ مان ڀولي ٿاڻپ ماڻهو. ”ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي“ مون پڻڪيو ۽ پاسو ورائي سمهن جي ڪوشش ڪرڻ لڳس.

”ٻئي ڏينهن مون يوليورسٽي ۾ شيرين تي غور ٻڌي ڪيو. سڄو ڏينهن هو جيڏي مهل به اسان ڏانهن ڏسي رهي هئي ته الجهر مون کي ٺوٺ ٻڌي هڻين. شام جو جڏهن اسان هاسٽل ۾ آياسون ته سڄو وقت هن ويهي مٿو کاڌو هو.“

”ڏس امجد، هوءَ عورت آ، پهل ته پاڻ کي ئي ڪرڻي ٻولدي ٿي، هوءَ ويچاري توکي ڏسي ٻڌي، اڃا ڇا ڪري، هن مان ڳالهه.“

”اڙي بابا، پر ڇو ڳالهائين“ مون اڪيون پوري پلنگ کي ٽيڪ لڳائي ڇڏي هئي. ”خواه مخواهه، بس. فضول هن سان ڳالهائيندو وتان.“

”هن کي توهان محبت آ امجد، هوءَ...“

”نوٽ ڪهڙو ثبوت آ ته هوءَ مون سان محبت ٿي ڪري“ مون ڳالهه ڪٽيائين.

”پيس ماءُ ڏيتر، پيس. عقل استعمال ڪري، تون صفا ڪو پُوش آهين. محبت کي لٿو محسوس ڪري سگهين.“

”ڇڱو منهنجي جان ڇڏ“ مون هن کي ڏٺو.

”في الحال ڇڏيان ٿو، پر غور ڪري، سوچ سمجهه.“ هن ڳالهه بدلائي ڇڏي هئي.

۽ پوءِ الائي ڪيئن مون محسوس ڪري ورتو. ها، هوءَ چڻ مون سان محبت ڪندي هجي. هن جو ڏسڻ، اسان کي ڏسي سهيلين سان گڏ مرڪڻ ۽ هڪ ڏينهن ته هن مون سان ڳالهائڻو به.

”امجد صاحب، توهان وٽ ڊاڪٽر اقبال جن جي ريسرچ ٽيڪنيڪ آف ايڊيوڪيشن واري

اسائنمنٽ لکيل آ. ٿوري ڏجو ته.“

ان مهل منهنجو سڄو وجود لرزش ۾ هو. مون ڪجهه به ڪو نه ڪيو هو. مان ڪري، ڪجهه ڳالهائڻ کان سواءِ ئي، اسائنمنٽ ڪڍي، هن ڏانهن وڌائي هئم. لرزش جي ڪري، هنو

مهران

ڏکيو ٿئي. هن وٺي، مون ڏانهن مرڪي ڏٺو هو ۽ هلي وئي هئي. ۽ ان شام انجمن مون کي جنهن سان کنيو هو.

”موگا، گيدي. مرد آئين يا عورت. ڪيئن نه هن همت ڪري توسان ڳالهائون. تون اڃان چؤ، خواه خواه، فضول، اجايو.“
هن منهنجا تال ڪڍيا هئا.

”انجمن مان...“ مون ڪجهه ڪڇڻ چاهيو. هن ڳالهه ڪئي هئي.
”ڪجهه ڪونهي، مان ٻان. هاڻي پنهنجو وارو آ، اها اسائنمنٽ ڀلي هوءَ لکي توکي واپس ڪري، تون ڪٿي پي لڪجان. پر ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پاڻ هن کان لوٽس وٺنداسين.“
”ڪريڪيولر آف ٽيچرس ايڊيوڪيشن“ جا، پوءِ ڏسجان مڙا.“
”انجمن مان...“ مون وري ڪجهه چوڻ چاهيو هو.

”اڙي هاڻي ٺهيو. گهڻي ٿي ويئي. تون رٽو هائجان، مان ئي مپ ڪم ڪندس.“
هن کي الائي ڪهڙي ڪم سان ويڙو هو. ويو ته مون کي الائي ڇا محسوس ٿيڻ لڳو.
مون پڪيو ’شهرين، ڇا سچ پچ مان توکي پسند آهيان‘ ۽ ائين لڳو هئم، ڇڻ هن اقرار ڪري ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو هجي.

ان ڏينهن جڏهن شهرين اسائنمنٽ واپس ڪئي، مان چاهڻ جي باوجود به هن سان ڳالهائي نه سگهيو هئس. هن Thank you ۽ It's all right چئي پنهنجو پنهنجو رستو ورتو هو.
هوءَ اڃان به مون کي ڏسندي هئي. منهنجا شڪ وڌڻ لڳا، پڪ ٿيڻ لڳم ته هوءَ مون ۾ انٽريسيٽڊ آهي. ۽ هڪ شام انجمن هن کان ’ڪريڪيولر آف ٽيچرس ايڊيوڪيشن‘ جا لوٽس وٺي، جڏهن منهنجي ڪمري ۾ آيو هو ته جمالو نچڻ شروع ڪيو هئائين.
”ڏس امجد. نوٽس وٺي آيم خير سان هو جمالو.“ هن ٽپ ڏئي ڪرسيءَ تي ويهندي چيو هو.

”Be a teacher“ مون هن کي گهوريو.
”هاڻي، پاڻ، هڪ ڏينهن اهي نوٽس رکي، پوءِ ان جي بئڪ پئڇ تي هڪ خط رکنداسين. هوءَ پڙهندي ته پوءِ تنهنجا ٿيندا وارا ليارا. پاڻ کي گهرجي به ته اهوئي ڪم.“ هن خوش ٿيندي چيو هو.

منهنجي دل چيو ته روڪيائس. پر الائي ڇو روڪي نه سگهيو مائس ۽ هن خط لکڻ شروع ڪيو. رف لکي، ٻيو سون ڏانهن اچلي چيائين ”پڙهي ڏس، ڪيئن آ.“ پڙهيم لکيل هو:
”مس شيرين، توهان ڏانهن منهنجون هي سٽون، منهنجو پهريون عرض آهن. سمجهه ۾ نٿو اچم ته ڇا لکان. توهان جيڪڏهن ناراض نه ٿيو ته عرض ڪيان ته ڇا، منهنجي اڪيلي حياتيءَ ۾ ڪو هت منهنجي هٿ کي پڪڙڻ لاءِ تيار آهي. ڇا، مان توهان جي هٿ کي جهلي، زندگيءَ جي شاهراهه تي اڳتي وڌي ٿو سگهان؟ فقط اوهان جو اسجد.

”ليڪ آءُ“ هن مون ڏانهن ڏسندي مون کان پڇيو.

”الائي. مون کي ڪهڙي خبر، مون ڪو اڳ ۾ چوڪرين کي خط لکيا آهن ڇا.“
مون ڪلندي منهن ڦيري ڇڏيو.

دل اڃان به آئل پتل ۾ هئي. اوچتو الائي ڪهڙو خيال اچي ويس، انجمر کي چيم
”ان مان نالو ڪٿي ڇڏ.“

”پر ڇو؟“ هن اچرج مان مون ڏانهن ڏٺو.

”پهرين سٽ لالو ته نه لکينس. ستان ڪاوڙجي وڃي ته مان غريب اچي وڃان آزار ۾.“

”پوءِ هن کي خبر ڪيئن هوندي. تون به وٺ-هڪو آهين.“ هن ٽوڪ ڪئي.

”اڙي نه ڀار، صاف الف ٿا لکي ڇڏيونس. فقط خيرخواه الف، اهو پهرين سٽ ۾ ئي
اوهان جو وغيره نه لکيو. سٺو اٿو لڳي.“

”ڇڱو ليڪ آءُ.“

هن ويهي خط فيئر ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ مون دل جي ڌڙڪي کي هاسي ڪرڻ لاءِ
ڪمري جي دريءَ کان هيٺ ڏٺو هو. دريءَ تي الائي ڪيترا ٽانڊاٺا، روشنيءَ جي ڪري اچي
سيڙيا هئا، مان هڪ هڪ ڪري الهن کي ڏسڻ لڳس. ائين لڳس، ڇن خود به ٽانڊاٺو هجان.
ٻئي ڏينهن انجمر، شيرين ڏانهن نوٽس وڌائيندي، هڪو مرڪيو هو، مرڪي ڇيو هئائين؛
”Something in side“.

”ڇا هي؟“ هوءَ نوٽس کولڻ لڳي هئي، منهنجي سڄي بهشالي آلي تي ويئي هئي.
هي انجمر به عجيب هو. ڪلاس جي هر چوڪري ۽ چوڪريءَ سان مذاق ۽ مستي ڪندو هو.
هيٺس به ڪا مهل هئي.

منهنجي حالت ڏسندي، انجمر چيو ”نه نه، هيٺس نه ڏس، پوءِ ڏسجان.“

”ڇڱو پلا.“ هن فائل بند ڪندي پڇيو ”پلا رائيٽنگ ته سمجه ۾ آئي هئو ا.“

”مون کي ته ڪو نه آئي، باقي امجد خوب پڙهيو ۽ لکيو هئي.“

هن ’لکيو‘ تي زور ڏيندي ڳالهه مون تي ورائي ڇڏي هئي.

”ها، امجد صاحب“ هن وري مون ڏانهن ڪنڌ ڦيريو. مون ڏانهن ڏٺائين ته الائي ڇا
ٿيڻ لڳو هئو.

الائي ڪيئن چئي ڏنم ”ها، بلڪل بلڪل، صفا سمجه ۾ اچي ويئي.“

”ڇا“ هاڻي انجمر پڇيو. مان سڄو گڙبڙاڻجي ويو هئم.

”رائيٽنگ، رائيٽنگ.“

انجمر وڏا وڏا تهڪ ڏنا هئا ۽ شيرين صرف مرڪيو هو.

ان وچ واري وقت ۾ حياتي بيحد حسين ٿي ويئي هئم. مون کي به ڪو چاهي ٿو،

ڪير مون سان به محبت ڪري ٿو سگهي. هي انجمر به عجيب هو، منهنجو سڄو سارو نمونوئي

بدلائي ڇڏيو هئائين. هاڻي ته مون کي کلڻ، توکون ڪرڻ ۽ ڍلڳ جو فيشن ڪرڻ به اچي ويو هو. حياتيءَ ۾ اهڙا خوشيءَ جا ڏينهن اڳ ته ڪونه آيا هئا.

■ ائين ئي ڪجهه ڏينهن کان هوءَ شيرين مون ڏانهن جواب لکيو هو. حياتيءَ جي شدتن سان اڪير ان مهل موجود ٿي هئي. ان لفافي کي جهڪو ڊپارٽمنٽ جو هڪ پٽيوالو ڏٺي ويو هو، الاڻي ڪيتري دير نه هئي ڪوليم. الاڻي ڇا لکيو هجيس. الاڻي ڪيئن لکيو هجيس ۽ هوءَ جڏهن همٿون ڪري ڪوليم ته لکيل هو.

’امجد صاحب سلامت باشد‘.

توهان به الاڻي ڇا سوچيندا هوندا ته ڇو خط لکيو اٿم. ان ڪري ئي پاڻ نه ڏيڻ آيو، پٽيوالي هٿان موڪليان هئي. اصل ۾ توهان کي شايد خبر هجي الاڻي نه. انجم صاحب مون ڏانهن ڪجهه لکيو هو. مان کين منٿون سڌو نه چئي ٿي سگهان ۽ نه لکي. توهان جي معرفت ڪجهه لکان هئي، کين عرض ڪجو مون کي سندن ساٿ قبول آ، مان“

ان کان وڌيڪ پڙهڻ جي مون ۾ همٿ ڪانه هئي.

انجم ... مان ... شيرين ۽

ته اسجهه هي توڇا ڪيو. ڇو پنهنجو پاڻ کسي ڏکيو ڪيئي. ڇو ڪنهن سان محبت ڪئي هئي. توکي خبر به هئي ته انجم توکان اسمارٽ ۽ ڪلمڪ گهڻو آ، هو هر ڇوڪريءَ سان ڪچهري ڪري سگهندو آ. هن ته شيرين سان به ڳالهائيو ٻولهايو هوندو، تو ڪيئن ٿي شيرين کي پاڻ ڏانهن مائل سمجهيو. جڏهن ته تون خود به ڪم همٿ ■ ٻڌل هئين.

پنهنجو منهن به ڪڏهن آئيني ۾ ڏٺو هئئي. ڪارو ٺوٺ ■ ڪٿي هوءَ الگريون جهڙي حسين! توکي زمين ۽ آسمان جو فرق ڏسڻ گهرجي ها.

دل پگهي ته جن حياتيءَ جو پورو وايو منڊل، ڌڙڻ ۾ ٽڙي پڪڙجي ويو. ان ڏينهن کان هوءَ مان آٿان هليو آيس. نه انجم کي ڪجهه ٻڌاهم ۽ نه کيس شيرين جو خط ڏهر. الاڻي ڇو مان سيلفش ٿي ويو هئس.

۽ اڄ جڏهن مان اهوئي سيڪنڊري استاد آهيان. پنهنجي اڳوڻي جڳهه کان بدلي ڪرائي، هڪ اهڙي هنڌ اچي رهيو آهيان، جتي جي ڪائنات بيحد سادي ۽ شهري ڪٽ ڪان صاف آهي. منهنجو وجود اڄ به محروسين جو شڪار آ. مون اڄ تائين شادي ڪانه ڪئي آ، الاڻي ڇو مون کي انتظار آهي شيرين جو. هوءَ ته منهنجي هاري ۾ سوچيندي به ڪونه هوندي، انجم به الاڻي ڇا مون کي ليکيندو هوندو. ٻڌائڻ کان سواءِ جو موٽي آيو هئو سانس. مان الاڻي ڇو اڄ به شيرين جو منتظر آهيان. الاڻي ڇو. اي ڪاش. هوءَ هڪ ڀيرو موٽي اچي. سوڻ وٽ اچي. صرف هڪ ڀيرو، پر هوءَ موٽ وٽان وٺي ئي ڪڏهن هئي.

مان جڏهن به آئيني ۾ پنهنجو پاڻ کي ڏسندو آهيان ته الاڻي ڇو فخر جو ڀرپور احساس ٿيندو اٿم. مان مردانه سولهن جو مڪمل شاهڪار آهيان. سڀني دوستن ۾ حد کان وڌيڪ اسماڙت ۽ هٽندس مشهور آهيان. پنهنجي پاڻ تي حد کان وڌيڪ اعتماد ئي منهنجي ذات جو اهم جزو آ. ڪڏهن ڪڏهن اسان چوندي آ ”جڏهن تون ڄاڻو هئين ته مون تنهنجو لالو انجم رکيو. بس ڇو ڪري هئين، ان نالي تي سڀ ايترو ته ڪليا جو بس ڪنهي.“ حالانڪ منهنجو لالو زلاني ٿاڻيپ جو آ. پر مان هڪ مڪمل مرد آهيان. ننڍڙي هولي کان ئي سک ۾ پليل آهيان. ڪا به پریشاني ڪڏهن به پيش نه آهر. هميشه شرارتن ۾ اڳ ڳرو هوندو هئس. ننڍپڻ جواني ۾ به هي وقت، جڏهن مان ٻن ڀارن جو ڀي آهيان، هي سڄي عمر ڪل مسخريءَ ۾ گذري اٿم. لڏو ڄاڻان ڪڏهن ڪو ڏک به ٿيو هجي. منهنجا دوست به منهنجي ئي فطرت جا هوندا آهن، شوخ ۽ شرير. ان مان اهو مطلب صفا ڪونهي ته مان سنجيده ماڻهن سان دوستي نه ڪري ڄاڻان. ڪيترائي سنجيده دوست ڪيا هئس، انهن سڀني ۾ امجد حد کان وڌيڪ سنجيده ڇوڪرو هو. اسان ٻنهي جي دوستي ايم. ايڊ ۾ ٿي هئي. هو منهنجي طبيعت جي بلڪل ابتڙ هو، سنجيده، متين ۽ گهٽ ڪڏو. مان سڀني ڪلاسين ۾ مشهور هئس ۽ هو هر هنڌ گمنام. سندس اڪيون اداسيءَ جي ڪري بيحد ڀرپور هونديون هيون. ۽ هو هڪ ڏينهن الاڻي ڇو هو منهنجي ذهن ۾ گهڙي آيو. اسان ٻئي ڪلاس جا ڏهن ترين شاگرد هئاسين. ڪجهه ڏينهن ته مان هن جي سنگت ۾ پور ٿيس پر پوءِ اسان الاڻي ڪيئن هڪٻئي جي حد کان وڌيڪ ويجهو اچي وياسين.

هاڻي مون کي هن جي صحبت ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو. هو ماڻهو به دلبر هو. سڄو وقت هن سان شام جو گذاريءَ ۾ ڇانهن پيئندي، رات جو ڪمري ۾ رڪارڊ پڙهندي، مان هن جو مٿو کائيندو هئس، هو ماڻ ڪري پڙهندو هو ۽ ٻڌي صرف مرڪندو هو. سندس ۾ منهنجي دوستي بيحد هڪي ٿي ويئي. سڄو ڏينهن اسان ٻئي گڏ هوندا هئاسين ۽ هڪ ڏينهن منهنجي مڱينديءَ لڳهت مون کي ٻڌايو ”اها شيرين آ. اڀر سٺ واري.“

”هولهن“ مون هن ڏانهن ڏٺو ”ڇا ٿيو هن کي.“

”اها، توهان واري دوست سان محبت ٿي ڪري.“ هن معنيٰ خيز لڳاهن سان ڏٺو.

”ڪنهن سان؟“

”امجد سان.“

هن مرڪيو. لڳهت ۽ منهنجي مڱڻي جي ڪنهن کي به خبر ڪونه هئي. امجد ڪي به نه ڇاڪاڻ جو اسان کي سختيءَ سان گهر وارن منع ڪئي هئي. بس شاديءَ ۾ ڪجهه مهينن جي ئي دير هئي، ۽ پوءِ ته اسان پاڻ ۾ اهو واعدو به ڪيو هو ته ڪلاس جي ڪنهن به شاگرد کي ان ڳالهه جي خبر نه هوندي.

مون اها ڳالهه هڪدم اسجه سان وڃي ڪئي. هر هن مون کي ڪوبه منهن ڪونه ڏنو. هو احساس ڪمٽريءَ جو حد کان وڌيڪ شڪار هو. مان جيئن هن سان هڪ ڳالهه ڪيان، هو لٽائي، بي ڪري ڇڏي. کيس حد کان وڌيڪ احساس سندس شڪل جو هو. هو اهڙو خراب به ڪونه هو، بس رڳو سانورو هو ۽ شيرين بيحد حسين.

مان سڄي ڪلاس ۾ سڀني سان ڦيري هوندو هوس ۽ امجد صرف مون سان. مون کي لڳو ٿي ته سندس ان خاموش رهڻ واري عادت ئي شيرين کي موهيو هو. هڪ ڏينهن سڄي مون کي بيحد حيرت ٿي، جڏهن شيرين هن کان لوڻس گهريا. منهنجا شڪ يقين ۾ تبديل ٿي ويا ۽ ان شام مون امجد کي ڦاٽل ڪري ورتو. منهنجي دن چوندي هئي هو ائين آداس آداس نه رهي. ڪنهن جو پيار سندس الهن محرومين کي ختم ڪري. ان شام هو لڳو به عجيب هئي. گهر ۾ سوچڻ ۾ وڃايل. مون کيس شيرين سان وڌيڪ ڳالهائڻ لاءِ چيو ته هن انڪار ڪري ڇڏيو. کيس جهڪڻ گوارا نه هو ۽ مون کي ئي شيرين کان لوڻس گهرڻا پيا.

ان ڏينهن جڏهن لُٽ ۾ شيرين آئي ته مان اڪيلو هئڻ، ان ڏينهن امجد ڪونه آيو هو. مون محسوس ڪيو. هن مون کي ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو. مون ئي ڳالهه جي ابتدا ڪئي.

”اڄ انڊوائس ليڪچر سمجهه ۾ آيو.“

”نه، الاڻي سر ڇا هئي چيو“ هن رڻي جي ڪنڊ اڱر کي ويڙهي.

”ڇو، سمجهه ۾ ڇو ڪونه آيو“ مون ڳالهه کي اڳتي وڌايو، لُٽ ان مهل اتفاقاً خالي هئي.

”بس“ هوءَ ڪنڌ جهڪائي بيٺي رهي. دل ۾ آيم ته چوانس، جنهن جي ڪري مون سان گڏ بيٺي آهيڻ، سو اڄ ڪونه آيو آهي. هر چئي نه سگهيم، صرف ايترو چيو سانس ”مون کي نيجرس ايڊيوڪيشن جا نوٽس ته ڏجو، ڪجهه نقل ڪرڻا آهن.“

”حاضر.“

هن گائون ۾ ويڙهيل ڦاٽل ڪپڙي، لوڻس ڪلپ آئوٽ ڪري مون کي ڏٺا.

”مهربالي. سڀان هر ڏينهن واپس ملي ويندو.“ مون هن ڏانهن ڏٺو. هوءَ اڃان به عجيب لظرن سان ڏسي رهي هئي. مان ان مهل الاڻي ڇوڪڙو ٻڙائجي ويڻ. ماٺ ڪري لُٽ مان نڪري ته آيس پر ساهه کي ڄڻ مولجه وئي وئي هجي.

ان شام جڏهن مون ۽ امجد هن لاءِ خط لکيو هو ته آخري لفظن تي ڳالهائيندي، امجد الاڻي ڇو ڪنڌ ڦيرائي ڇڏيو هو. مون کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي هئي، هوڏانهن هوءَ بخرا هئي ڏيکاري، هيڏانهن هي نواب. ان شام اسان ڪافي گوڙ ڪيو هو. ان ڏينهن مون امجد کي اڪيلو ويهڻ نه ڏٺو هو، خط فيئر ڪرڻ کان پوءِ اسان خوب گهميا هئاسين.

ٻئي ڏينهن جڏهن مون شيرين ڏالهن فائيل وڌائيندي ”Something inside“ چيو هو ته امجد سچو پگهرجي ويو هو. سوچيم هاڻي ته شيرين هڪ سمجهندي ته خط ڪنهن لکيو آ. اها شام امجد ايترو ته اڻ ٿي م هو جو کيس ڪنهن ٻي به قرار نه ٻئي آيو.

”او کيڏي، خط به مان لکان، ڏيان به مان، ولان، پٺان، محنتون به مان ڪيان. تون رڳو پريشان ٿي، ڦيريون پائيندو ره. مون هن تي ٽوڪ ڪئي.“

”اها ڳالهه ناهي انجيم. سوچيان پيو ته ڇا مان واقعي ان لائق آهيان ته هوءَ مون سان پيار ڪري. ڏس نه...“

”خدا جا بنڊا، تون وڃي ڪنهن ٻجري ۾ ويهي ٺڪيت لڳراءَ. ڏاڍو ڪمائيندين.“ هن کي ڇهرا ڏنا هئا. مارڻ آيو ته ڪمري مان ئي لڪري آيو سانس. ڪجهه ڏينهن ته سندس حياتي اهڙي حسين ٿي ويئي، جو بس نه. هو هر لمحي مرڪندو هو، مون سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي محبت جي فلسفي تي ڳالهائيندو هو.

پر هڪ شام هو الاڻي ڇو هليو ويو، ڪمرو ڇڏي. مان ان ڏينهن يوليورسٽيءَ نه ويو هئس. شام جو روم تي ويو سانس ته هو وڃي چڪو هو، الاءَ ڪيڏالهن. مون هن کي ڏاڍو ڳوليو. ٻئي ڏينهن شيرين ملي ته هن کان پڇيو مانس ”توهان امجد کي ڪجهه چيو ته ڪونه“ سوچ آيس، متان شيرين ڪجهه چيو هجي ۽ ڏک ٿيو هجي. هو، هٿو به اهڙو ذري ذري ٿي سوچڻ وارو. ”نه، مون ته ڪجهه ڪونه چيو مانس“ هن انڪار ڪيو.

دل ۾ آيو ته اڃانس، هن کي توهان جواب نه ڪونه لکيو، پر سوچيم ان سان امجد تي ذاتي اثر پوندو، ان ڪري ماڻ رهيس.

”پر چو، توهان اڃا ڇو پيا ڪيو؟“ هن ڇهرائيءَ مان پڇيو.

”دراصل امجد ڪالهه کان روم ڇڏي، الاءَ ڪيڏالهن هليو ويو.“

سوچيم، ٻڌي بيحد ڏکاري ٿيندي. مون کان وَرَ وَرَ ڪري هن جو پڇندي، پر هن ته صرف ايترو چيو ”تعجب آ“ ۽ هلي ويئي.

مون کي ڏاڍي حيرت ٿي، سوچيم ’ڇڻو ٿيو امجد جواب وٺي نه ويو‘.

مون کي شيرين سان سخت نفرت ٿيڻ لڳي. اکين جو جادو به هلائين ۽ لمحن ۾ وساري به ويهن. ان ڏينهن کان هوءَ مون هن سان ڪڏهن به ڪونه ڳالهائيو. هوءَ ته هميشه کان گهٽ ڳالهائيندڙ هئي.

هاڻي، جڏهن مان پنهنجي پراڻي زماني کي ياد ڪندو آهيان ته سچ ٻچ امجد مون کي بيحد ياد ايندو آ. هو چريو انسان، الاءَ ڪٿي هوندو. گهٽ ۾ گهٽ موڪلائي ته وڃي ها. جيڪڏهن ٻڌائي وڃي ها ته مان ۽ ٺڪهٽ ائين هن کان سواءِ ته نه پرڻجون ها.

هي حياتيءَ جو فلسفو به ڪيترو نه عجيب آ. جدايون، قربتون، محبتون، عذاب ۽ الائي ڇا ڇا. خاص طور تي اسين چوڪريون ته دل جي هٿان مجبور ٿي الائي ڪهڙيون ڪهڙيون غلطيون ڪري ويهنديون آهيون. هونءَ به چولدا آهن ته محبت ڪڏهن به ڪنهن کي هوش ۾ نه ڇڏيو آ.

اڳ جڏهن به ڪو ائين چونڌو هو ته مون کي ڏاڍي ڪل ايندي هئي. ڀلا ائين به ڪڏهن ٿيو آ ته چڱو موچارو ماڻهو محبت جي ڪري پنهنجا هوش ئي وڃائي ويهي. مان پنهنجي خاندان جي سڀ کان حسين چوڪري آهيان. ننڍي هوندي کان ئي لاڏي، ضهي ۽ الائي ڇا ڇا هئس. ان ضد جي ڪري، منهنجي طبيعت ۾ الائي ڇو خاصوشيون رچي ويون آهن ۽ ڏسڻ وارا ائين سمجهندا آهن ته جن مان پنهنجي حسن تي مغرور آهيان.

منهنجي اندر جو هڪ احساس هو، من ۾ ڪجهه آئيڊيل هئس. سوچيو هئس جيون ساڻي هينن هوندو، هونئن هوندو ۽ انڪري اير. اي ڪري اسڪول ٽيچر ٿيس، پر شادي نه ڪيم. مان انتها درجي جي آئيڊيلسٽڪ آهيان. اڄ تائين اسان ويڃاري، بابي جي سرڻ کان پوءِ منهنجو واحد عزيز هئي. سمجهائي سمجهائي ٿڪجي هوندي هئي.

”ڏس شهرين، زلڊڪي الائي ڪيتري؟ ڊگهي ڪين ٿوري. هر ڀت، ائين ته نه ڪبو آ، جيئن تون ٿي ڪرين.“

”ڏس نه اسان...“ مان هن جي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي وري شروع ٿي ويندي هئس، ساڳين ٻرائن قصن ۾.

زلڊڪي ڳولا ۾ ورتل هئي، جستجو هئس، آئيڊيل جي، محبت ڪرڻ جو حق ۽ ڪرائڻ جو حق صرف آئيڊيل کي ئي هوندو آ ۽ پوءِ مون پنهنجي خوابن جو تعبير ڪندي، دل ۾ چيو، دنيا کي رڙيون ڪري چوان ڪير چوندو آ، ته آئيڊيل جو ڪو وجود ڪونهي.

مان جڏهن ايم. ايڊ جا ڪلاس اٿيند ڪرڻ آيم ته هر طرف هڪ چوپول مچي ويو، منهنجي سونهن جو، مان سڀني ۾ حسين هئس، اهو احساس مون کي اپاري ويو.

مان سيمسٽر شروع ٿيندي وئي هئس. ڪافي ڪم مون کان اڳ ۽ ٿي چڪو هو. پهرئين ڏينهن ئي جڏهن ڪلاس ۾ داخل ٿيس ته هر ڪنهن جون نظرون مون تي ڪٽجي ويون هيون. مون فخر سان سڀني کي لنوائي ڪند واري سٺ منتخب ڪئي هئي، ۽ ان سهل سون ڏٺو، هڪ بيحد سانورو شخص، هڪ ڪرسيءَ جي ٻانهن تي ويٺو، ڪرسيءَ تي ويٺل مان ڳالهائي رهيو هو. هنن ٻنهي مون ڏانهن ڏسڻ به گوارا نه ڪيو هو. منهنجي دل کي جن ڌڪو لڳو هجي. اوچتو ڪنهن ڪرسيءَ تي ويٺل شخص کي سڏيو.

”انچر.“

”هون“ هن سڙي ڏٺو، ”ڇاهي؟“ هن ڳالهائڻ واري کي مخاطب ٿيندي چيو ۽ مان

چرڪجي ويو.

هي ته اس اس اهوئي هو، خوابن جو شهزادو. اهوئي ڳورو، اسمارت، ڪلمڪ، سهڻو، برائون ڪلر جا وار. هو ڳالهائيندو رهيو ۽ مان ڏسندي رهيان. ايڏو حسين جهڙي چوڪري. ۽ پوءِ جيئن اسان جو سمسٽر هلندو ويو، اسين پاڻ ۾ گهرا ٿيندا وياسين. هو هر ڪنهن سان شرارتون ڪندو هو. مون مان به. ۽ مان هميشه ڇپ چاپ هن جون سڀ مذاقون برداشت ڪندي هئس. هو ۽ امجد ڪلاس جا سڀ کان هوشيار ڇوڪرا هوندا هئا. مون سان لنگهت امجد جي ذهانت جون ڏاڍيون تعريفون ڪندي هئي.

مان هاڻي الائي ڪيئن ٿي وئي هئس. سڄي عمر ڪنهن کي اک ڪٽي نه ڏٺو، هاڻ هنن ٻنهي ڏانهن ڏسندي هئس. هو ٻئي هوندا به ته هر هنڌ گڏ هئا. امجد هميشه رزرو ۽ انجمر اهوئي شرارتي. هنن جي جوڙي سچ پچ عجيب هئي. منهنجي دل چوادي هئي ته مان انجمر سان ڳالهائين، هو صرف مون سان مذاق ڪري، ڪلاس جي ڪنهن چوڪريءَ سان ڦري نه ٿئي.

هڪ ڏينهن مون امجد کي پاڻ ڏانهن ڏسندي محسوس ڪيو، مان جيئڙي مهل به انجمر کي ڏسڻ لاءِ هنن ڏانهن ڏسان، انجمر هن کي ٺوٺ هڻي پيو ۽ هو مون کي ڏسڻ پيو لڳي. مون کي ڏاڍي حيرت ٿي. دل ۾ چڻ واپوڙا اٿيا. ٿي سگهي ٿو ته کيس مون سان محبت هجي ۽ امجد کي رازدان بنايو هجيس. ان ڏينهن مون ان ڳالهه کي جانچڻ لاءِ امجد کان نوٽس گهريا. هو ويچارو ايڏو ته ڪنفيوزڊ هو جو اکر به ڪونه ڳالهائين ۽ نوٽس ڏئي ڇپ چاپ هليو ويو. مون کي هن جي حال تي ڏاڍي ڪل آئي. صفا شريف ۽ بي ضرر انسان هو.

نوٽس موٽائڻ ته به ڇپ چاپ وٺي رکي ڇڏيائين. سوچيس، ”هن سان انجمر جي مسئلي تي ڪيئن ڳالهائين؟“

هڪ ڏينهن انجمر پاڻ مون سان لان ۾ مليو. اهي اڃا منهنجي حياتيءَ جو سرمايو ها، هن جي قربت هئي ته دل لوڏن ۾ هئس. الائي ڇا چوي، پر هو به مات ڪري نوٽس گهري هليو ويو. مون کي هڪ هئي ته هو ڪجهه ڳالهائيندو، پر هن ته ڪجهه ڪونه ڪچيو. ۽ آخر هڪ ڏينهن منهنجين عبادتن رنگ لائون. ان ڏينهن هن نوٽس ڏيندي چيو:

”Something Inside“

ان هڪ جملي منهنجي ڪائنات ٿي ڦيري وڌي ۽ ويتر هن جو چوڻ ته گهر وڃي ڪولجو. گهر وڃي ڪوليم ته چڻ دلجا جو خزانو هٿ اچي ويو هجيم. هن اقرار ڪيو هو مون سان محبت جو. مون کي الائي ڇا ٿيڻ لڳو. دل چڻ ٽپ ٿي ڏنا. اُنڊيل سلسي وڃي ته پيو ڇا گهرجي.

مان هن کان شرمائڻ لڳو. هن سان سنئون سنڌو نه ٻئي ڳالهائي سگهيو، انڪري خط جو جواب امجد ذريعي موڪليو.

ان کان ٻئي ڏينهن انجم بيحد پريشان مون وٽ آيو.
”توهان امجد کي ڪجهه چيو ته ڪو نه.“ سوچيم، الائي ڇا ٿو ٻڌڻ چاهي. مرد شڪي فطرت جا هوندا آهن. الائي هن جي ڪهڙي مراد آ.
”نه بلڪل نه.“ مون صاف انڪار ڪيو.

”هو، رات ڪمرو ڇڏي هليو ويو.“ هو مون ڏانهن غور سان ڏسي رهيو هو.
دل چيو ته ٻڃانس، توهان کي منهنجو جواب ڪو نه پهچايائين ڇا. هر هن کي ڪٿي ڪو شڪ ته ڪو نه ٿيو هو، ڪٿي هو امجد جي باري ۾ منهنجو تاثر ته نه ٿيو ڄاڻڻ گهري. دل چيو ڇو اٿس مون کي امجد جو ڪو به فڪر ڪونهي، صرف تون هج.
بس ايترو چيم، ”تعجب آ.“

انجم حيرت سان مون ڏانهن ڏٺو، ڪجهه به نه ڪيائين. مان به هن کي خاموش ڏسي هلي آيم.

ان ڏينهن کان پوءِ انجم مون کان پري پري رهڻ لڳو. هن مون سان پوءِ ڪڏهن به ڪو نه ڳالهائيو. مان اڳ به ڇپ هئس هاڻ به. ۽ پوءِ هڪ ڏينهن الهيءَ ڳالهه جي سڄي ڪلاس کي خبر پئجي وئي ته هو ۽ نڪهت مڱيل هئا. مان ان ڏينهن کان وٺي هن ڏانهن ڏسڻ ڇڏيو ۽ اڄ مان وري ساڳي جڳهه تي آهيان، پنهنجي گهر ۾ اڪيلي، اداس.

منهنجي اسٽڙ، منهنجي ضد اڳيان هميشه جيان هارائي زمين اندر هلي وئي. ها، هاڻي مون کي يقين آ، محبت انسان جا هوش حواس ختم ڪيو ڇڏي. هر ان کان وڌيڪ يقين ته ان ڳالهه جو آ ته آئيڊيل جو وجود نه هوندو آ، هر ان جي پنهنجائپ جي ڀڪ نه هوندي آ، ۽ مان شيرين، پنهنجي تمام تر حسن ۽ خاموشين سميت اڄ به پنڊ پهن لڳي پئي آهيان.
هاڻي به هٿ مون لاءِ وڌندا آهن، پر مون پنهنجي وجود جي درن کي قلف هڻي، ڪنجيءَ کي لٽسڻائون هل ۾ لوڙهي ڇڏيو آ.

ها، اڄ به ڪڏهن ڪڏهن سوچيندي آهيان ته هن جو مڱڻو ٿيل هو ته پوءِ هن مون سان محبت ڇو ڪئي، مون کي خط ڇو لکيو.

روشن علي ڏنيو

آڪھ سوڌو گم

دروڙ ٽٽل لوھ جيان ٻري ڳوٺ موٽيو هو. پٺيان رسون به لڳو هوس، مڇون ٿاڻي،
من ئي من ۾ بجليون هئي.

هاڙه جا ڏنهن هئا، سج لراڙ مٿان ٿاڻي هنيون ويٺو هو، لڪ ڪاٿون جون
اڪيون هئي ڪڍيون.

ٻنهي جو اڃ به ريج تان ڪٽراڳ ٿي گذريو هو. کارڪند سان گڏ هڪٻئي کي هڪلون
ڏئي، حملا به ڪري ورتا هئا.

اڃ رسون جي ٽپڙائي، وقيل ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. سندرو ٻڌيو ويٺو هو جهيڙي تي،
هٿ ۾ اچي ڪهاڙي ڪنيو، ور ۾ ڪارتوسي طمنچو هنيون.

اينهي ئي، سدا واه جي وهندڙ پاڻيءَ سان به ٻُڪ ڀري، ٻي، ٻڙ ٻڙايو. هٿائين،
”پلاڙي، واٽڙيءَ جا ڦر، جي لڳئي ته اڃ، آڪھ سوڌو گم ان“، پوءِ سندس آواهالو لٽي،
پنهنجو ٻئي ڇڏيو هٿائين.

ٻنهي جا نمبر سينن برابر هئا، دروءَ جو آواهالو اڳتي تي هو جنهن جي ڪلندي، رسون
جو رُڀڄ واه ۾ موٽي ڀولدو هو.

درو پنهنجو آواهالو به هميشه، ڪليو رکڻ جي ڪندو هو، جنهن تي ڏهاڙي ٻنهي جا
ڏند ڇڪ ٿيندا ئي رهندا هئا.

رسون متل شاه جو ڪڙمي ۽ درو سيٺ رحيمداد جو دادليو هو. دروءَ کي جيئن ته
پُٺڙ هئي، ان ڪري رسون جو سائس آهڙو ائين لڳندو هو جيئن جبل سامهون مٿو.
دروءَ جي هڪ هيٺ ڪاٺي ڇڏيندي هيس، هاسيرو لٽي وڃي پري بيهندو هو ۽ اتان ويٺو
رڳو ڪتي جيان بچيون ڏيندو هو.

ڪتي پيرا دروءَ هٿڪو لاهي ٻادر به هڻي ڪڍيا هيس. مگر اڃ؟..... اڃ ڳالهه ئي
لرالي پئي ڏني. اڃ رسون هڪ ڪنهن جهرڪيءَ کان ڀولندو جهلي آيو هو، جو اصل
وٺ ئي نه هئي ڏلائين.

درو جيئن ئي آيو هو تيئن هڪل ڪئي هٿائينس ”خبردار، وائڙا، مٿان واه ۾ گهڙيو آهين، لپتو ٻيو هوندين“.

۾ دروءَ ٻيڙي ان ٻڌي ڪري، آوهاندي ڪولن جي ڪئي هئي. رمونءَ اڳيرو ٿي ٻي هڪل ڪئي هيس ”اڙي ٻڌين ٿو بي غير تا.....“ دروءَ ڪن ڪيا هئا، لفظ ”بي غير تا“ بت ۾ باهه لڳائي ڇڏي هيس.

”ڇا ٿو چئين ڙي مان بي غير تو هان؟“ هن خار ۾ ڀرجي رمونءَ تي جُلهيءَ ڪئي هئي.

”تڏهن ڇاهين؟ گهر جو سماءُ لڌو ٿي، رڳو مون مٿان شينهن ٻڙيو بيٺو آن؟ نامراد!“

رمونءَ طمنچو ڪڍي هٿ ۾ جهليو هو، درو ڊلو هو، هو ڪوڏر سان رمونءَ تي، حملي آور هو.

”حرام ٿي مري ويندين“ رمونءَ چٽايو هوس.

”حرام جا بت، اڄ تنهنجو رت هجي، ڳوٺ موٽندڙ“ دروءَ ڏله پنهين رمون تي موتمار آکر ڪئي هئي.

رمون مستي لڪائي ٻيو هو ۾ جلدئي پاڻ سنڀالي، لپهيءَ تي اڱر رکي نالي دروءَ جي سيني برابر ٽائي، چئي ڏنو هو ”ماءُ جو رت پيتو ٿي، جا جوڻهي ڪي، سڄو ڏينهن پنهنوءَ سان سلهاڙيون ويٺي آهي.“

رمونءَ جي ٽنگن ۾ ڏڪي هئي ۽ دروءَ جا ٽاڪ ٽڪري ويا هئا. جيئن رمونءَ تار هئي وڌي ۽ اُڌ ڪري ڇڏيو هجس. وڌيل وڪون ڏانئونجي پيئون هيس. ڪا گهڙي پهي رمون کي ٽڪندو رهيو هو، پوءِ ڏلد ڪرتي ڳوٺ موٽيو هو تڏل لوھ جيان ڀري، ٽڪڙو ائين، جيئن ڪنهن چئن واريءَ ريل تي چڙهيو هجيس.

رمون سڌو مٿل شاهه جي اوتاري تي آيو هو ۽ اچي چيو هٿائينس ”قبله هوءَ ٻني هوتون، مون کان ڳالهه چڙهي وئي. چواءِ ٿو، ائين قلم ۾ ڏئي ڪا مهميز ڏهار يا ڇڏ ته ڪيائين پورو ۾ تون؟“

”تون ته ويٺو آهين سڄو ڏينهن مسيت ۾.....“

مٿل شاهه، ويچارو بيجي ٿي ۽ ۾ بيجي ويو هو. ٿڌو ساھ ڀري ورائيو هٿائين ”ڪهڙي مهميز ڏياري سگهنداسوئس اسين، مسڪين فقير، ڏسهن ٿو آهي ڪو عدل، الصاف؟ ٻانهي هڪ ڏينهن وڃي نيٺ لوڙيندو، تون صبر ڪر بابا.....“

۽ رمون لفظ نيٺ وات تي رکي آمالڪ موٽي ٻيو هو ۽ اچي سيٺ رحيمداد جي بنگلي تي پهتو هو، جت ٿاڻيدار صاحب جي ٺٽ سان دعوت هلي رهي هئي.

ٿورا ڏينهن ٿيا هئا رمونءَ کي سيٺ جي بنگلي ۾ ايندي ويندي، ته رمون ۽ سيٺ ائين لڳندا هئا جيئن ڪٿو ۽ فقير.

رمون سيٺ کي ”بدمعاش“ کان سواءِ سڏيندو ئي نه هو. جتي به ڪو سيٺ جو سڄو نالو وٺندو هو آئي ان کي روڪي ڇڏيندو هو ”خبردار، مون اڳيان رحيمداد نه، رحمون گاهي چوندو ڪر.“

پوءِ وضاحت ڪري ڇڏيندو هو ”اهو ٽس اصلي نالو، بڻياد کان سڃاڻالس. جڏهن پست جي هائينجي هيٺ ويهي واڳن بصر وڪڻندو هو، پڪوڙا ٽري اسان هارا معصومڙا ڦريندو هو. اڃا سوڌو منهنجا سڄا سارا چار آنا هڙپ ڪيون ويٺو آهي.“

مڃڻ تائي لا پرواهه ٿي بيهندو هو ”پُٺ ته ڏسوس، هيس ڪو ٿوئي ورو هت! ڪنهن به پيڙهيءَ ۾؟“

ٻڌندا سو آهيون ته ڏاڏهنس ڏاڏي اچي ڏوهتي ڪٺائي هئي. اڄ، چڱو سٺس ٿو چوائي هاڻ کي.....“

حيرت جو نشان ٿي ويندو هو ”بس ڀر گايون به ٿيون گاسل خان سڏائين! ڀالو لڳي ٻڙي ميان کي، جنهن سڙي کي ماڻهن جهڙو ڪري اسان کي آزار ۾ ڏئي ڇڏيو.“

سيٺ جي طرفدارن سان وڙهڻ جهڙو ٿي هوندو هو ”اڙي ڇا ڏنو ٿو هن ۾ جو ڪٿي ممبر بڻايو ٿوس، رڳو هٿس تي خوش.“

ٿوڪ بڻجي چوندو هو ”هلو! اڳاڙيندو، رشوتين سان وڙهي عدل اُٿندو، هي ته ابا! الهن جو به ڏاڏو ٺڪري پيو، اصل ميرا ڏوٽي رکيا اڏائين سڀني جا، فيصلبي جي خبر به ڪانه ٿي هئس، چور ريل ۾ ڀاڳيو جيل ۾. جنهن جي گنديءَ ۾ ڏسي ٿو ڏاڏا، تنهن جا ڪڍي وٺي ٿو ڏاڏا، اسان جي دشمن رشوتين سان جوڙ لڳو پيو آهي. غريب ڦري، سندن کيدا ڀري، هاڻ به ان چوگي مان ويٺو موجدون ڪري. ڪنڊ جي ٻههه، پاڻ جي گدام تي، غيرت وڪڻي آيو ٿو. دشمن جو دلال، سو رهڻي واري پوري، ٻن سون ۾ هارين جي مغز ۾ هنيون ويٺو آهي. اڙي شهر وارا سڀ حلوائِي هن وٽان ڪنڊ ڪٽندا آهن يا نه؟ ڏيو جواب؟“

هٿ کي گولائي ۾ ڦيرائي ڇڏيندو هو ”ٺڪريون ته ڳڻيو جڙو جون، ڪيترو ٿو لال آڳوڙي؟ ڪاڏي ٿو وڃي، اهو حرام جو سال؟“ ڪير ٿو ٻوٽن ۾ چرس پرائي، ستن سمنڊن ڏانهن موڪلي؟ لڇن لڻن تي هٿ رکي ڪيون ويٺو آهي، رهي ٿو ڪا ڳوٺ ۾ عزت ۽ اشرافت ذري؟

سڄو ڏينهن شوقا گهٽين گهٽين تي وقت ٿا سڀنيون وڃائيندا... ڪنن تي هٿ رکي ڇڏيندو هو ”توبه، توبه، نه خدا جو خوف نه رسول جي ساڃاهه.....“

آواز کي ڌڻيون ڪري ڇڏيندو هو ”ٻڙي ميان کي پلاين جا ڪهڙا بدلا ڏنائين؟
جنهن جا ٽڪر اڃا سوڌو اڙي ۽ ۾ اٽڪيا پيٽا اٿس، نمڪحرام کي. وجهه ڏسي سدا واهه واريون
سڀ زمينون ڳڙڪائي، روڌڙ به رڙڪي ويس، پڇاڙيءَ لئين هٿائڻ کان به نه مڙيس. ويچارو
ساهه مٺ ۾ ڪري، پڇي وڃي ڪراچيءَ پيڙو ٿيو ته جيڪر مارائي ڇڏڻ کان به نه
هٽيس هان...“

ساهي کڻي وٺندو هو—

”منهن ڪارو ٿيو طانهنر. نپيدار جو، جنهن کاڌا کائي، ڪوڙن ڪاڳرن تي ٺها هئي،
کاتا ٺاهي، ملڪيت وارو بڻائي ڇڏيس. هاڻي ته رڳيءَ پڪيءَ جو مالڪ بڻجي ويٺو آهي،
هرائي گهوڙي تي لانگ ورائي.“

اڙي ٻڙي ميان جي املاڪ تي، ڪنهن جو حق هو؟ موسي ساڄيءَ، خمون ڪوريءَ جو
يا هن بئوش، ممڙي، ڪٿون دي بلا جو؟
هن کان ته ٻڙي ميان پلو هو، ڪنهن جي چوري ته ڪوله ڪندو هو، ڪنهن جي
لنگ جو دشمن ته نه ٿيو هو...“

ٿيڙو ٿي بههندو هو...

”هر اهي ته هئا واڻڪا، لُٽ جا مال، مومئن ۽ مسڪينن سان وري ڪهڙا پال پلایا
اٿن؟ سندن ترا ترايون به تڪيون، قبضي ڪيون ويٺو آهي. دروءَ هارا بچي، مسڪينن کي
مارون ڪيرائي، غريبن جون گوڏيون لهرائي...“
ٿڌو شوڪارو ڀري ڇڏيندو هو.

”هاڻي هن ست ٻيڙهي سید جي ٻئيءَ ٻيو آهي. روز روز هاڻي بند ڪرايون ويٺو اٿس
ته جيئن، بيزار ٿي اهي آڻ جريب به هن معتبر کسي وڪڻي ڏئي. ويچاري سان ڪٿي آزار
مچايو اٿائين.“

سيه متل شاهه جو نالو وٺي سڀني ٿاڻي، چاٽي ٺوڪي ڇڏيندو هو.
هر جيسين رمون حيات آهي، تيسين ٿس آڱوڻو، اک سان چوڏو ٻڌي ڇڏي...
هٿ گندي ويٺو آهي، چڱن پلن جي ٻڳڻ ۾. ڪلهوڪو ڏينهن آ، ڪانهيون ڪٽي
ڪندو هو گذر سفر. مائس وتندي هئي مڙي چٽيندي. رات جو سدائين هوندو هوس نوڙو
ڪلهي تي. جڏهن ڳاهن جي ڳئون چورائيندي هر وقت هڪڙو هو، تڏهن ڪيڏي نه جڻ ٿي
هيس، پوليس آڪه کي به چڪي آڻي ٿاڻي تي ڪڍيو هو. اڄ تيس مارخان ٿو سڏائي هاڻ کي،
بي نوسو. سينٽي جي آڱر جو اچي ويٺي اٿس وات ۾.....
توبه، توبه، خدا ڏني ته ويهي ڪائجي، هر ڏيءَ جهليندي آهي هڪ سينهن، ٻيو وائيو.
ههڙا ڇا ڄاڻن ڏلي مان، ههڙا ته ڏنو ڪينو ڪري ڄاڻن.....“

غيرت جو نشان ٻڌجي پوندو هو.

”سڏن جي چوري ڪيائين، ملان سان سميت وڙهيو، پنهنجو جو لوڙهو لٽايائين،

آئي تَوَ ڪا غيرت ذري؟ ڪيو تَوَ سڀئي، ڪو آچار، ويچار؟“

ڳوٺ وارن کي لاجواب ڪري ڇڏندو هو.

”اڃا ٻيهر به اهڙي ڪي سيمبر بڻائي، وٽ کان ڇاڙهي ڇڏجوس“ پوءِ پڻڪندو اچي

متل شاه جي اوتاري تي ويهندو هو ۽ پهرن جا پهر ويٺو ڳڻيون ڳڻيندو نظر ايندو هو.

رمون جي ڳالهين ۾ سچ جي پوءِ سمائل هوندي هئي. ڪيترا ٻئي اڻڄاتل اڻڄاتل

ڪاٺي، سندس اکرن سان، اکرن وارا اکر! ملائي ڇڏيندا هئا. ڪيترا ڪن کولي چٻي پيئي

رکندا هئا. ڪيترا اهڙين ڪچهري مان اٿيا هليا به ويندا هئا، ڪيترا ته سڀئي ڪيس بدشد

به ڳالهائي ڇڏيندا هئا. هر ڪچهريءَ جو پنهنجو رنگ ۽ ڍنگ هوندو هو. ڳڻ وارا ته سڀئي

ڳوٺون پڇيون ويٺا هوندا هئا. گذريل ڏهن ٻارنهن سالن جي سياسي چڪر، اڪمي نعره بازي،

هن هٿان ۽ وٽ وٽان جي هاليسيءَ تي عمل، اهڙا ڪيترائي وقت جا پٽ پيدا ڪري ڇڏيا هئا.

معتبر مٽي ٿي ويندي نظر اچڻ لڳا هئا، ڏوڪياڙ دهل کڻي اڳتي وڌي پيا هئا. جن وٽ نه

هو اصول نه ايمان. مائٽر ڪريملڊو اهڙن سالن لاءِ ئي چوندو هو

”سنڌ سنڌين، وٽ ڏيکار، ماڻهو منجهس خام، جيڪو هٿي موچڙو، تنهنجو ڪن سلام“.

سڀئي جي سياسي حيثيت به ساڳي طرح جي هئي. آهري ايل سچ جي پوڄا، مفت جي

ملڪيت ۾ حرام جي ڪاروبار ڪري، ڏينهن ڏينهن واڌارو، دولت جو لشو ۽ لاڙين جي فوج

وڌي ڳالهه ته لااهل ۽ بي غيرت ڪاموري جي اڳا پيشي، ۽ سندن پيرائي، سڄي تعلقي جي

طاقت کيسي ۾. ٻڌ چوڙ تي پورو پورو اختصار.

سندس آڏو ڪا به مشڪل، مشڪل نه هئي. ها، جي هئي ته سندس خلاف رمونءَ

جي ٿيڙي رفتار!

جنهن کي هو دروءَ ٻارن هٿان پادر هٿائي به سنوٽ ۾ آڻي نه سگهيو هو.

”رمونءَ کي ليٽ سڃاڻي نه سگهين، ڊرل...“ سيٺ هڪ ڏينهن، دروءَ سان شڪايت

ڪئي هئي.

”نه سيٺ، ڪتي جو پُچُ آهي، آخري علاج اٿس گولي، چٽو ته نه ڪيائي، هميشه

لاءِ پڻڪڻ کان بنه ڪري ڇڏياس.“

سيٺ ويچاري جواب ڏنو هو ”ائين به ڪنداسين، پر ڪي ڏينهن ترس.“

”ڪي ڏينهن ترس، ڪي ڏينهن ترس، اهي تنهنجا ڪي ڏينهن الانجي ڪڏهن ختم ٿيندا،

مون کي جي جلبو اچي ويئي ته سدا واه ۾ لڙهندو پيو ٻڌلدين، هڪ ڏينهن.....“

درو خار کائي، ڊول سڄائي اٿي ڪٽو ٿيو هو. پٺيان سيٺ تاڪيد ڪيو هوس ”نه نه ٽڪڙ نه ڪجانءِ.....“

پوءِ جلد ئي ڪو ٽڪڙو فيصلو ڪري سيٺ سڳداسي چوپ چانورن جي پوري، ثابت چيلو ۽ ٻيون ڪجهه عجيب و غريب سوکڙيون کٽائي، گنج چمڪائيندڙ ڊويزنل آفيسر سان ملڻ هليو ويو هو.

ڏينهن ئي نه گذريا هئا جو پوليس جي هڪ اسپيشل اٿلي، ڳوٺ کڻي ڪهڙي ۾ اٿي، رمونءَ کي علائقي جو خطرناڪ ڊاڪو ظاهر ڪري، ڊنڊي سان ٻڏي (لٿين قلم هيٺ) جيل اماڻي ڇڏيو هو.

ويچارو متل شاهه ڏاڍو ڦٽو ٿيو هو، پر نهن چوٽيءَ جو زور لائي به رمونءَ جو ضامن ڪرائي نه سگهيو هو. پٺيان پٺيءَ ۾ بيٺل چولن جو فصل، لتجي ناس ٿيڻ لڳو هو.

ڪائي ڏينهن کان پوءِ جڏهن رمون جيل مان نڪري آيو هو، تڏهن گهڻو بدليل نظر اچي رهيو هو. هن جي رفتار ۾ ٿيڙائي نه موجود هئي، سڄڻ کي ٿاڻ به ڏيئي وٺندو هو، پر سيٺ ۽ دروءَ خلاف سچ ڳالهائڻ واري عادت وڃائي ويندو هو. وڏي ڳالهه ته سيٺ جي بنگلي ۾ به اچڻ وڃڻ شروع ڪري ڏنو هئائين.

هن ڦيري جو سبب ڇا هو؟

جيل جون سختيون، متل شاهه جي بيوسي يا مفلسي؟

ٿي سگهيو هئي، هي جالو جڳهتيءَ جي صحبت جو اثر هجي، جو جيل اندر سڀني قيهين کي، سياست ۽ پڙهائڻ جا سبق سيکاريندو رهندو هو، باريڪ جو سُڪپڻو جو مليل هوس. رمون کسي جيلخانو اونارو نظر آيو هو. هن آت پنگ به پيئي هئي ته چرس به ڇڪيو هو.

رمونءَ جيل ۾ نه ٻڌل ڳالهيون ٻڌي ۽ نه ڏنل شيون ڏسي، گويا هڪ نئين دنيا جو مشاهدو ڪيو هو. اها سياست به جانوءَ جي ئي ويڙهايل هئي، جنهن سيٺ سان رمونءَ جون ٻه اسپيشل ملاقاتيون ڪرائي، رمونءَ کي لٿين قلم جي ڪارلهن کان بچائي ڇڏيو هو ۽ آزادي کان پوءِ رمون جڏهن ڳوٺ آيو هو، تڏهن سيٺ وٽ اچڻ وڃڻ شروع ڪري ڏنو هئائين. اڄ به اوتاري کان ٿيندو سڌو اچي بنگلي پيوڙو ٿيو هو، جت ٿاڻيدار نٺ سان دعوت هئي اڏائي.

سيٺ جي ٿاڻيدارن سان ڏاڍي لڳندي هئي. چوڻو هو ”ٿاڻيدار راضي ته ڇا ڪندو قاضي.“

رنگ لڳا پيا هئا، بنگلو بهڪيو هئي، سيٺ تهڪيو هئي، اندر گهڻو ڪجهه وهيو واهريو هئي، ٻاهر به موج متل هئي. رمونءَ وڏي هال ۾، لائڙهن کي ڏسندو اچي، خاص ڪمري جو

پردو هٽائي ليئو هائو هو. ٿاڻيدار جي وات ۾، ڪڪڙ جي ٽنگ سان گڏ ٻيو ڪجهه به هو... اهڙي طرح، ٻيا به سڀئي، ڪاڏي ٻيٽي ۾ مست و مگن ٽهڪن ۾ ٻڌا پيا هئا. سٺ رمونءَ کي سڃاڻي، هڪدم ٻاهر اچي، ساڻس سُسُ پُسُ ڪئي هئي. پوءِ خاص نوڪر ڌرپاليءَ کي سڏي، ڪجهه سمجهايو هو، جنهن رمونءَ کي بنگلي جي ڪنڊائتي ڪوٺيءَ ۾ آڻي ويهاريو هو.

ٿوري دير ۾ رمونءَ آڏو به اهيئي طعام رکيل هئا، جي ٿاڻيدار صاحب هتي اوباريا. شيشي جي جڳ ۾ سبز رنگ جو ٻاٽي به موجود هو. هي ٻاٽي شربت هو؟ يا بادامين ۽ مصريءَ مليل پنڪ جو ست؟ يا ان کان به آڇيرو ڪو ڪارو، ڪٽو، تهذيبي ٻاٽي؟ رمونءَ ماني ڏسي درهڙي ڪاڏي هئي، سندس آڏو دروءَ جي شڪل ڦري آئي هئي جو قتل لوهه جيان ڀرندو، ٻاهر جو بمگولو بڻيو گهر پهچڻ وارو هو. رمونءَ چاهيو هئي ”جو ڪجهه ٿيڻو آ، خدا ڪري جلدئي ٿي وڃي.“ الهيءَ اڻ تن هيٺ هن ماليءَ سان هٿ ڳنڍي رکيا هئا. دروءَ گهر پهچي پهرين نگاهه ڏالدين جي جوڳ تي وڌي هئي، مينهن جي واڙي کي تڪيو هو. گڏهه ٻيئي گاهه چنو، ٻڪريءَ ڇٽڙي وڄائي، اوکڙ ٻئي ڪڍيو، ڪڪڙيون ٻچڙا ڪوڙي ڪيئون ٿڌڙيءَ چاهه تي وينيون هيون، ڪٽو گئسرجي ٻچ لٽڪائڻ لڳو هو... هن جي ٻي نگاهه گهر جا پاسا ڀلوءَ ڇاڇڻ لڳي هئي، سَنَهَن ۽ موريز ڏٺي هئي. مائس ليمر جي چانوري هيٺ ويٺي سانجڻ ڪئي، گهڙالوجيءَ ڀرسان ڪنٽرو ٻيو هو جيت اچي نگاهه کي ڪتابو هٽائين.

”گليءَ کي ڪاڏي ڪيو ٿي؟“ هن ماءُ کي ڪرڙين اکين سان ڏسي پڇيو هو. ”ڏيائينءَ گهر ويٺي آهي بصريءَ کي سير ڏيڻ، ڇو روز روز نه ويندي آهي ڇا؟“ مائس ڏانهس خيال ڏئي ڏٺو هو.

ڏيائينءَ جي لالي تي، دروءَ جي بَٽَ جو وار وار ڪڙو ٿي آيو هو. ڏيائين پنهنونءَ ۾ بصران جي ماءُ هئي. هو منهن ۾ گهنڊ وجهيون ڪوئي الدر هليو ويو، اکيون جي اکيئي رت سان ڀريون پيون هيس، سي هيڪاري وڌيڪ رنو رت ٿي آيون هيس. جڏهن ٻاهر لڪتو هو تڏهن ڪهاڙيءَ کي هٿن تي ٻڌائيندو آيو هو. مائس همسجي وئي هئي ”مارئي جو الائي ڇو اچ، ڦرڪو ڦريل ٿو ڏيڪارجي.“

دروءَ دلين وٽ اچي ٻاٽيءَ جا ٻه ٽي ڇنڊا منهن نسي هئي، هڪ ٻه گڙڙي ڪري شور ٻيل اکين سان ماءُ کي تڪي، ٻيهر پڇيو هو ”ٻڌاء، گليءَ کي ڪاڏي اماڻي ڇڏيو اٿئي.....“

”مٿا ڪل نه ٿي اٿئي، ٻيهر تان ليئو هئي ڏس ته بصريءَ کي سير ٿي ويئي ڏئي نه، پنڌ ته ڪينهن؟“

مائس ويچاري وائڙي ٿي ويئي هئي. هوءَ جيترو ڪڇي ٿي ڪڇي، نيتروءَ جي ٻه هٿيڙي پٿر ڪڍايل ڪهاڙيءَ جي ڌڪ سسي لٽي هت تي ڪيرائي ڇڏي هيس. انهي ڦٽڪن لڳي هئي، رت جا گرم گرهر ڦوهارا، ٻوڙ جي ڊيگهڙيءَ مٿان ٻوڙ لڳا هئا.

هن ٻيا به ٻه زبرا ڌڪ ماءُ جي ڦٽڪندڙ بت مٿان وهائي ڪڍيا هئا. هوءَ لاش کي، ٽنگ کان وٺي گهليندو اٿي ڪوئي به ڦٽو ڪيو هئائين. ڪهاڙي ٻوڙ سان آکهي، هت تي پيل رت مٿان چلهه جي رڪت هاري، ڪوئي جي در واري چانٽ مٿان چڙهي ويٺو هو. ٻاهرئين در ۾ اڪيون ڪهاڙي. کلي اڃا سوڌو غائب هئي. هي آندڙ مالتو ۾ هو بت ائين هئي سڙيس ڪاميس جيئن ٻرلڙ ڪورو.

کلي مائس جي پٺهجي، چوري چني، لاڙاڻ ۽ نڌڻڪي چوڪري هئي. ٻيٺ سڻ ويل، ٻيٺ کي بخشيش ڪري ويئي هئي. درو ماءُ جي زور ڀرڻ تي ٻرڻو هوس نه ته هي ته اڃا به بصريءَ جو سر ڦريو عاشق بڻيو وڌندو هو سيند ۾ مارئي ڳائيندو.

بصريءَ سان ڪڏوڪو ٻرڻجي به وڃي ها، ٻه پنهنون ٻه ڇاڻ نه هئي ڪيس، ڇو ته لوڙهي لتاڙن واري بيواجبيءَ سبب ڪٽندو ٿيل هو. ٻيو سيٺ به ان معاملي ۾ لت لٽاءُ ڪيون ويٺو هو. بصران، سيٺ جي گهر، گهرو ڪم ڪار لاءِ بي حجاب ايندڙ ويندڙ هئي. هولنن هي ڳوٺاڻا، هڪٻئي جي گهرن ۾ اچڻ وڃڻ عيبت نه سمجهندا آهن.

دروءَ هڪ دفعي، بصران متعلق سيٺ جا ڪن ڪڙڪائي ڇڏيا هئا ”سيٺ خبرڙي هجئي، بصريءَ تي نه جي ڪنهن هئي هت رکي ڪئي ته هوءَ پنهنجو به خير نه سمجهجان، هي غيرت جو مسئلو اٿئي، غيرت جو...“ هوءَ اڪيون ڦوٽاري، سيٺ کي تارا ڏيکاري ڇڏيا هئائين.

اوچتو ڪلان ظاهر ٿي هئي، ڳاڙهي چُريل لباس ۾. هوءَ جنسي ڪنار ٻئي اچي رهي هئي. در ٽپي هئي ته نگاهون اچي هن تي، ڪهڙيون هيس.

”مي ڇو ڪٺلهو سوئي آيو آهي، ويٺو به ڇيريو آهي. خدا خبر ڪرهن، ڪنهن سان ٻائيءَ ڪانهيءَ تي جهڙو نه ڪري آيو آهي؟“

هيڏي هوڏي واجهائڻ لڳي هئي، ڪڪڙن ۾ ڦرڻوت پيل ڏئي هئائين. ڏالڊ سينهن زور زور سان رليها هئي، ٻڪري ٿي بيٺي هئي، گڏاءُ رسي چٽائڻ جي هئي ڪئي. ماسيءَ کي چلهه تي نه ڏسي هڪي ٻڪري ٿي اچي هن اڳيان بيٺي هئي. هن جي هت ۾ ڪهاڙي ڏسي ڊلي به هئي.

”ڪاڏي ويئي هئين.“

”بصران کي سهر ڏيڻ“ هن جهٽ هت ورائيو هو. دروءَ جي ٻرلڙ اکين سان اڪيون ملائي رکڻ جيتري جرئت ڪالهه هيس، ڪنڌ کي ڪيرائي ڇڏيو هئائين.

”سهر ڏيڻ ها.....“

درو آئي ٻيڻو هو، ڪهاڙي ڦيرائي، ڪنڌ جي پٺيان آئي ڇڏي هٿائينس. ڪهاڙيءَ جي آئي ڪلان جي ڪنڌ ۾ ڇپندي هئي ويئي. هوءَ زور زور سان ڏڪڻ لڳي هئي، ڪنڌ مٿي ڪنيون هٿائين، ڇهرو ائين ٻهڪي رهيو هوس جيئن آئينو، مٿس ٻسڪهر جون بوندون موتين جيان ٺهي آيون هيون — هوءَ اچي هئي.

دروءَ ڪهاڙيءَ کي سٺ ڏٺي هئي. آئي ڪلان جي ڪنڌ ۾ ڇپي وئي هئي، دروءَ سندس ٻئي ڳڻتون جهلي، ڪنڌ واريون ٻه چار مڪون ٽهڪائي، ڪوئي اندر ڏي ڪو ڏئي، زور سان ٽاک ٻڌڪڙي ڪڍيو ڇاڙهي ڇڏيو هو.

اندر هڪٻئي پٺيان ڪئي دردناڪ دانهون اُڀريون هيون. هر ڳوٺ ۾ ان وقت ڪوبه ڪنهن اهڙو ڪولہ هو جو هنن کي ٻڌي سگهي ها. ٻيو اهڙي ماڻ ٿي ويئي هئي، جهڙي ڪنهن ويران مقام ۾ آڌيءَ وقت هوندي آهي.

رمون اڃا ماني ڪاٺي پوري نه ڪئي هئي ته ڌرڻالي ڀڄندو آيو هوءَ اچي ٻڌايو هٿائينس ”ٻڌئي ڙي رمون، دروءَ چوڪي پنهنجون سان ڪارو ڪري ماري ڏنو آهي. اجهو رت لڳل ڪهاڙيءَ سان اچي ٿاڻيدار صاحب وٽ پيش ٿيو آهي، غيرتي ٻٽ، واه جو غيرت ڏيکاري آهي.“ رمون ٻهڪي پيو هو، جيئن مٿائينس وڏو ٻار لهي ويو هجي. هن مانيءَ جا آخرين کير ڇيٽ سان اڪلائي، سبز ٻاٽيءَ وارو جڳ سڻهن تي ڇاڙهي ڇڏيو هو.

سڄ ٺاهي ڇڏي پاسيرو ٿي هليو هو، لُڪ لڳي هئي، پر ڪاٺو اڪيون ڪڍي ٻاهر لڪري آيا هئا. ۱۹۲۸ع ۾ تعمير ٿيل، ڳاڙهسري جاءِ جي هڪ ڪوٺيءَ ۾ ٿاڻيدار صاحب دروءَ جي فرياد درج ڪري رهيو هو. درو هٽڪڙيءَ ۾ ٻٽ تي ويٺو هو. ڀرسان، سيٺ رحيمداد به ڪريءَ تي موجود هو. وڏي منشيءَ، اچي ٻئي تي فرياد جو مٿن ٻئي تيار ڪيو هو. منجهي ته ڪولہ ٻئي ٻه ٿاڻيدار به مدد ڪري هئي ورتس. ڪٿي ڪٿي ڪم جا اکر سيٺ به آچاري هئي ڇڏيا.

”مون کي زال تي شڪ هو ته هوءَ پنهنجون سان لڳل آهي.“

”اڙي... جوءِ جو نالو به اٿئي ڪين؟“ وڏي رهڙ سان گڏ هڪ ڪامور کي فشن واري ڳار ڏئي ڪڍيس. سيٺ يڪدم ”سمات گلهري سائين“ چئي دروءَ کي سرڪار جي دهشت ۾ اچڻ کان بچائي ورتو.

”ڇٽ جا ٻٽ چئڻ ته منهنجي زال سمات گلهري، پنهنجون... سان ڪاري ٿيل هئي...“

”ها سائين ڪاري ٿيل هئي.“

دروءَ جو ٻوٽ سڪل ٻادر جيان ٿي ويو. وڏو منشي ڪاغذ تي، قلم جو گهوڙو ڊوڙائڻ لڳو.

”مون کي پنهنجي زال سمات گلهريءَ تي شڪ هو ته هوءَ، پنهنجون سان ڪاري ٿيل

آهي. اڄ رمضان ٻئي تي تڪڙو اچي ٻڌايو ته مان تنهنجي زال کي، ڇرچا ڪندي، تنهنجي گهر ويندي ڏسيو آهيان...“

”اعتراض جو ڳا ڇرڇا لڪجوس.“ ٿاڻيدار تصحيح ڪئي.

”مون کي غيرت مان ڪاوڙ اچي وئي، اتان ئي مون ٿم، گهر آيم، منهنجي زال مون کي گهر ۾ نظر ڪانه آئي. منهنجي ماءُ، ڪوئيءَ جي در تي منهنجي وجهيو ويئي هئي، جا مون کي ڏسي هيسجي وئي، پڇيومانس ”کلي ڪٿي آهي؟“ منهنجي ماءُ جواب ڏيڻ بجاءِ اٿي وئي پڳي... ”بدحواس ٿي، وڌا...“ سيٺ ڪڇي ويٺو.

”مون کي هڪ ٿي ته ڪوئيءَ ۾ اندر ضرور ڪجهه آهي، مون در کي ڌڪ هڻي کوليو. ”ات جو ڌڪ هڻي...“

”در کليلي، ڏٺم ته پنهنجي... مون کي ڏسي ٽڪڙو ٿي وئي ٻاهر پڳو...“

”هوءَ ڇا ٿيڻي؟“ وڏي، متن جي پوئين سيٺ زور سان پڙهي، درو ڪان سوال ڪيو... درو جواب ڏيڻ بجاءِ سيٺ جي منهن کي ٽڪڙو لڳو.

”چئي ڏي ته بابا، جيڪا سڀيت آهي، سرڪار ماءُ-هي آهي، ان کان ڪهڙو حجاب.“

سيٺ دلداريءَ واري لهجي ۾، اشارو ڏئي، ڪا سيڪاريل ڳالهه ياد ڏياري.

”سائين، ڪهاڙي ڪليءَ تي ٽنگيل ڏيکاريناس يا هٿ ۾؟“ وڏي، ٿاڻيدار کان پڇيو.

”هٿ ۾ ٺيڪ ٿيندي يا ڪيليءَ تي؟“ ساڳيوئي سوال ٿاڻيدار سيٺ کان ڪيو.

”هٿ ۾ سائين، ڪڙمي ماڻهوءَ کي هٿيار سدائين هٿ ۾ هوندو آهي.“ سيٺ ڪريءَ تي ٺيڪ ڏئي، اڃا به شانائتو ٿي ويو.

وڏي، ڪجهه ڊاهي، ٻيهر لکيو. ”مون کي ڪهاڙي هٿ ۾ هڻي، جوش سان منهنجا هٿ اٿيا ۽ غيرت ۾ اچي...“ وڏي، غيرت جي لفظ کي زور سان آچاريو.

”مون زال کي، ڪهاڙين جا ڌڪ هڻي ڪيا. ان وقت منهنجو هوش سالم نه هو. هوءَ هٿ تي ڪري ٽڪڙن لڳي... ان وچ ۾ منهنجي ماءُ...“

”اڙي ڇا ٿي نالو ماڻهن جو...“

”وسندي، سائين، وسندي...“

”سمات وسندي، پڇندي اچي، منهنجي زال کي بچائڻ لاءِ، سائنس ڪري. ڪهاڙيءَ جا ڌڪ، جي زال سان وهام پئي، سي سمجهان ٿو ته منهنجي ماءُ کي به لڳي ويا آهن. منهنجو، ماءُ کي مارڻ جو ڪوبه خيال يا ارادو ڪونه هو، هي سڀ ڪجهه غيرت جي جوش ڪري ٿي ويو آهي. ٿاڻيءَ لاءِ رت لڳڻ ساڳي ڪهاڙي آئي اٿم، فريادي آهن، داد ٿئي...“ وڏي، ستن مڪمل ڪري زور سان پڙهيو. سيٺ ۽ ٿاڻيدار جي ٿورڙي اصلاح بعد ٿاڻي جي اصلي رجسٽر ۾ درج ڪري ٿاڻيم هڻي، درو کان ڪپي آڱوٺي جو نشان ورتو.

سيٺ درو کان موڪلايو. موڪلائڻ مهل، درو ۽ رنو ۽ رنو ۽ دل ٿي دل ۾ کلي ڏنو. درو گهمي آواز ۾ ليلائي چيو، ”رحيمداد ابو ٿجانءِ. منهنجا ڏانه ٿي، مينهن

ٿي، گهر ٿي، فصل ٿي، سڀ وڪڻي، ڪيس تي لائيجان، چٽي ايندس ته تو ٻاٻي جا سڀ ٿورا هڪ- هڪ ڪري اچي لاهيندس...” ۽ پوءِ مولن ۾ منهن هڻي سڏڪين ۾ پئجي ويو. سيٺ سيني لائي، دلداري ڏنس، ٿاڻيدار سان خلاصي گفتگو ڪئي. وڏي ڪي، فرياد لڪرائي ڏني ۽ پوءِ رمونءَ کي سان ڪري ڳوٺ موٽيو. ٿاڻي جي دروازي تي سهاڻين اهڙيءَ طرح سلامي وٺي ڇڏيس، جيئن ڪنهن سٽي ۾ ڪٽندڙ واهاريءَ کان، آرهه زورا فقير زوريءَ خيرات وٺي ڇڏين.

اهوئي سڄ، اهيئي ڏينهن، پر پاڇا بدليل هئا. هاڻي لُڪ ڪانه هئي لڳي. ڪالو آل اٿاري آيا هئا، سدا واه ۾ هائيءَ جا پويان لٽوڙا هئا. سارن جا سنگ سون گهنڪهرن جيان ٿي پيا هئا، مثل شاه جو فصل دروءَ جي فصل مان گڏجي اچي راس ٿي بيٺو هو. جهرڪين ڇههه لائي ڏلا هئا.

رمون واه تي پنهنجي ٺيڙي رفتار ۾ موجود هو. هو مڇون تائيندو هئي وٺيو. درو اکين کان اوجھل ٿي ويل هو.

سندس نئين اڏاوت ٿيل ڪوٺيءَ ۾ سيٺ سيمينٽ جي ايجنسي کولي ڇڏي هئي. اڄ سٺ گهمندو مثل شاه جي سنئين وٽ پهتو هو. رمونءَ وڏي اچي سلام ڪيو هوس. سيٺ ڏلدڙا چيڪي ڪيلي پيو هو. رمون به خوش هو. سيٺ رمونءَ جي ڪلهي تي هٿ رکي پيار سان چيو هو ”رمضان خان، مان پنهنجو انجار هاڙي توڙ ناهي ڇڏي، هاڻي تون پنهنجو وعدو پورو ڪري ڏيکار...”

رمونءَ ٺيڙي سيٺ جي مهربالين مڃڻ جو اظهار ڪيو هو. هيٺاهين وٺي چيو هو. ”ڳڻتي نه ڪريو سيٺ، رڳو ٻاريون ٿين ڏيو، اجهو چور پيا، مثل شاه جي ٻار پڳي. هاڻي سڏي اچي سودو ڪندو...”

سيٺ جون واڳون ٽڙي پيئون هيون. رمونءَ به بجليون هڻي ورهين هيون. هن جالوءَ جڳتيءَ کي ياد ڪيو هو، جنهن جيل ۾ سياست ويڙهائڻ جو هٿر سيڪاري ڇڏيو هوس. رمون هلندو اچي مثل شاه جي اوتاري وٽ پهتو هو، ان وقت مسجد مان تلاوت ڪندي مثل شاه جو آواز ڪن تي پيو هوس. سندس قدم هڪ گهڙيءَ لاءِ هڪ هنڌ چمي پهچي ويا هئا. سندس ذهن ۾ مثل شاه جا هي ڀاڻا اکر اڀري آيا هئا ”هاڻي هڪ ڏينهن وڃي اوت لوڙيندو، تون صبر ڪر، بابا...”

رمونءَ جو مغز چڪر ۾ اچي ويو هو. هن جو خيال سيٺ جي بنگلي ۾ هليو ويو هو ۽ قدم خود بخود مثل شاه جي اوتاري ۾ گهڙي پيا هئا.

ڪي ڏور به اوڏا سپرين

جڏهن ٻوٽ هٿن سان ڇڏائجي وڃي ته هٿن تي ڪي سهڻا ۽ الوڪا رنگ رهجي ويندا آهن. وقت به گذري ويندو آهي، پر پنهنجي انڊلٽي جنسار جا ڪي الڊلٽي رنگ هويان اڇلائيندو ويندو آهي ۽ اهو وقت اسان جو شعور جڏهن موٽ کائيندو آهي ته هاڻ سان گڏ سوين راز ۽ سوين آواز آڻيندو آهي، جيڪي اسان کي سُڪ گهٽ ۽ ڏک وڌيڪ ڏيندا آهن.

”اکين ۾ اٽليل ساگر جي چولين هن جي چاهي ڪي ذرا ذرا ڪري ڇڏيو، ائين جيئن ننڍي هوندي ڪنهن ويڪري ٿانوَ ۾ چنڊ جي ڇايا ڏسندا هئاسين ته ٻائيءَ جون پتڪڙيون لهرون چنڊ کي پڇي پور ڪري ڇڏينديون هيون. اڄ به ائين ٻانڀر، چنڊ منهنجي آراڳ جو چنڊ پور پور ٿي ويو هجي، ولودا اڄ سان به پور پور ٿي ويو آهيان.“

هڪ ننڍڙي ڪاڳر تي لکيل يوسف جو اهو خط منهنجي ڪتابن ۾ اڄ به ائين ئي ٻيو آهي، جيئن ڏهه ٻارنهن سال اڳ رکيو هيم. انهيءَ خط کان پوءِ هو مون سان مليو ناهي. الانجي ڪٿي ڪم ٿي ويو آهي. ڪهڙن حالتن ۾ هوندو. منهنجو هن سان ڪورت جو رشتو نه هو، پر پوءِ به هو منهنجي تمام ويجهو هو. اسان جي وچ ۾ ٻائيءَ جو هڪ مضبوط پنڌ هو. هن مايا روپي دل ۾ هڪ ڀيڻ، مان ۽ سڀا هن جي ڪُل ڪائنات هئاسين. هن جي جيون جون خوشيون چنڊ اسان سان هيون. ڀيڻ جي شادي ٿي ويس، سا پنهنجي گهر جي، سو پنهنجي جيون ڪٿا مون سان ويهي اوريندو هو. سڀا يوسف ۽ مان ٽيئي گڏ هئاسين. جيتوڻيڪ مان هنن جي مذهب جو نه هوس، پر پوءِ به عوسون کي ڏاڍو مان ڏيندا هئا. هنن جا ذهن ۽ دليون، هنن جي مذهب جيان وسيع هئا. ٻائيءَ هيم، چنڊ اسان سڀ هڪ آهيون. اهڙن سچن جذبن ۽ ٻرين جي ٻانڌڻين مون کي هاڻ کان ڌار ڪرڻ نه ڏنو. هيءَ ڌرتي، جنهن جي مٽيءَ ۾ منهنجو ڀٽائي ستل آهي، جنهن جي رسالي جو هڪ هڪ لفظ اسان جي ويچار ڌارائن ۾ سمائل آهي، ۽ وري يوسف جهڙو دوست ڇڏي ڪيئن وڃان ها ڪيڏانهن — هڪڙي جا راز اڄ به اسان جي سيني ۾ ائين دفن آهن، جيئن ڌرتيءَ جي سيني ۾ ڀٽائي.

سچل ۽ سامي. انهن ڏينهن جو حُسن وڃائجي ويو آهي، جن جو ساڪي مان اڃ به آهيان،
چوٽائي تي ريڻ ٿي ريڻ آهي، منهنجا ٻيئي ساٿي مون کان وڇڙي ويا آهن.
اڄ يوسف جو پراڻو خط ڏسي ائين خوش ٿيو آهيان، جن هڪ ٻار کي پنهنجي وڃايل
ماءُ جي محبت ملي ويئي. ۽ ان ريڻ مان انهن چهرن کي ڏسان پيو، جيڪي يو سف ۽ سيم
جا آهن، جن چئي رهيا هجن:

”ونود! تون بي سڪو نه ٿئيءَ— اسان تو وٽ اچون ٿا. وري وٺ ساوا ٿيندا.
ڊاڪ جون ولهون وري اسان لاءِ ڇانو ڪنديون. رابيل سان گهڙائجيءَ تي رکيل
مٽڪن کي وري سنوارينداسين. اسان جا سر ٻاٽ سانت ڪسي وري چيريندا. البلي
سُون سان پنهنجي الوڻي جيون کي وري جوت ڏينداسين—!“

اهي آواز ڄڻ ورهين جو فصلو طئي ڪري ويا. جڏهن اسان کڏا هٽائين، بهريو
پيرو. ائين ڀانيو هيم، ڄڻ هو منهنجو ماءُ ڄاڻو ڀاءُ هجي— هڪ ڏينهن وٺي وٺي چيائين:

”هڪ ٻي دوست سان به ملنديءَ—!“

”ها ڇو نه— لالو ڇا اٿس؟“

”پاڻهي ٻچڄانس—“

”تون اٿو ٻڌائين.“

”اهو راز رهڻ ڏي.“

”ڪيستائهن؟“

”جيسين تون ان سان ملين.“

”ٻلا تنهنجو دوست آهي ڪيئن؟“

مون کي ڏاڍي آترو ڀلا هئي ته اهو ڪهڙو دوست اٿس، جنهن لاءِ اهڙي چاهه ساڻ
ڇيو اٿين.

”ڏسندينءَ ته خلقيندڙ جي بزرگيءَ جو توکي به احساس ٿيندو.“

”تو کي ايڏو لاز آهي ان تي.“

”ها.“ هن جي اکين ۾ هڪ ڇمڪ هئي، اها ڇمڪ تڏهن ڏسندو هيومالس جڏهن هر

پنهنجي ڪنهن عزيز دوست جو ذڪر ڪندو هو.

۽ جڏهن مان سيم سان مليس ته مون کي آهونئي احساس ٿيو، جيڪو يوسف سان ملڻ
تي ٿيو هو.

سيم جن جي يوسف سان پراڻي مائٽائي لڄ هئي، جيڪا اڄ تائين نپين پيا. هنن جي
ڪچهريءَ ۾ هاڻي مان به شريڪ ٿيندو هوس. اسان جي فليٽ جي سامهون ٿي هن جو گهر هو،
جنهن جي ٻاهران هڪ سهڻو باغيچو هو، جتي ڊاڪ جي ولين جي چالو ۾ ويهي اسان
ڪچهري ڪندا هئاسين. هن جي مهربان ماءُ اسان کي ڏاڍو پائيندي هئي.

ٿورن ڏينهن ۾ ئي احساس ٿي ويو ته هوءَ ڏاڍي آسٽر آڏول ۽ سٺو سوپاواڻ چوڪري آهي، جنهن تي شايد ڪوبه سوپ هائي نه سگهي. هن ۾ وهندڙ هائيءَ جو شور به هو ته مائٽيڪي سمونڊ جو سڪوت به. هن ۾ سڀ سچائيون هيون. جنهن سان ملي منهنجو من به شانت ٿي ويندو هو.

هڪ شام جو، جڏهن آڪاس سڄي ڳاڙهاڻ ۾ وهندڙ هو، اتر جون هوائون پئي هليون، اسان سمونڊ ڪناري وياسين. هائي ۾ لهندڙ سڄ جا ٻاڇولا ائين پيا لڳن، ڇڻ سمونڊ ۾ سون پلٽيل هجي. يوسف جي منهن تي ٿڪ جا ڪي آثار به نظر آيا، ڇڻ زلڙگيءَ هن جي ڪنهن تي ڪي وڏا بار وجهي ڇڏيا هئا، ايڏو اجهائيل چهرو ڏسي آخر سون کان رهيو نه ٿيو.

”تون ايڏو ماٺ چو آهين، هت اچي خوش نه ٿيو آهين ڇا؟“

هو ڇڻ ڪو خواب ڏسندي چرڪي پيو.

”نه. مان ڏاڍو خوش آهيان، هائيءَ ۾ سڄ جا تيرورا پيو ڏسان، اڄوڪي شام ڏاڍي

وڻندڙ آهي ونود.“

”ها، پر ايڏي به نه، جو ماڻهو آپگهات ڪري وجهي.“ سيما ڏانهنس لهاريندي چيو.

سندن منهن تي هڪ وڻندڙ سُرڪ هئي.

يوسف ماٺ ٿي رهيو. الاڻي ڪهڙي احساس هن کي مالدو ڪري ڇڏيو هو. اڳ ڪڏهن

ايڏو ملول نه ڏٺو هيو مائٽس. هو مون کان ڪجهه به گچهو نه رکندو هو، ان ڪري جو اسان

ٻئي هڪ ٻئي جا غمگسار به هئاسين. هن لڳريءَ ۾ منهنجو هن کانسواءِ ڪو عزيز ڪونه هو.

کيس ڏسي ڇڻ مون کي سرت ۽ سڪ ملي هئي ۽ مان بنا ڪنهن هڪ جي پنهنجو سامان

کڻي اچي هن وٽ رهيس.

”يوسف! ٻڌائين ڇو ٿو، ايڏو ملول ڇو آهين اڄ.!!“ سيما کان به رهيو نه ٿيو؛

”مان هن سمونڊ کي پيو ڏسان، جنهن مون کي گهڻو ڪجهه سيکاريو آهي.

جيڪڏهن ڪو هن سمونڊ جا راز ڄاڻي وٺي ته شايد ڪائنات جو ڪوبه

راز راز نه رهي.“

”هي ڪهڙيون ڳالهيون پيو ڪرين، اڄ ته اسين هت الجواء ڪرڻ آيا آهيون.

اهي ڳالهيون ته پوءِ به ڪري سگهنداسين.“

”پر اهي ڪهڙيون ورلي نصيب ٿينديون. اڄ الاڻي ڇو منهنجو من اهڙيون

ڳالهيون ٿو ڪري. سيما! مون کي وهندڙ وهڪرن جي شور ۾ انهن سڀن جا

آواز ٻڌڻ ۾ ٿا اچن، جيڪي مون کان وڇڙي ويا آهن. ڪو وقت اڳ،

الهن جا به جن کي مان ڏٺو به ناهي ڪڏهن.“

هوءَ ڪنڌ هيٺ ڪري ويٺي هئي. يوسف جي ڳالهين جو هن وٽ ڪوبه جواب نه هو. اهڙي

وقت هوءَ ماٺ ٿي رهندي هئي. ڇو ته جيترو هوءَ يوسف کي ڄاڻندي هئي، اوترو شايد

مان به هن کي له ڄاتو هجي. هنن جا پاڻ به کي ازلي لانا هئا، جو هڪ بي جي ڳالهه. بنا کجهه چوڻ جي سمجهي ويندا هئا. ڪو ناز ڪ لائو هو هنن ٻنهي به.

”سيما!“ يوسف ڏاڍي ڀريت مان هن کي سڏيو. اهڙي ڀريت جيڪا هڪ ماءُ جي ٻار لاءِ هوندي آهي -- هڪ ڀاءُ جي پيڻ لاءِ -- پنهنجي ڪنهن پيار لاءِ -- ڪڏهن ڪڏهن مان دوکو کائيندو هوس ته آخر هنن جو پاڻ به ڪهڙو لائو آهي.

”مان جڏهن به تومان گڏ هت ايندو آهيان ته اهي گهڙيون منهنجي لاءِ امر ٿي وينديون آهن. مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي ته ڪن بلندين تي پهچي ويو آهيان ۽ ڪائنات جا سڀ راز مون تي کلي ويا هجن ڇڻ -- تون ڇا محسوس ڪندي آهين؟“

”مان به تومان گڏ ٿي هوندي آهيان.“

”ها شايد ان هستيءَ تائين پهچڻ لاءِ اسان سڀن کي هڪ ٻئي جي ضرورت آهي.“

”پر تنهنجي آواز به ايڏو ڏک چو آهي اڄ؟“

”اهي ڏک مون کي پيارا آهن سيماء. انهن جي پٽڙا ته مون کي جيئن سڪاريو آهي.“

غم کاڌو ڪل ڪلندي ويئي اهڙيون ڳالهيون ڪيائين ٻئي. منهنجي اندر به اڌمالت هئي ته اڄ ضرور ڪجهه ٿيو آهي جو ايڏو اڻاڪو آهي.

*

آڪٽوبر جي هلندڙ هوائن به ڊاڪ جي ولين جا پٽن چڻي ويا هئا. راييل جا گل ڪو ماڻجي ويا هئا، جيئن وڇڙيل ڇهرا ڪو ماڻجي ويندا آهن. اها مند من کي ڪيڏو لراس ڪري ڇڏيندي آهي. اسان سڀ پنهنجي مخصوص جڳهه تي ويٺا هئاسين. سيماء جي ننڍي پيڻ ڇالهه ٽاهي ڏيندي پئي وڃي. ننڍڙي پٽڪڙي پٺاري پيڻ هئي سيماء جي، مون سان هن جو ڏاڍو چاهه هوندو هو. هاڻي هوءَ به وڏي ٿي ويئي هوندي. هن جي ليٽن به ڪي سڻنا ڏنا هوندا، لرم ڪ سڻنا!!

”سيما!!“ يوسف هن کي ائين سڏيو، ڇڻ ڪا ڳالهه اوچتو ياد اچي ويئي هيس.

”تنهنجي وارن به سينٽ ائين ٿي چمڪي، جيئن پاٽ رات جو آسمان تي ڪير ڌارا.“

هوءَ کلي پئي ۽ هوريان هوريان پنهنجو هٿ سينٽ تي ڦهڙڻ لڳي، ڇڻ ڪير ڌارا کي هٿن سان چڻوڻ پئي چاهيائين. چنڊ جي چانڊاڻ به هن جي سينٽ سچ بچ چمڪي رهي هئي. هو ڏانهس گهور ڪري ٺهاري رهيو هو. لڳي پيو، پنهنجي آڙاڳ جي آڻهر سوکڙي سندس جهول به وجهندو، پر مان ات ويٺو هوس.

ڊسمبر جي ٿڌين ۽ ڊگهين راتين به هو سمهندو گهٽ هو. پاڻ ننڊ نه ايندي هيس يا نه سمهندو هو، اهو ڪڏهن محسوس نه ڪرايائين. متان مان به هن سان اوجاڳا ڪيان. هڪ

رات جڏهن سڀ ليئن ۾ انڊ سموئي سالت هئا، هو جاڳي رهيو هو. شايد من جي ٻيڙا وڌي ويئي هيس. ٻچن تي ڪجهه چيائين ڪين، هڪ خط ڏنائين، جيڪو سندس ڀيڻ جو هو. لکيل هو: ”هڪ ڀيرو آڇ. منهن ڏيکاري وڃ. ڪيڏا ورهيه ٿي ويا آهن توکي ڏٺي. اڪيلو زلڌگي

الائي ڪيئن ٻيو گذارين.“

ٻيون به ڪهڻيون ئي ڳالهيون لکيل هيون. خط پڙهي ائين چاتر، چڻ چاتيءَ تي من ٻار جا رکجي ويا هجن. هر استريءَ جي من ۾ خواهشون لڪل رهن ٿيون. ماستا لڪل رهي ٿي، سو انهن جا دُڪ سهڻ لاءِ پنهنجو ڪهڻو ڪجهه وڃائي ويهندو آهي. هوءَ به انهن مان هئي. ”شاديءَ کان پوءِ مان پنهنجي ڀيڻ کي نه ڏٺو آهي. هوءَ الائي ڪيئن هوندي.

ٻڌو هيم ته ڏاڍي بيمار ٿي پئي آهي.“

هو ڳالهائيندو رهيو، چڻ لفظ هن لاءِ وڏو سهارو بنجي ويا هئا.

”ڀيڻ جي شاديءَ کان پوءِ سوچيو هيم ته مان ڪڏهن اها زلڌگي نه قبوليندس. اسان مردن کي عورت جي هر ڪا ناهي. تڏهن شادي کان پوءِ يا ته عورت اڏو مجبور ٿي ٻولدا آهيون، يا وري ڪمزوري سمجهي دڪن جي ڇاپا سان هن جي صورت کي ئي ڏٺو ڪري ڇڏيندا آهيون. اسان مرد الائي ڪيئن آهيون.“

ڪجهه ترسي چيائين:

”هاڻي جڏهن سڀ مان ملندو آهيان ته هن ۾ انهن سڀن جي محبت ڳولهندو آهيان، جيڪي مون کان تمام گهڻو پري آهن جنهن لاءِ سوچيندو به نه هوس، اڄ ان اڏو مجبور ٿي پيو آهيان، ائين ڇو ٿيو!“

”ٻيڙ ۾ وڌي شڪتي آهي يوسف — ڪهڙي به روپ ۾ هجي، اسان کي ڏاڍو ڪمزور ٿو ڪري ڇڏي. شل تون ۽ سڀا جيون ساڻي بنجي اوچي عرش جي ڀريت ماڻيو.“

جيون ۾ اهي ڏينهن ايندا آهن ته من ڏاڍو شامت ٿي ويندو آهي، ڏڪن جي ٻيڙا ڪهت ٿي ويندي آهي. اکين جي آلاڻ ۾ سولهي رنگ ڀرجي ويندا آهن. هر جڏهن اهي رنگ ڪمجي ويندا آهن ته جيوت جي جوت جهڪي ٿي ويندي آهي.

پنهنجي ڳالهه جي مڃتا لاءِ جڏهن هو اسان کان ڌار ٿي ويو هو ته ڪيترا ڏينهن مان اڪيلوئي سڀا ڏانهن ويندو رهيس. هوءَ ڏاڍي اجهائل هوندي هئي، پر هڪ آشا جو ديب هن جي اکين ۾ ٻرندڙ نظر ايندو هو ته اڄ جي الله ڪار مان ڪيڏا ديب روشن ٿيندا، جن جي روشني ڪڏهن نه مرندي. پر هو پنهنجي من جي انڌ ڪار ۾ ڪو ديب روشن ڪري نه سگهيو. ورهين جو ٻيڙ ۽ سڪ لمهن ۾ ڇڄي پوي ته جيون ڏاڍو ڏکيو ٿي ٻولندو آهي.

هو موٽي آيو، پر لفظ هن جي نصيب جو فيصلو بنجي ويا هئا. جڏهن سڀا جن وٽ ويس ته سندس ماءُ کي ڏاڍو خوش ڀاليم. چيائين:

”يوسف چئن منهنجو پيٽ ڄائو هو، جنهن منهنجي ڌيءَ کي ٻيءَ ماءُ جو ڀاءُ ڏيئي
 ڀريندڙ آڻايو. ڏيئرو پرائڻو ڏن“ هولديون آهن ۽ ڪيستانين ماءُ-ٻيءَ جي درجي
 ڄاڻڻ چاهين ٿا.“

کی ترسی چھائین :

”هو ڪيڏن ڏينهن کان آيو لاهي. ڀيڻ جو ڏک هوندو ته ڇڻجاس ته اتر جي مار

لہٹ ایتدو کر۔“

وڃاريس، هاڻي هن لاءِ جيون ۾ ڇا رکيو آهي. ڪنهن جي ڪاڻ هو اچي. اُسلاتا مٿي موت ۾ ڇا ڏيندا آهن. ڪير ٻڌائيندو؟ ڪنهن کي ڪهڙي ڄاڻ ته جنهن کي هن پيسن چئي آيا، سو سا ته هن جي جيون ساڻي هئي. پر سڀا جون ٻوڙهيون نظرون شايد انهيءَ جذبي کي مڃائي نه سگهيو، جنهن جي فيصلي آڏو هوءَ به ڪجهه ڪڍي ڪين سگهي. جيوت جي جوت ته جهڪي ٿي وڃي، پر اوجل جذبن جي اوجر ڪڏهن مات نه ٿيندي آهي.

هو هليو ويو، بنا موڪلائي. ڀانئجي پيو، سڀ آواز هن سان گڏ هليا ويا هجن. هڪ
ڏينهن ڪيڏن ڏينهن کان پوءِ هن جو خط آيو. جيون جا سڀ دڪ هڪ ننڍڙي ڪاٺر تي
پيئي ڇڏيا هئڻ. پر منهنجي من جي تمنائن جي هن کي ڪهڙي ڪل، ته منهنجي رتڻا به
مون کان ائين ئي وڇڙي ويئي هئي!

ديسي سينٽ ڪلچر....

ڪمري جون سڀ بتيون بند هيون. ٻوڏا هوا جي زور سان هيڏي هوڏي اڏامي رهيا هئا. هوا ائين سڀنيون وڇاڻيندي اندر اچي رهي هئي، ڇڻ ٻاهر ڪو وڏو طوفان آيل هو. پر طوفان تہ دراصل فهد جي اندر بہ آيل هو. هن جي ڪٽن بہ هوا جا آواز ائين لڳي رهيا هئا، ڇڻ تہ پري ڪو چنگ وڇائي رهيو هو ۽ سڀرن سان هي آواز آڀري رهيا هئا. ”ديسي سينٽ ڪلچر، پرديسي ڪهڙا ڀرين.“

ايڏي هوا بہ بہ فهد پنهنجي ئي پگهر بہ ٻڌي ۽ تڙي رهيو هو ۽ سوچي رهيو هو تہ سنڌ جي سردار شاھ ڀٽائي اسان تي ڪيئي صديون اڳ بہ اهو انڪشاف ڪري ڇڏيو هو. خبردار ڪري ويو هو تہ پنهنجن پکن بہ خوش رهجو، پر پرديسين جي ڀريت کان پاسو ڪجو. ڇو جو اهي جڏهن توهان کي ڏوڪي ڏين تي ايندا تہ انهن مان کڻا پنهنجن ڪي بہ منهن ڏيکارڻ جي قابل نہ هوندو.

فهد بہ جيڪڏهن پنهنجا ڇڏي پراون سان ناتا جوڙڻ جي ڪوشش نہ ڪري ها، تہ اڄ ائين تڙيون نہ مھڻيون هونس ها. پنهنجن هن سان ڪهڙي نيڪي نہ ڪئي هئي، جو هو هنن کي اهي بهرا ڏيئي رهيو هو. سڀاڻن سچ چيو آهي تہ ”جيڪي ماڻهو پنهنجن کي ڇڏي پراون تي اعتبار ڪندا آهن، سي هميشه خطا ڪائيندا آهن.“ پر ان معاملي بہ فهد تہ صفا ناڪام ثابت ٿيو هو. پنهنجن ڪيڏو نہ سمجهايو هيس ماڻهن جهلي، دوستن روڪيس، پراڻا ڳالهہ هن جي ڀيتي تي ئي ڪونه ٻڌي، ۽ آخرڪار اهڙو انجام ٿيس، جو اچي منهن لڪائي پنهنجي ڪمري بہ قيد ٿي ويهي رهيو هو.

ڪجهہ ماڻهو احساس ڪمريءَ بہ اهڙا تہ ڦاٿل هوندا آهن، جو پنهنجي محسن تي ئي ڪهاڙي ڪئي بيهڻ لڳندا آهن ۽ انهن کي ائين ڪندي ڪوبہ شرم محسوس ڪونه ٿيندو آهي. پر ان مهل شايد خبر ئي ڪانه هوندي ائين، تہ ڪو اهو ڪهاڙو سندن ئي پير تي لڳڻ وارو آهي. فهد بہ انهن ئي ماڻهن مان هڪ، جيڪي پراون درن تي هلي وڌا ٿيندا آهن ۽ سڄي جمار ٻين تي بار هوندا. هن جا ماءُ-پيءُ ننڍي هوندي ئي مري ويا هئا. هن جي ڀروڙ سندس چاچي ڪئي، جو هڪ معزز شخص هو.

سڄي زندگي هن جيڪو چاهيو، اهو چاچي هن کي ميسر ڪري ڏنو ۽ چاچي به سئون ڪونه گهڻايو. پر تڏهن به هو الاڻي ڇو پاڻ کي الهن جي گهر جو فرد نه سمجهندو هو. هنن جي ٻارن سان مڻين دل سان ته ڳالهائيندو ٻولهائيندو هو ۽ گڏجي رهندو هو، پر انهر ڏاڍو ساڙ ۽ جل هوندو هيس. خاص طور سان چاچي جي ڌيءَ ريسا، جيڪا عمر ۾ هن کان ٽي-چار سال ننڍي هئي سا ته اصل ڪولہ وٺندي هيس. ۽ جڏهن هن کي ايم-بي-ايس ۾ داخلا ملي ته هن کي ويتر باهه وٺي ويئي، ڇو ته ٽي چار سال اڳي هن کي مارڪن گهٽ هئڻ سبب داخلا ڪانه ملي هئي.

اڄڪلهه ايم-اي پاس وارن کي ٻچي ڪير ٿو؟ پر تڏهن به هن کي چاچي چئو آڪ ڪري هڪڙي سٺي نوڪري وٺي ڏاڻي هئي ۽ هن کي پنهنجي گهر ۾ بالڪل پنهنجي ڀاتي ۽ وانگر جاءِ ڏني هئائين. ان کان وڌيڪ هن تي ٻيو احسان ڇا ڪري ها، جو پنهنجي ٻياري ڌيءَ ريسا جو مڱڻو به هن سان ننڍي هولدي ئي ڪري ڇڏيو هئائين ۽ ارادو هيس ته جيئن ئي ڌيءَ آخري سال جو امتحان پاس ڪندي ته فهد جي مائٽس شادي به ڪري ڇڏيندس.

هوڏانهن وري سندس پائيتيو جڏهن پنهنجن ٻين ڀرين ڀرين تي به اهي خيال سوچڻ لڳو ته ڪهڙي نموني ريسا کي شڪست ڏيان ۽ هن جي بيمعزتي ڪيان. پنهنجي عقل ۽ سوچ مطابق هن جو اهو خيال هو ته هن کي جيڪو مقام اڄ حاصل آهي، تنهن جي هوءَ ڪنهن به طرح سان لائق نه آهي.

پر ريسا ته اهڙن ۽ ان جهڙن ماڻهن کي خاطر ۾ ئي نه آئيندي هئي. هن کي ته لڏهي هولدي کان ئي فهد جون عادتون ۽ ڳالهائون بالڪل پسند نه هونديون هيون. هوءَ پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ ته لائق هئي ئي، پر ڏسڻ جي به ڏاڍي سٺي هئي. ويتر وري ٻيءَ جي وڏي مرتبي ڪري هوءَ پاڻ کي رزرو رکندي هئي ۽ هرڪنهن کي لفت ڪونه ڏيندي هئي. هروڀرو مقرر به ڪولہ هئي، بس چڱي هئي.

جڏهن کان وٺي فهد جي چاچي هن سان شاديءَ جي ڳالهه چوري هئي، تڏهن کان وٺي هن پنهنجي آفيس جي سيڪريٽريءَ سان وڌيڪ فري ٿيڻ شروع ڪيو. جڏهن ريسا جي رزلٽ به نڪري ويئي ۽ چاچي جو اصرار به وڌڻ لڳو ته هوءَ هڪڙي ڏينهن هن صاف صاف پنهنجي چاچي کي چئي ڇڏيو ”مان توهان جي ڌيءَ سان شادي نه ڪندس.“ اها ڳالهه جڏهن ريسا جي ڪن پهتي ته هن کي ته اصل باهه وٺي ويئي ۽ ريسا جي ماءُ ته هن جي ٻيءَ سان اهڙي جڻ ڪئي جو اصل ٺپ ٿي ٺاري ڇڏيائينس. چوڻ لڳس ته: ”ڏس تو پنهنجي لڏائيءَ تي نالو به رکيو ۽ هن ٽڪي جي چوري تنهنجو اهڙو مان ڪرايو. تنهن ڪوڏ ته هاڻي وڃي ٻڌي مٿي اهڙي جيئن ڪوڏ.“

هوڏانهن ريسا کي به ٻيءَ کان نفرت ٿي ويئي. چئي: ”تو سڄي زلہ کي پنهنجي اولاد کان وڌيڪ پائينس. هميشه پنهنجن کي ڇڏي ٻراون جو مان رکيو، جنهن جنهن سان

ليڪي ڪيٽ، تنهن تنهنجو اهو ماڻ رکيو. ٻين کي ته ڪٿي ڇڏي، پر تون فهه تي ته خاص طور تي مهربان هوندو هئين. هو توکي جيڪو ڪجهه چوندو هو سو تنهنجي لاءِ ڄڻ پٿر تي ليڪ مثل هوندو هو. تو پنهنجن ٻچن ڪئون ڪسي، ان کي ڏٺو، تنهن ئي اڃ توکي زماني ۾ ڪٿه ڪئن جهڙو به ا. ڇڏيو. مون کي ته اڳيئي اهو اصل ڪول وٺندو هو. پر تنهنجي سوچن جو خيال اچي ويندو هو، تنهنڪري ڇپ هوندي هيس. ڪلهه جيڪڏهن مان انڪار ڪيان ها ته تون گهر ۾ الائي ڪيڏي قيامت برپا ڪري ڇڏين ها. پر هاڻي ته توکي الائي ڪهڙي ڇپ وئي ويئي آهي. مٺي کي مون سان ته الائي ڪهڙو ساڙ هوندو هو. جڏهن تو مون کي ڪار وٺي ڏلي هئي ته اهڙو ته جل وٺي ويو هيس جو اسان جو گهر ئي ڇڏي هليو ويو هو.“

هوڏانهن فهد به پنهنجي دل ۾ سوچيو ته مٿان اچي ڇاپو ايلاز مٿون ڪري. سو هن پنهنجي به لي پئي شهر ڪرائي ڇڏي، ته جيئن زميسا جي بيعزتي ۾ ڪريان، پنهنجي سيڪريٽريءَ سان شادي به ڪري سگهان. ٻن-ٽن مهينن کان پوءِ ٻڌائين ته زميسا جي هڪڙي الجنيئر سان شادي ٿي رهي آهي. اهو ٻڌي هو پنهنجي سيڪريٽريءَ سان شادي ڪرڻ جي تياري ڪرڻ لڳو. جڏهن سندس اها مرضي دوستن ۽ مائٽن ٻڌي ته سڀني هن کي سمجهايو ”سيان هوش ڪر، هاڻ تي اهو ڪهڙو ٻيو ظلم ڪرين! له هن جي خالدان جي توکي خبر نه اصليت جي ڄاڻ، هروڀرو غيرن سان رشتا لانا ٿورڻي گنديا آهن. اجايو انهيءَ هوڏ کي ڇڏي، هاڻي به اسان جي مڇ ۽ وڃي ڇاچي کان معافي وٺ.“ پر هن جي دل تي ڪوبه اثر نه پيو.

هڪڙي ڏينهن تيار ٿي پنهنجي ٻرائي سيڪريٽريءَ وٽ ويو ۽ وڃي هن کي شاديءَ لاءِ چيائين. پهرين ته الهيءَ به لٽائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر جڏهن ڏٺائين ته هو ائين ڪونه سڙندو، تڏهن چوڻ لڳس: ”جڏهن تون منهنجو پاس هوندو هئين ته مان توکي خوش رکندي هيس، هاڻي ڪو ٻيو منهنجو پاس آهي ۽ ان کي خوش رکڻ منهنجو فرض آهي. مهرباني ڪري هتان هليا وڃو.“

فهد پنهنجي وجود کي ٻرائي سيڪريٽريءَ جي لفظن جي برف هيٺيان ڊڄندي ڀاليو. فهه جهلندڙ جيءَ سان وڪ وڪ آفيس کان ٻاهر نڪري آيو ۽ گوڙ ڀريل روڊ تي پهتي سوچڻ لڳو، ’مون جنهن کي منزل سمجهيو هو، سو ته رڻ جو سراپ هو. منزل ته مان گهڻو اڳي هٿ نه ڇڏي چڪو آهيان.‘ پوءِ هن کي ائين لڳو، ڄڻ هو هن مصروف شاهراه تي ماڻهن جي هجوم ۾ پنهنجون سڀ سڃاڻپون وڃائي ويٺو آهي.

آڏيڊيل

هوءَ بيجه حسين ۽ وڻندڙ هئي، ڪنهن ڪلاب جي ٿوڻدڙ گل جيان، سندس حسن جي عظمت آتم هئي ڪنهن دٻويءَ جيان. سندس ڪاريون ڪچليون اڪڙيون خوبصورت هيون، ڪنهن مرئيءَ جي اکين جيان.

سندس خوبصورت گلابي گلن تي سڌائين سرخي ڇايل هولي هئي، شفيق جيان ۽ هن جا گلاب جي پنکڙين جهڙا لازڪ چپ هميشه مرڪندائي رهندا هئا.

هوءَ هڪ شاعره هئي. جڏهن به ليري آپ تي ڪڪر ڪارولپار ڪري مڙي ايندا هئا، ۽ مينهن جي ٿڌ ٿڌ ڇيڪي مٽيءَ مان سرهاڻ ڪڍندي هئي، تڏهن شعر هن جي لب تي رقص ڪري ڪاڳر تي ٿيڻ لڳندا هئا. ... الهيءَ ئي گهڙيءَ هوءَ هڪ هٿ سان قلم ڏنڊن ۾ جهلي، ٻئي هٿ جو رحل ٺاهي ڪاڙي ان تي رکي ڪجهه سوچڻ لڳندي هئي.

هوءَ ڇا سوچندي هئي؟ شايد پنهنجي آئيڊيل متعلق..... سندس آئيڊيل به ٿر سندس والڪرئي حسين هئو. خوبصورت هو. ليرين اکين ۽ سولھري گھنڊيدار وارن وارو شاعر، جيڪو هن جي من مندر جو ديوتا هو... جيڪو سندس تخيل جي دنيا جو مالڪ هو.

سندس سولھري وارن جي هڪ ڀرسان ۽ آواره ڇڪ هميشه ارڙ ڪي چمندي رهندي هئي ۽ هوءَ خيالن تي خيالن ۾ نهايت ڀيار ۽ عقيمت وڃان اها ڇڪ ارڙ تان هٽائيندي هئي، ۽ پوءِ سڀني ۾ به هن کي اهائي ڇڪ نظر ايندي هئي... ڪشادي پيشاليءَ تي وري ايندڙ سولھري وارن جي آواره ڇڪ. شايد کيس پنهنجي آئيڊيل کان وڌيڪ وارن جي ان آواره ڇڪ سان ڀيار هو. آخر هڪ ڏينهن خوابن حقيقت جو روپ ورتو، هن کي هڪ مشاعري ۾ غزل پڙهڻ لاءِ وڃڻو پيو. اڃا هوءَ هيٺان هيٺان جي ڳالهين ۾ ئي رڌل هئي ته اعلان ٿيو ته: ”هاڻي ملڪ جو ماڻھو شاعر بادل اوهان کي پنهنجو ڪلام پڙائيندو.“

اعلان ٻڌي، هن هڪدم اسٽيج ڏانهن ٺهاريو. پر ان ئي ڀل سڀني کي سايان ٿيندي ڏٺائين ته اعتبار نه آيس. اسٽيج تي سندس آئيڊيل، ليرن ليڻ ۽ سولھري وارن وارو بادل پنهنجا شعر پڙهي رهيو هو.

هو ۽ حيران ٿي ۽ ٺي. هن کي پنهنجا اکوٽا هڙئي شعر ٿيڪا ۽ بسا محسوس ٿيا. هن کي
 ائين لڳو ڇڻ سندس ذهن جي ڪاوش، سوچ جو سوز من جي ٻيڙا سيڪجهه رلجي ملجي بادل
 ٺهي پيو هجي. ڇڻ هيءُ سندس سڀ کان خوبصورت شعر هجي.
 دل چيس ”وڃي سندس وارن کي ارڙ تان ڀري ڪري.“ دماغ چيس ”ڀري، اهو ڇا ٿي
 سوچين، ايڏي پيڻهه ۾ ڪنهن ڌارئي مڙد جي وارن ۾ هٿ وجهندڙ، توبه، توبه.“ ۽ الهيءَ ٺي
 گهڙيءَ هوءَ پنهنجو پاڻ کان شرمائجي وئي.
 هوءَ سوچي رهي هئي ۽ بادل هڪ ٽڪ سندس چاهي جي زنجيرن کي ٻڙهي ڪجهه
 سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن جي خوبصورت لڄاري انداز ۽ سرگرم لهن بادل کي
 گهائل ڪري وڌو ۽ ٻئي ڏينهن هو سندس مائٽن وٽ ڪجهه گهرڻ ويو.
 آخو... تقدير هڪ ڀيرو وري مهربان ٿي، فضائين ۾ حرلائين جي مٿار موسيقيءَ پنهنجو
 رنگ ڄمايو ۽ هوءَ هميشه لاءِ بادل جي ٺي وئي.
 انهيءَ ڏينهن هوءَ پاڻ کي ضبط ڪري نه سگهي. حجاب جي ڀرڻ جي لهن کان هوءَ
 هن ڇا هٿ ڪنهن ديرين جذبي جي تڪميل لاءِ بادل جي لرڙ طرف وڌيا، پر پيءُ گهڙيءَ ٺي
 فضا ۾ هڪ هانءُ ڌاريندڙ ٻڙلاءُ ٿيو ۽ هوءَ هيٺ ڪري پئي.
 ويچارو بادل... ڪجهه حيران، ڪجهه اربشان ڪجهه به ته سمجهي نه سگهيو، هن
 هڪ نظر هن ڏانهن ڏٺو ۽ هوءَ فرش تي پيڻ سولهي گهنڊهار وارن واري وِگ کڻي پنهنجي
 ٺوڙهي ٽڪن تي ڄمائي ڇڏيائين.

جي مارگ- منجهو مڏا

اسان هاڻ ۾ هٿ ملايو؛ هڪ منٽ تائين هڪٻئي جو هٿ جهليو بيٺا رهياسين. پوءِ مارڪ موڪلائي، راکيٽ ڏانهن هليو ويو. چوڌارڻ چانڊوڪي ڦهليل هئي. مون دل ۾ چيو ته مارڪ ڏاڍو ڊال آهي پر پنهنجي ڊپ کي ظاهر ٿيڻ لڳو ڏئي. هو ڀري هليو ويو هو ۽ لٽيڙو ڏيکائي ڏئي رهيو هو. پوءِ هو راکيٽ جي چوگرد ڪڏ ٿيل مسترين ۽ سامان جي ٽرڪن ۾ گر ٿي ويو. راکيٽ هڪ چمڪيلي ليزي والڪر، لوڪ سان تارن ڏانهن اشارو ڪري رهيو هو. چوڏهينءَ جو چنڊ هو ۽ صحرا جي گهري خاموشي ڀري ڀري تائين پڪڙيل هئي. مون کي اوچتو سردي محسوس ٿي. رات جو ٿڌي هوا جو جهولڪو چرڻ لڳو هو. مون سوچيو ته هاڻ ته مارڪ راکيٽ ۾ ويهي رهيو هوندو. هو پنهنجي آفيس ڏانهن وڃڻ لڳس.

ڪمري ۾ قدم رکندي ئي سارجنٽ روڊلي مون ڏانهن مڙيو. هن جي پيشانيءَ تان هڪور گڙي رهيو هو. ”ميچر! هنن ماڻهن سان اوهان ئي سمجهو. صاحبو ڪجهه ماٺ ڪري ٻيهو! ميچر صاحب اوهان سان ڳالهائڻ ڪندو.“

ڏسان ڇا ٿو ته، جنهن ڪمري ۾ ڇهن ماڻهن جي پيڙهي جي جاءِ هئي، اتي ٻه درجن رپورٽر گهاٽ ٿيل آهن. آئون ڏاڍو گهڻايس، ڇو ته ڪمري ۾ رپڊيو ۽ رادر جو تمام لازڪ سامان ڪڏ ٿيل هو ۽ ٿوري به ضرب لڳڻ سان خراب ٿي سگهيو ٿي. ايتري ۾ هڪ رپورٽر پڇيو؛ ”ميچر صاحب هن راکيٽ جي آڌار سان اوهان جو ڪهڙو تعلق آهي ۽ سارو سازو سامان ڪمري ۾ ڇو ڪڏ ڪيل آهي؟“

”اهي ڳالهائون ته اوهان کي تعلقات عامه جي کاتي مان به معلوم ٿي سگهن ها.“ مون چيو ”بورحال ٿوري ۾ اوهان ائين ڪئي سمجهو ته هنن اوزارن جي مدد سان سمورو وقت اسان راکيٽ سان رابطو قائم رکنداسون.“

”يعني ته توهان سڄو وقت هائٽ سان ڳالهائڻ ڪري سگهندا. تمام سٺو!“ هڪ ٿلهي عورت خوش ٿيندي چيو. هڪ ٻيو نام لڪار آچل کائي چوڻ لڳو؛ ”ڇڏو سائين، هائٽ متعلق

ڪجهه ته ٻڌايو ”وڃ ۾ وري ٻئي شخص ڳالهائڻ.“ هائٽ فوج جو ماڻهو ته آهيئي ڪونه پنهنجو ڪم ته صحيح طرح ڪري سگهندو.“

اهي سوال ٻڌي مان چيڙي پيس. ”اهي ڳالهائون اوهان تعلقات عامه کاتي مان چورن معلوم ڪري ورتيون؟ هاڻي ٿورو وقت رهجي ويو آهي، مان بس رڳو ايترو ٻڌائي سگهان ٿو ته...“ ميدان ۾ هر هنڌ لڳل لائوڊ اسپيڪرن مان ايندڙ آواز منهنجي جنم ڇڏائي: ”راڪيٽ چيئن ۾ هاءِ منت رهجي ويا آهن. سڀ ماڻهو پنهنجي پنهنجي مقرر جاين تي پهچي وڃن... راکيٽ چيئن ۾ هاءِ...“

آواز ٻڌڻ سان سڀ ئي رهو رڙهڪڻي ڪي ٿيلهندا منهنجي ڪمري کان ٻاهر لڪري ويا. بس هڪڙو نهو ڏهرو ماڻهو باقي بچيو هو، جنهن موٽي عينڪ اکين تي لڳائي هئي. هن مون ڏانهن هڪ ڪاغذ وڌائيندي چيو: ”ميجر صاحب، آئون ايسوسيئيٽڊ پريس جو نمائندو آهيان. مان هن ڪمري ۾ ويهي خبرن تيار ڪرڻ جي اجازت وٺي چڪو آهيان. منهنجو نالو بولر آهي.“

اهو ٻڌي مون چيو ”ڇڏو ٻڌا! اوزارن کي نه ڇهجهڻ ۽ اسان کي تنگ نه ڪهڻين. تعاون ڪندي ته فائدي ۾ رهندين. ان کان سواءِ ٻئي توکي هٿ سان لڳندو ٻوڏو. ٽائيپ رائلر جي کوڙ سان اسان جي پيغامات ۾ خلل پئجي سگهي ٿو سمجهيو؟“

هن هائوڪار ۾ ڪنڌ ڏوٽيو ۽ هڪ ڪرسي تي ويهي رهيو. مون ٽيليويزن هلائڻ ۽ راکيٽ نظر اچڻ لڳو ان وقت هر جڳهه تان هڪڙوئي پروگرام اچي رهيو هو. هاڻي راکيٽ جي آسپاس ڪوبه ماڻهو بيٺل نه هو ۽ ان تي چئن ئي طرفن کان روشنايون پڪڙي رهيون هيون. مون مارڪ سان رابطو قائم ڪيو. ”مان ريڊيو روم مان ڳالهائي رهيو آهيان -- جواب ڏي -- ٻڌ؟“ جواب ڏي -- ”هوءَ مارڪ جو آواز آيو، جيڪو ڪجهه بي سُر و لڳي رهيو هو: ”هيلو، فرئنگ، تنهنجو آواز صاف ٻڌڻ ۾ آيو اچي. وقت ڪيترو ٿيو آهي؟“

”ڏهه لڳي ٿيولجاھ منت -- تنهنجو وقت ٻيما“ ڇا ٿو ٻڌائي؟“ ”ٻاڪل. ٺيڪ آهي، فرئنگ، ٻڌ هاڻي مان آخري دفعو ٿورو اوزارن کي ٺيڪ ڪندس. راکيٽ چيئن کان ڏهه منت هوءَ مون کي آواز ڏجن.“ اهو چئي هن سلسلو منقطع ڪري ڇڏيو.

ها ته ڪمرو ڏاڍو گرم هو يا ته وري سون کي ڏاڍي گرمي لڳي رهي هئي. منهنجي قميص بدن سان چنبڙي وئي هئي ۽ ساهه ٻوسائجي رهيو هو. ڪجهه اهڙي بي چيني طاري هئي جو سگريٽ جو سرو ڇڙائي ورتم ۽ هوءَ وات ڪڍو ٿيڻ سبب ٿڪ ٿڪ ڪندو رهيس. ايتري ۾ لائوڊ اسپيڪر قانون کائڻ لڳو.

”ڌيان سان ٻڌو. راکيٽ چيئن ۾ سٺ سيڪنڊ رهجي ويا آهن. سٺ سيڪنڊ... جهلي هئاو... پنجاھ سيڪنڊ“ ٽيليويزن جي پردي تي جهلي راکيٽ کان هٽيل نظر آئي ۽ راکيٽ پنهنجي ٽن ٽنگن تي بيٺل رهجي ويو. ”چاليھ سيڪنڊ... ٽيھ سيڪنڊ“ روڊ لي جون اکيون ٽيليويزن

تي ڄميل هيون. بولز پينسل گهمائيندو رهيو ۽ پوءِ يڪايڪ ان کي کيسي ۾ وجهي، سڌو ويهي رهيو. مان سوچي رهيو هوس ته مارڪ ائين محسوس ڪندو هوندو، جن ڪنهن جهت ۾ ڦاٽندڙ ۾ تي سوار ٿيو هجي. ”ڏه... ٽو... آٺ.“

مان دم بخو ۽ ٽيليويزن ڏانهن ڏسي رهيو هوس. اوچتو راکيٽ جي عقيقي حصي مان شعلو نڪتو ۽ اهو هڪ لمحي لاءِ باهه جي ٿيڻي تي ٽڪيل نظر آيو ۽ ٽارن ڀريل آسمان تي هڪ آهستي مشعل وانگر چمڪيو ۽ پوءِ ڏسندي ئي ڏسندي اها مشعل به ٽارن ۾ ڪٽي لڪي وئي. مان خاموشيءَ سان ويٺو اهو سوچڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس ته مارڪ هاڻي ڇا محسوس ڪري رهيو هوندو؟ ڇا مان هڪڙو سوال پڇي سگهان ٿو؟ بولز اوچتو ڳالهائيندو: ”ڇو... مون جواب ڏنو.“

”مان سمجهان ٿو ته، ميجرا هي راکيٽ ڇنڊ تي ڪونه لهندو.“ ”بلڪل ائين آهي.“ هي راکيٽ ڇنڊ جي چوگرد گهمي واپس اچي ويندو. ڇنڊ تي لاهڻ جو ڪم اسان آڻيندي لاهه رکيو آهي.“

”ڇڱو، اهو ته ٻڌايو ته ان ۾ ڪيترو عرصو لڳندو؟“

”سفر جو پهريون مرحلو، چوويهن ڪلاڪن ۾ طيءَ ٿيندو. يعني ته سڀاڻي رات جو هن ئي وقت اهو ڇنڊ جي گهيري ڏانهن مڙڻ شروع ڪندو.“ هو لکندو رهيو ۽ پوءِ کيسي مان ڪي تصوير ڪڍي ٻيڻ لڳو ”ٻائٽ ته هيءُ ئي آهي نه؟ مون تصوير ڏسندي چيو: ”ها، مگر هي فوٽو ته ٻه سال پراڻو آهي. تو تعلقا عامه جي ڪاتي مان لئين تصوير ڇوله وٺي ڇڏي؟“ بولز ڪنڌ لوڏيو ”نه مون کي اها تصوير پسند پئي.“

اها تصوير اهڙي قسم جي هئي، جهڙيون اڪثر ڪاليج جي رسالن ۾ نظر اينديون آهن. مهالدي تي الزڙو، لسي ۽ صف ڇهڙي. ڇهري جا سنڌا فوٽوگرافر جي هٿان سنواريل هئا ۽ ڇهن تي پوري پني مسڪراھت.

پر ته به هن جون اکيون تمام گهڻو ڪنڀير ۽ متفكر هيون، جن ته سندس مسڪراھت کي ڪوڙو ڪري سمجهيو هئائون! ”ميجر صاحب هي ڪهڙي قسم جو ماڻهو آهي؟“

ادا، ڇا ٻڌايان! هن جو ڪردار سمجهڻ مشڪل آهي. هو درمياني طبقي سان تعلق رکي ٿو. هاءِ اسڪول ۾ ته هو تمام گهڻو پڙهندو هو. هن کي وظيفو به ملندو هو. ٻاڙي جا ڇوڪرا ڪاٺوواءِ يا جاسوس ٻنجن جا خواب ڏسندا هئا، ته هو وري سائنسدان ٻنجن جي فڪر ۾ هو. هن جي شخصيت وغيره ڪجهه به ناهي. هن ۾ ڪابه ڪشش ناهي. مون کي هڪ آهي ته اخبارون ۽ هڪ هن کي هيرو بنائڻ جي ڪوشش ڪندا به اڃاڻي جڪ ماريندا.“

مون اڃا پنهنجي ڳالهه پوري مس ڪئي ته ريڊيئي ٽرئزر ڪري ٻوليو ”ڇا تون منهنجو آواز ٻڌي رهيو آهين؟ فرئڪ؟ ٻڌي رهيو آهين؟ ڳالهه... ڳالهه...“ هن جو آواز جهڪو ۽ گهٽيل هو. مون جلديءَ ۾ جواب ڏنو:

”ها، ها تنهنجو آواز صاف اچي رهيو آهي. تنهنجي طبيعت ڪيئن آهي؟“
 ”نڪ ٺاهي. دل ڪچي ٿي رهي آهي، جيئن مان ڪنهن غباري ۾ بند هجان ۽ اهو
 تمام تيزيءَ سان هيٺ ڪري رهيو هجي. اڪيون بند ٿو ڪريان ته طبيعت اڃان ئي وڌيڪ
 پکڙندي وڃي ٿي.“ اها ڳالهه ٻڌي تنهنجي دل ڪچي ٿيڻ لڳي، مگر مون هاڻ سنڀالي پڇو،
 ”اوزار ڇا ٿا ٻڌائين؟“

”ٻاونجاهه لک اسي هزار فوٽ اوچائي يعني هڪ هزار ميل. پهرين اسٽيج اجهو هينئر
 ڌار ٿي آهي. ڪشش ثقل به ساڳي امڙي آهي. انون راکيٽ کي ٿورو ڦيرائيندو وڃان ٿو،
 جيئن گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو پاسو سڄ کان پچيل رهي. ڪئميرائون نڪ طرح ڪم ڪري رهيون
 آهن. هينئر غلطيءَ کان سڄ جي پاسي واري دري کلي وئي هئي، پچي ڪباب ٿيندي ٿيندي
 اچيس. هتي ته سڄ جا ڪرڻا باهه کان گهٽ ڪونهن. جڏهن دلڙا تي نظر پوي ٿي ته هوش
 اڏاسو وڃن. عجب منظر آهي. سارو آمريڪا نظر اچي رهيو آهي، ليڪن هوا جي تهه کان
 ڪجهه اهڙو ته مٽجي ويو آهي، ڇن هائيءَ ۾ ٻڌل هجي. ڪٿي ڪٿي ڪڪر به آهن.“
 مون کي وقت ملائڻ جو خيال آيو. مون پڇيو، ”تنهنجي ”وقت پيما“ ۾ گهڻو ٿيو آهي؟“
 ”هان! اهو ته ڏسجي ٿو ته ٻيهر رهيو آهي.“

اهو ٻڌي مون کان چرڻ لڪري ويو. وقت پيما ڪا تمام وڏي اهم شيءِ ڪان. هتي،
 تنهن هوندي به ان کي ٻيهر نه ڪهڻو هو. ان جو خاص خيال ڪيو ويو هو ته اهو ٻيهر نه
 رهي. جيڪڏهن اهو ٻيهر سگهيو ٿي ته پوءِ ڪا ٻي ڪڙهڙ به ٿي سگهي ٿي.
 مون چيو: ”ان کي نڪ ڪري وٺ. يارهن ٽيٽيهه ٿيا آهن.“ پوءِ مون مارڪ جو ڌيان
 هٿائڻ جي خيال کان گفتگوءَ جو موضوع بدلائي ڇڏيو.

”ڪجهه طبيعت بهتر ٿي؟“ ”اڻ ڪجهه حرارت محسوس ٿئي ٿي. مٿي ۾ سور به نه پئجي
 چڪو اٿم. هتي ڪمري ۾ هيڏانهن هوڏانهن گهمڻ ۾ ڏاڍو مزو ٿو اچي. ڪشش ثقل نه هئڻ
 ڪري، هٿائين مٿائين جو ڪوبه وجود ناهي. هوا ۾ نرلڊو ڦرلڊو رهان ٿو. چڱو، ٻڌا هائي
 مان ذرا ڪئميرائن جون فلمون بدلايان ٿو. اٽڪل هڪ ڪلاڪ کان پوءِ وري ملاقات ٿيندي!“
 ”ايڪ آهي، مان هتي ئي آهيان.“ مون کيس اطمينان ڏياريو.

روڊايءَ اسان جي سڄي گفتگو ٽپ تي رڪارڊ ڪري ورتي هئي.
 هوڏانهن بولز پيئڻ لاءِ ڪجهه ڪافي به ڪئي آيو. چيائين: ”ميچر“ مون سوچيو ته رات
 تائين جاڳڻو آهي. ٿورو ڪافيءَ جو شغل به ڪجي. ”هائي مون کي خبر پئي ته صحافين ۾
 ڪجهه خوابون به ٿين ٿيون.“

اسان ڪافي پيئڻ لڳاسون. بولز کيسي مان مارڪ جي تصوير ڪڍي ۽ غور مان ڏسڻ
 لڳو. ”سڀاڻي هي شخص هيرو پئجي چڪو هوندو.“ مان اهو ٻڌي چڙي پيس. ”هيروا هون!
 اها به ڪا ڳالهه! هن کي هيرو پئجڻ جي ڪابه خواهش ناهي. هو بس هڪڙو اهم ڪم ڪري

رهيو آهي. ڪولمبس پنهنجن ٽن ڀرائن جهازن سميت داد حاصل ڪرڻ لاءِ روالو ڪولم ٿيو هو. هن ڪجهه ثابت ڪرڻ چاهيو ٿي. مارڪ به ڪجهه ثابت ڪرڻ چاهي ٿو. ”ڇڏو! ڇا ٿو ثابت ڪرڻ چاهي هو؟ ۽ اوهان کي اها ڪيئن خبر پئي ته هو ڪجهه ثابت ڪرڻ چاهي ٿو؟“

”مون کي ان جي اها خبر آهي، جو جيترو چڱيءَ طرح مان هن کي سڃاڻان ٿو، ٻيو ڪوبه ڪيس نٿو سڃاڻي. باقي اهو ته هو پاڻ ئي ٻڌائي سگهي ٿو، ته هو ڇا ٿو ثابت ڪرڻ چاهي. ان ڳالهه جي صفائي لاءِ مون وٽ لفظ ڪولهن. خير هو محسوس ڪري ٿو ته انسان کي هڪ ننڍڙي سهاري تائين محدود نه رهڻ گهرجي. هو... تارن کي ڇهڻ گهري ٿو.“

ڪليل دروازي مان سرد هوا جي لهر اندر آئي. ٻاهران واري اڏامي رهي هئي. جڻهي ڪشي ويندڙ گاڏيون گڙگڙ ڪنديون لنگهي وڃي رهيون هيون. ائين ئي رات گذرندي رهي. صبح ويجهو پيو. تارا وسارڻ لڳا. مارڪ هاڻي تمام پري پهچي چڪو هو. بولز هڪ دفعو تمام آهستي، ڄڻ ته پنهنجو پاڻ کان پڇيو ته: ”مان حيران آهيان ته هو ڇا سوچي رهيو هوندو؟“ مون چيو: ”هاا واقعي!“ مان خرد حيران هوس.

برهه ٿئيءَ کان اڳ هر مارڪ سان هڪ ڀيرو وري گفتگو ٿي. چوڻ لڳو: ”دٻاءُ ۽ حرارت جو درجو نارمل آهي. رفتار ۽ آڪسيجن جي مقدار هر به ڪو فرق ناهي. ڪئميرا ٽوڪ ٺيڪ هلي رهيون آهن، ڪو خاص ڪم ڪرڻو نٿو پوي.“

بولز هڪڙي ڀرجي منهنجي سامهون رکي، جنهن تي لڪيل هو: ”پڇوس ته ڇنڊ ڪيئن لڳي رهيو آهي؟“ مون پڇيو ته مارڪ جواب ڏنو: ”ڇنڊ تمام حسين ۽ روشن آهي. ان کان وڌيڪ حسين شيءِ منهنجي نظر مان ڪڏهن به نه گذري. سڀئي ٺنڊا وڏا ڀاڱا، واديون، جبل ۽ صحرائون صاف نظر اچي رهيا آهن. هن چيو ته مان هاڻ پنجاهه هزار ميل پري آهيان. منهنجو خيال آهي ته مان رات جو لوين بچي ڇنڊ جي گهيري ڏانهن موٽڻ شروع ڪندس.“

”منهنجي طبيعت ڪيئن آهي؟“

”پهرين کان بهتر آهي. مٿي هر سور ناهي. بس ٿوري سستي آهي ۽...“

هو مات ٿي ويو. مون کي تشوېش ٿي، مون چيو: ”هاا ٻيو ڇا؟“

”مان پاڻ کي تنهنجي محسوس ڪري رهيو آهيان. دل ٻاهر ته ٻين جو ساٿ به هوندو آهي. تنهنائيءَ کان بچڻ جون سوين ته پيرون هونديون آهن. اسين انسان جلوت پسند ثابت ٿيا آهيون. هتي مون سان اهو حال آهي، جو هينئر مان دل ٻاهر کان پنجاهه هزار ميل پري آهيان. پنجاهه هزار ميلن جي اردگرد ڪوبه ڪونهي. اها اڪيلائي مون کي ڪاٽي رهي آهي. اڪر توهان ڳالهائڻ جو آسرو نه هجي ته...“

مون جلديءَ ۾ هن جي ڳالهه ڪٿي ڇڏي. ”مارڪ... مان هتي ئي رهندس. تنهنجي واپسيءَ تائين رات ڏينهن چور وانگر ريڊيو سان چڙهيو پيو هوندس. هاءِ رڪ مارڪ! تون تنها ڪو به آهين. اسين توسان ڳالهائون ڪرڻ لاءِ هتي موجود آهيون. سمجهي!“

هن هڪ ٻه ڳالهائون ٻيون به ڪيون ۽ پوءِ سلسلو منقطع ٿي ويو. مون کي اهڙيءَ طرح بهڪر اچي رهيو هو، جيئن ڪيترائي ميل ڊوڙون هائي آيو هجان. مون ٻولڙ کي چيو ”ذرا سوچ ته هن کي ڇا محسوس ٿي رهيو هوندو؟ چئني طرفن کان انڌيرو ٿي انڌيرو، سچ ۽ تارا هڪٻيل ۽ بس رڳو هڪ آواز جو ساٿ. هڪ آواز جو سهارو جو تمام پري کان اچي رهيو آهي. ڪيڏي نه خطرناڪ تنهائي آهي! ٻولڙ ڪٿڻ لڏيو.“ ها! مون کي ته ان جي تصور کان ئي وحشت ٿئي ٿي!“

پوءِ صبح ٿيو. اڏي تي ڇهل قدمي هئي. ٻولڙ لاشو ڪرڻ ويو ته منهنجي لاءِ به چاهون ۽ تريل پيدا وئي آيو. دل خوش ٿي وئي منهنجي. هڪ اخبار به آندي هوائين، جهڪا مارڪ ۽ راکيٽ جي خبرن سان ڀري پئي هئي. اسين اخبار پڙهندا رهياسون. مارڪ ڪا به ڳالهه نه ڪئي. منهنجو خيال هو ته ڪجهه دير تائين هو سمهي رهيو آهي. راکيٽ ته تقريباً خود ڪار هو. ان ڪري سمهڻ ۾ ڪوبه خطرو نه هو.

ٻن ٻهرن جو مارڪ رابطو قائم ڪيو. هن جو آواز مست ۽ مشڪل هو: ”هرڪا ڇيڙ لارمل آهي. بس راکيٽ ۾ گهٽ گهڻي آهي. فاصلو آهي هڪ لک پنجهتر هزار ميل. منهنجو خيال آهي ته ٽيڪ وقت تي مٽلڊس.“

”تنهنجي طبيعت هاڻي ٽيڪ آهي؟“ مون پڇيو، ڪجهه ڪاڏو به اٿو؟

”بک ئي ڪا به هيم. رڳو رس پيتو هوم. ويهڻ تي دل هڻي چاهي. بهڪر تمام گهڻو اچي ٿو پر ڪم خت وهي ڪو نه ٿو. هڪ ٻه ڀيرا مون اڳهي ڇنڊڪ ڏني ته ان جون ٻولڙون هوا ۾ ٽوڙ لڳيون. دنيا تمام خوبصورت لڳي رهي آهي، جيئن ڪو گول ٿيلو فوٽ بال هجي. دنيا کي ڏسي ڏسي، فرينڪ! مون کي تنهنجو ۽ ٻين جو خيال ٿو اچي. تون اندازو لڳو ڪري سگهين ته مان ڪيترو نه تنها آهيان. ائين لڳي ٿو، جيئن ڪو ماڻهو ٽپ ۾ ويٺو ڪنهن لاهيه ڪنار واري بحر ۾ اڙهندو ويندو هجي. اگر آئيندي اسان ڪو راکيٽ موڪليو ته ان تي به ماڻهو ضرور موڪلڻ گهرجن.“

”ڪا ڳالهه هجي ته مون کي ٻڌاء؟“

”ڪهڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي؟ اڙي ها، مون کي اخبار ته پڙهي ٻڌاء. پر بين الاقوامي ۽ سياسي خبرون نه ٻڌاء، بلڪ مقامي خبرون، جيئن ته فلاڻي ڪاوڙ ۾ اچي پنهنجي زال جو سٿو ڪوڙي ڇڏيو يا سگهڙن کي سندن مشوقه هڪڙائي ڇڏيو وغيره.....“

اسين هن کي اخبار پڙهي ٻڌائيندا رهياسون. ٻه ٻه اخبار ٻڌائڻ ۾ گذريا. شام جي وقت اخبار ختم ٿي ته مان هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهائون ڪرڻ لڳس. هاڻي مارڪ ايترو ته

هيسيل هو، جو ريڊيو کان هٿن جو لالوئي لٿي ورتائين. تنها رهجي وڃڻ جو خوف مٿس
بريءَ طرح سوار هو. مان هن لاءِ هڪ آواز ٺهي سهي، مگر اهو آواز به هن جي همت وڌائي
رهيو هو.

خدا خدا ڪري ڏهه پنڄولجا هٿيا. هاڻي هن جي راکيت کي چنڊ جي گهيري ۾ مڙو
هو. مارڪ جو آواز اچڻ بند ٿي ويو، چوٽه چنڊ جي وچ ۾ حائل ٿي وڃڻ کان پوءِ ڪجهه
دير تائين ريڊيو تي ڳالهه ٿئي ٿي سگهي. اڃا چنڊ حائل ته ڪونه ٿيو هو، مگر مارڪ کي
هاڻي ڪجهه ڪم ڪرڻو هو، اوزارن کي ڏسڻو وائڻو هو.
انڪل يارمين بچي راکيت ڪاريءَ جو مهتم ڪرڻ لڳو جالسن اوچتو ڪمري ۾ داخل ٿيو.
هن جو منهن رنگ رنگ ٿي رهيو هو.

”ڇا ٿيو؟“ مون گهٽرائجي پڇيو.

”ٿيو وري ڇا؛ آپريشن روم وارا چوڻ ٿا ته راکيت اڃا تائين مڙڻ شروع ڪونه
ڪيو آهي. آءٌ مارڪ سان ڳالهائي ڏسان ٿو.“ مون جلديءَ ۾ ٻيو ايئر فون کڻي ورتو. ڪرڻل
چيو، ”هائو، مارڪ. آءٌ ڪرڻل جانسن ڳالهائي رهيو آهيان. منهنجو آواز تو تائين پهچي
رهيو آهي؟“

”صاف ٻيو اچي. ڇا قصو آهي ڪرڻل؟“

”منهنجي ڳالهه ڌيان سان ٻڌ. ڪنٽرول روم کي پتو ٻيو آهي ته راکيت مڙڻ شروع
ڪونه ڪيو آهي. شايد خودڪار آلات ڪم ڪونه ٿيا ڳڻ. توکي راکيت کي خود موڙو
ٻولندو. منهنجون هدايتون غور سان ٻڌ. الهن کي دهرهه ۽ پوءِ عمل ڪر. ڏس...“

ڪرڻل هدايتون ڏيڻ شروع ڪيون ۽ پوءِ مارڪ الهن کي لفظ به لفظ دهرايو. جڏهن
ڪرڻل کي اطمینان ٿي ويو ته هن هدايتن تي عمل ڪرڻ جي اجازت ڏني ڇڏي. منهنجي
لڪ تان پگهر ٽپ ٽپ ڪري رهيو هو.

منت کان پوءِ ڪرڻل پڇيو: ”ڪجهه ڪم ٺهيو؟ راکيت جو رخ بدليو؟“ جواب ٺهڻ لڳو.
ڪجهه دير کان پوءِ مارڪ جواب ڏنو. ”نه، ڪرڻل معلوم ٿئي ٿو ته شروع ٿيڻ وقت
پهرين ئي جهٽڪي ۾ ڪي تارون ٽٽي پيون. ٻيڻ دٻايان ٿو ته ڪجهه ٿئي ٿي ڪونه ٿو.“
ان جو مطلب ته راکيت ڇڪر لڳائي موٽي اچڻ بدران سڌو هلندو ويندو.

ڪرڻل پٺيان جهڪي ويو. ”آه ڀريندي ڇيائين.“ مون کي تمام افسوس آهي مارڪ.
هن پنهنجو ايئر فون لاهي ڇڏيو. مون کي چوڻ لڳو، ”فرينڪ، مان ڪجهه به ڪري نٿو
سگهان. مان سمجهان ٿو ته تون سائس ڳالهائڻ چاهيندو هوندين.“ ائين چئي هو هليو ويو.
مان پنجن منٽن تائين چپ چاپ ويٺو هوس. منهنجي سمجهه ۾ نه هئي آيو ته مان
ڪهڙيءَ طرح ڳالهه شروع ڪريان. ايتري ۾ مارڪ خود ئي ڳالهائڻو.

”فرينڪ، منهنجو خيال آهي ته مان ڪامياب نه ٿي سگهندس.“ مان جواب ۾ اهوئي چئي سگهيس: ”ها، تون ڪامياب نه ٿي سگهندين.“

ان کان پوءِ مارڪ چيو: ”فرينڪ، ڇا ڪجهه دير مون سان ڳالهائون ڪندو رهندين؟ مان اڪيلو آهيان. بلڪل اڪيلو آهيان. منهنجا خدا...“

”ڇو، جيستائين چاهيندين، مان هتي ئي موجود رهندس.“

پوءِ مان سڄي رات هن سان ڳالهائون ڪندو رهيس. گهر ٻار جوڻ سٺيون ٿلهيون ڳالهائون، روزانه زندگيءَ جا معمولي حادثا، ۽ اهو ته ننڍڻ جا ڏينهن ڪيترا سٺا هئا ۽ اسين ڇا ڇا ڪندا هئاسون. گرمين جا ڏينهن ۽ سياري جون راتيون ڪهڙيون ٿينديون هيون سرءُ ۾ ٻن ڪيئن ڇڏندا هئا...“

هاڻي هو چنڊ کان اڳيان وڌي ويو هو ۽ سڌو هلندو پئي ويو. هن جو آواز جهڙو هوندو ٿي ويو ۽ رابطو قائم رکڻ لاءِ ليٽ اسان کي مورش ڪو ڪان مدد وٺڻي پئي. صبح تائين ته مورش ڪوڊ سان ڪم هليو، پوءِ اهو به رڪي رڪي جواب ڏيڻ لڳو. شايد پنهنجن جو وقت هو. مون کي هاڻي چڱيءَ طرح ياد آهي ته ٻه ٻه ڀيرا هئا يا شام هئي، مان لاڳيتو ڇڏي ڇڏي رهڻ باعث پڪاڪ سهي پيس.

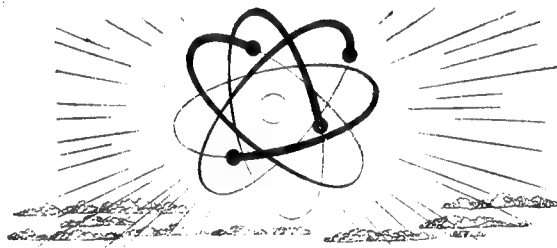
جڏهن روڊ تي مون کي جاڳايو ته رات ٿي چڪي هئي. هن چند ڪاغذ مون کي ڏنا، جن تي چند بي ترتيب پيغام لکيل هئا ۽ اللّٰه جي درٻار ۾ گهريل دعا جا ٻه نامڪمل جملو. چوڻ لڳو ته ”هاڻي هو ريڊيو جي بهنج کان ٻاهر آهي.“

بولز رپورٽ لکندي لکندي هٿ روڪي ڇڏيو ۽ پوءِ چوڻ لڳو: ”ميجر توهان جي نالي ۾ به ليونز اچي ٿو ۽ مارڪ جي نالي ۾ به. توهان پاڻ ۾ ماٺ ٿيو ڇا؟“
مون حيران ٿي ڏانهن لهاريو: ”ڇا تو تعلقا عام وارن جو پرڇو نه ڏٺو هو؟ مارڪ منهنجو ننڍو ڀاءُ هو...“ اهو چئي مان اٿيس ۽ ڌوري کان ٻاهر نڪري ويس.

هڪ ميل هلڻ کان پوءِ مان واريءَ جي ڊب تي ويهي تارن ڏانهن ڏسڻ لڳس. پري پري تائين ٿلهيل ان ڪٽ تاريڪيءَ ۾ مٿي ڪنهن هنڌ تي هڪ ڊال ۽ اڪياو لوجوان هو، جنهن کي اڄ رات کان اڳي مان ڪڏهن به نه سڃاڻيو هو. مان سوچڻ لڳس ته هو پنهنجي راکيٽ ۾ تنهن ۽ هيسيل ويٺو هوندو ۽ هن ننڍڙي ليري گهر کي، جا ئي سندس دنيا هئي، لڳاتار روشنيءَ جي هڪ نقطي ۾ تبديل ٿيندو ڏسي رهيو هوندو. روشنيءَ جو هڪ لقطو، جنهن کي ڪجهه دير کان پوءِ هو ٻين لکڻ لقطن ۾ سڃاڻي به نه سگهندو.

مون مارڪ کي ڪڏهن به نه سڃاڻيو هو. مگر ان رات کان اڳ به ڪڏهن به خوابن ۽ ادرشن ۽ الهن تي مري متحج وارن کي نه سڃاڻيو هو، جن جي محنتن جا لايا سڃايا آهن. هي مارڪ منجهه مري وڃن ٿا، ليڪن انسان ذات کي ڪنهن منزل سان همڪنار ڪري وڃن ٿا.

مون چنڊ ڏانهن ڏٺو، جو خوب چمڪي رهيو هو ۽ يڪايڪ مون کي خيال آيو ته
اهو ڪو ضروري لاهي ته خواب، ان جي ڏس واري سان گڏ فنا ٿي وڃي. ڪنهن نه ڪنهن
ڏينهن ڪو ٻيو لوجوان ڪوشش ڪندو ۽ ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن هو ڪامياب ٿي ويندو. هڪ
ڏينهن اهڙو ايندو، جڏهن مارڪ جهڙو لوجوان تارن کي ڇهي ايندو.
جهڊ وٺي وٺي وات ۾ فنا ٿيندڙ مارڪ، ٻين لاءِ نشان راه ڇڏي آهي، جتان هن جهڙا
ٻيا باهمت هلندا، السالي لسل جي قافلي کي ڪاميابيءَ جي توڙ تائين وٺي ويندا!
وڏا طالع تن جا، جي مارڪ منجهه مٿا!

ڪڏهن ڪرندي ڪاڪ

اچو صفا غريب مسڪين هٿن کنيو ڦٽڙ هو. وٽس رات هوندي هئي ته ڏينهن ڪو نه هوندو هو. هن پاڻ کي گروي رکائي به پنهنجي پٽ قاسم کي پڙهايو. قاسم به روح سان پڙهيو. هن ڪڏهن به منهن تان ڪتاب نه لائو. پڙهي پڙهي سندس اکيون سڄي وينديون هيون. ڪوسي هجي يا ٿڌي، هن جا پيرا ڪهاڙل روزانو ئي ميل پنٿ ڪري شهر پڙهن ويندو هو. قاسم هڪڙي ڏينهن لاريءَ تي چڙهيو، ڪنڊيڪٽر ڪاٺونس پاڙو گهريو. هن وٽ پاڙو ڪو نه هو. پاڙي نه ڏيڻ ڪري کيس لاريءَ مان لاهي ڇڏيو. آهي ڏينهن آهي شينهن، جيترو به وقت پڙهيو، لاريءَ تي نه چڙهيو. سڳو چئي ”واھ، چوڪرا واھ، ڀلي توکي ماءُ ڄاڻو.“

اچو ڪي هڪڙي ڌيءَ به هئي. سندس نالو ميرزادي هو. هوءَ ويڄاري سدائين اهاڙي هئي. ڳوٺ ۾ جڏهن به ڪنهن چوڪريءَ کي ڪوئون وڳو پاتل ڏسندي هئي ته منهن پڪڙو ڪري روئي مائٽس کي چولدي هئي: ”اسان! اها کي چو ته سون کي به اهڙو ٺئون وڳو وٺي ڏي.“ مائٽس سندس لڙڪ آڳهي چولدي هئي: ”منهنجي ڀڄڙيءَ کي ججهو ڪڍڻ.“ اهڙيءَ طرح سندس الڪل ۽ ڪيتي کي ٿاري ڇڏيندي هئي.

مائٽس ڄامان، جنهن جا هٿ پورهيا ڪري ڪري سٺين مان ولڙجي ويا هئا. هن سڄي ڳوٺ جا پورهيا ۽ رئيس جو گولو ڪري چار ڏوڪڙ ٺاريا هئا، جنهن مان پٽ جا ڪتاب ۽ ميرزادي جون والڙيون به ورتائين. ميرزاديءَ کي جڏهن سولئون واليون مليون تڏهن سندس انگ الڪ جهومي آيو. هو ٿڌي هئي ۽ آها سڄي رات ڪو نه سٽي. صبح جو آڻڻ سان ئي سڄي ڳوٺ کي پنهنجيون واليون ڏيکارين. ماڻهو سندس اهاڻي ۽ ٻالائي ڀولائيءَ تي کيس پائيندا هئا.

قاسم مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو. اچو جي دنيا ان ڏينهن روشن ٿي وئي. هو خوشيءَ مان جهلي لٽي جهليو. هرڪنهن ڳوٺاڻي کي زوري ڪيرون ڏيندي وڌيو.

قاسم به ماءُ ۽ پيءُ جي پيرين پيو ۽ وڌيڪ دعائون ورتيون. پنهنجي هڪجيڏن سان پاڪر پائي مليو. سندس دوست رسون کي چيائين ته: ”رسون پار! دعا ڪر ته توکي ملي. هوءَ دوستن جي دعوت ڪريان. هوئن به يار رڪا ڪاڻي پٽ ڪڙهي پيا آهن.“

سائس ستين سڳورين جو سلام به پري آئي، هن پنهنجي مڙس آچوءَ کي چيو ته ”هاڻ ڏولوي جا ڏينهن ويا. هاڻ اچي لڪ لنگهيا آهيون، ڪنهن وٽ هٿ ٽنگڻ منهن جي ڪاٺي آهي.“ آچوءَ کيس چيو ته ”چري! واقعي هاڻي ويا لڙهه لهي. هاڻ اچي سڙ ٿيا آهيون. آڇ ئي اڄ رئيس صاحب خان وٽ وڃان ٿو. کيس وڃيو ٿو سوال ڪريان ته رئيس، هاڻ قاسم لاءِ ڪا نوڪري وٺي ڏينم ته پنهنجي منٿ موٽاج ٿيون. آڇ به ستن ٻيڙهين کان سندن ماڻهو رهندو پيو اچان، مون کي ڪوبه جباب ڪونه ڏهندو، هاڻ خوش ٿيندو.“

ڄامان کيس چيو ته ”سٺو ڪار ڪوٺو آهي. ڪڏهن به سچو ڪونه ٿيندو، هاڻ ٽالٻو لڳي ويندس. شل ساڃاهه اچيس ۽ ڦاٽي ڪا من به وجهيس. آڇ توکي منع ڪانه ٿي ڪريان، ڀلي وڃي ڏسينس.“

آچو اهو ڏينهن گذاري ٻئي ڏينهن رئيس صاحب خان جو در جهليو. هن رئيس کي چيو: ”رئيس! اصل مامل کان وٺي اڃا ماڙهو آهيون. ڪاري رات به ڪنٺا ڪونه ڪڍايو آهي. ابا ڏاڏا هتي ڪاڇي ڪپي ويا، ڪڏهن به تنهنجو در ڪونه ڇڏيئون. هاڻ مون سان ڪا ٺيڪ ڪري.“ رئيس چيس: ”ڊيگهه نه ڪر، پنهنجي مطلب جي ڳالهه ٻڌاء.“

آچو قاسم جي مئٽر ڪم بهاس ٿيڻ جي ڳالهه رئيس کي ٻڌائي کيس چيو ته ”هاڻي سرداري ڪري ڪا نوڪري وٺي ڏيوس. مون به هاڻ ڪاڪت ڪانهي جو اڳتي پڙهائياس. جيڪو چيل چوڏو هو سو سندس پڙهائيءَ تي لاهم. جي مون سڪين تي وڙ ٿيندو ته هٿ ڪٽي ۽ عاڻون ڪنداسين. اڃا هٿ وڌا آهن. الله ٻچن مان لڪ ڪندو ٿي.“

رئيس اها ڳالهه ٻڌي مڙي ويو، سندس رت ٽهڪي آيو. هو پنهنجي هاريءَ چي پٺ کي امتحان به ڪامياب ٿيندي ٻڌي چيتو ٿي پيو. کيس سندس الباري ۽ وڏائي ڪرلدي ڏسڻ به آئي.

هن منهن آڻلائي آچوءَ کي رهڙ پٽندي چيو ”مون اوهان جو ٺيڪو ته ڪونه ڪيو آهي، ڇو اوهان جا ٻار به ڀريان ۽ اوهان جي چورن کي نوڪريون به وٺي ڏيان. چڱي کي مرين ته وڃي ٻئيءَ ٻاري سان لڳائينس. هروڀرو چوري کي پاڙهي ڪاري ڇڏئي، اهو وري ڪهڙو آفيسر ٿيندو. ڪالڱ مور جي چال سکيو ته سندس هالڻ به وسري ويس.“

آچو رئيس جو رخ سمجهي ويو. هن سڻي به ماٺ ۽ سڻي به ساٺ سمجهي ٻير پٽيرا ڪيا. هن ايندي شرط ڄامان کي چيو ته تون سڄي هوئين. چيتو ٿيو وينو هو، ماڳهين ظالم ڪاڏو هوس.“

ڄامان کيس چيو ”الهيءَ مرونءَ کي آڇ اڳتي سڃاڻان. اها ڪا نئين ڳالهه ڪانهي، هاڻ دل نه لاهي، ٻئي ٻيءَ ٻت گڏجي هافيسن مان پڇا ڪريو، من ڪٿي ڪو پيڻي ٻلو ٿي پوي.“

پوءِ قاسم ۽ ٻُٻس گڏجي آفيسن جا چڪر آفيسرن جا دڙڪا، وڏن ماڻهن جون چيڙهون جهليندا، جتيون کڻائيندا رهيا. ليٽ هڪڙي ڏينهن هڪ آفيس ۾ هڪڙي همراھ کيس چيو ”اوهان کي خبر آهي تہ لوڪريون ائين ڪونه ملنديون آهن. ميان! هروڀرو ٻيا ڪوئي ٿيو، باقي منهنجي صلاح وٺو تہ ڪجهه نہ ڪجهه ڪري وڃهندا.“

اچو ٻڌيس ”ها وري ڪهڙي صلاح آهي.“ تنهن تي ان همراھ چيس ”اڄڪلهه زمانو ڏلو پٽ چئني جو آهي، جي چار ڏوڪڙ وڃائيندا تہ ڪو ڪم ڪندا نہ ته ٻيو ٿيو خير.“

اچو اها ڳالهه. ويچاري هن سان ها ڪئي. ليٽ گهڻي ڇڏڇوٽ ۽ منٽ ميڙڪان پوءِ تن سَوَڪ تي ڳالهه اچي بيٺي. اچو اهي ٻنسا ٽئي ڏينهن تي ڪٿي اچن جو واعدو ڪري موڪلائڻ لڳو. الهيءَ همراھ اچوءَ کي چيو ”ڪاڪا! تون ٻنڌ نہ ڪڇ، تون ٻيرسن آهين. باقي آهي ٻنسا هن تنهنجي پٽ کي ڏج تہ ڪٿي اچي، هونئن بہ لوڪري نہ هيءُ ڪندو، ٻيلي آفيس ۽ آفيسرن سان اٿي ويٺي ٿيس.“

اچو ايندي شرط اها حقيقت پنهنجي زال ڄامان سان ڪئي. هو ٻئي اٺهولہ جي ڪُن ۾ ڦاسي پيا. سڃاڻي مالڪر مڇ ٻنهي کين ڪاڻڻ اُٿي. هنن جي ٻي ڪا بہ واھ ڪانہ هئي. خيال ۽ ڪٽڪا کين ڏولنداڙڻ لڳا. قاسم ڪاٺي ڪٿي زمين ويٺي ڪوئي. ميرزادي تنهن کي گهورڻ لڳي، هو ٿيئي خاموش هئا. ليٽ اچو ڪٺهه مٿي ڪيو. سندس نظرون خالي گهر جي ڪُنڊن تان ڦرلدهون اچي ميرزادي جي ڪُنن تي ڪٽيون. ميرزادي ٻُٻس کي چيو ”بابا! ڇا ٿو ڏسين، تون ڳالهائين ڇو ٿو؟“

ڄامان ڪٺهه ورائي پنهنجي ور کي ڏٺو. اچوءَ جون لڳاهون اڃا بہ والين کي گهوري رهيون هيون. هن ٿئي چاهيو تہ پنهنجي ٻچڙيءَ جا ڪُن پُٺا ڪري، ٻر غربت جا واسينگ کيس وڪوڙي وٺا هئا. ڄامان سندس من جي مراد کي سمجهي ويٺي. هن چيو: ”ٻيلي! ٻي تہ ڪا بہ شيءِ اهڙي ڪانهي جا وڪڻي اها رشوت ڏيون، باقي ميرزادي جي ڪُنن جون والڙيون آهن، سي قاسم کان مينهنون ڪنهن، پوءِ جي لوڪري ملي وئي تہ رنگ لڳي ويندا.“

ميرزادي ماڻس جي اها ڳالهه ٻڌي يڪدم پنهنجي ڪُنن تي ٻئي هٿ رکي ڇڏيا. هن پنهنجون واليون لڪائي ڇڏيون. هن اوچنگار ڏيئي ماڻس کي چيو ”امان! آءٌ پنهنجون واليون ڪو نہ ڏينديس.“

ماڻس جي اکين ۾ ڳوڙها تڙي آيا. هن ميرزادي کي ٻاڪر وجهندي چئي ڏيئي سمجهايو: ”ٻچڙي! ڀائين کي لوڪري ملندي تہ هو ٽوڪي الهن والين کان بہ وڏيون سٺيون ۽ ججهيون واليون وٺي ڏيندو.“

ڄامان جڏهن ميرزادي جي ڪُنن مان واليون لاهي رهي هئي، تڏهن هوءَ سڌ ڪا ڀري روئي رهي هئي. اهڙي طرح هڪ ڀيرو وري ميرزادي جا ڪُن ٻُٻسا ٿي ويا. اچو اهي واليون

سوناري وٽ اڌ موڙي ۾ وڪڻي آيو. باقي ٽن مان ڪٽل پئسا شهر ۾ پٺن ٻولي هورت ڪري آيو.

قاسم ٻئي ڏينهن آهي پئسا ڪٿي آئي الهيءَ همراھ کي ڏٺا. الهيءَ همراھ جڏهن آهي پئسا ڏٺا، تڏهن سندس واپون ٽڙي پيون، کيگ ٻڙي پيس. هن جو چڪو ڪامياب ٿيو هو. هن پئسا وٺي قاسم کي چيو، ”ٻن ڏينهن کان پوءِ اچي پنهنجي لوڪريءَ جو آرڊر وٺج ۽ ها! هاڻ مان پنهنجو سرٽيفڪيٽ به آڻج.“

قاسم آهي ڳالهائون ٻڌي ٽڙي پيو. هن پنڌ کي جهڙي ورتو ۽ گهر اچي اها ڳالهه ڪئي. آچو ۽ ڄاڻان حقيقت ٻڌي سرها ٿي ويا. ٻن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ قاسم وري آفيس ويو. آهو همراھ ڪونه هو. ڪلارڪن ڪم ڪشو هئي موٽائي ڇڏيو. الهيءَ کان پوءِ قاسم هر روز الهيءَ آفيس ۾ ويندو هو. کيس اهو ٻيا همراھ ڪونه ڪو بهانو ڪري ٿاري ڇڏيندا هئا. اڄ نه سڀان ڪندي کيس هڪڙي ڏينهن الهيءَ آفيسر سڏي چيو: ”ڇوڪرا! ڄاڻون خالي ڪولهن اسان تو جهڙن ٻين کي لوڪريءَ تان زوري لاهي ۽ توکي آرڊر نه ڪونه ڏينداسين. جڏهن به ڪا جاءِ خالي ٿيندي ته توکي گهرائينداسين. في الحال تون رڻ ۾ وڃي پنهنجي ڏاڏي سان لڳ.“

قاسم اها ڳالهه ٻڌي ٻاهر ٿي ويو. سندس هيٺيون هيٺ ۽ مٿيون مٿي رهجي ويون. هن آفيسر کي چيو، ”تنهنجي دل ۾ همدرديءَ جي بدران لالڪ ۽ پتون ويٺل آهن. وقت ايندي اوهان ٻارن کان ضرور وير وٺنداسين.“ هن آفيس کي مٿي تي کڻي ڪنيو.

آفيسر کي ڇهلاڻا جهڻي ويا. هن پٺيان کي سڏي چيو: ”هن چوري کي ٻاهر ڪڍو.“ پٺيان قاسم کي تريون هڻي گهلي ٻاهر ڪڍي آيا. هو ٻن ٻن ٻن سان واپس وريو. واپس ايندي هن کي ميرزادي ياد هئي، جهڪا کيس روز چولدي هئي ته ”ادا! مون کي واليون وٺي ڏج. ادا! جڏهن شهر مان اچين، تڏهن منهنجي لاءِ چوڙيون ۽ ٻولدي به وٺي اچ.“

هو روز سندس کس جهليو پئي هوندي هئي. قاسم جڏهن گهر ايندو هو ته پوءِ وڃي ساڻس ملندي هئي ۽ گڏجي گهر ايندي هئي. الهيءَ ڏينهن قاسم کي ساڻس ماني هڻائي هوناري ۾ ٻڌي ڏني هئي ته جيئن کيس بڪ لڳي ته ٽڪر ٻيٽ ۾ وجهي. هن کي اها ماني وڻه ٿي آئي. هن اها ٻڌل مالي ڪلهي تي رکي شهر ڏانهن لاڙو ڪيو. شهر مان ميرزادي لاءِ چوڙيون ۽ ٻولندي وٺي، ٻڌي ڪوٽ ڏانهن واپس وريو. ميرزادي جون ليلڙائون، آفيسرن جون گوڙنائون جڏهن کيس ياد پيون، تڏهن هن جو سينو ڊڪي پيو. سندس نس ۾ الهن ڪڏهن خلاف زهر اوتجي آيو. هن جي ذهن ۾ ڪيترا آڌما اٿي پيا. هو الهن ٻورن ۾ جيئن رستو ٿي ٿيو ته هوناري واري ماني، ٻولدي ۽ چوڙيون اٿلي وڃي ڀريان ڪريون. هن جي

رڙ ڪار جي آواز ۾ ڪم ٿي وئي. سندس لاش پوليس اسپتال ڪٽائي وئي. هن جو لاش ڪيترا ڏينهن لاوارث جي حيثيت ۾ اسپتال جي مردءِ خالي ۾ پيو هو.

اچو ڪي قاسم جو فڪر لڳو. کيس ڪيترا ڏينهن لڳي ويا هئا. هن ڪنهن مهل سمجهيو ٿي ته کيس نوڪري جو آرڊر مليو آهي. هو ڪنهن اسڪول تي چڙهي، ڊيوٽي ڏئي پوءِ واپس ايندو ته ڪڏهن کيس ٻيا ڊپ ۽ ڪٽڪا ڪٿي ويندا هئا. هن هڪ ڀيري اهو به سوچيو ته انهيءَ آفيسر کان وڃي ٻيا ڪري ته 'همراهه ڊيوٽي تي چڙهيو يا نه'. پر پوءِ پنهنجيءَ دل کي ڏي ڏئي ويهي رهيو ته ڀويان پوءِ به مڙس ماڻهو آهي، هر ڀيرو زال ڪانهي جا ڪاڇي ويندي. پر جڏهن هن کي قاسم جي موت جي خبر پئي، هن کي لڳو، جن هن جي ڪمزور هٿن مان لٽ ڇڏائجي وئي. قاسم سندس لٽ تي نه هو. هو ان جي سهاري تي زلنديءَ جو جنڊ چڪي ها. هن جي پٺن جو ٻالو پڇي پور پور ٿي پيو. هو چرهن والگر رڙيون ڪندو شهر واري اسپتال ڏانهن پڳو.

قاسم جو لاش سڃاڻپ کان ٻاهر هو. هن سندس ڪپڙا سڃاڻي وڃي مٿاس ڪريو. ڳوٺاڻن کيس سمجهايو ته: ”هتي شهر ۾ کيس دفن ٿا ڪريون.“ اچو ڳوٺاڻن جي چوڻ تي پنهنجي لنيڙيءَ دٻا، روح جي راحت ۽ اکين جي ٺار ڪي پنهنجي هٿن سان شهر دفن ڪري موٽيو. ڄامان پنهنجي جگر جي ٽڪر جو اهڙيءَ طرح منهن ڏسي نه سگهي.

ميرزادي پنهنجي مائٽن کان روز پنهنجي ڀاءُ جو پڇندي هئي. هو کيس چولدا هئا ته: ”امان! قاسم لوڪري پيو ڪري. هوءَ جڏهن ڳوٺ ايندو، تڏهن تولا چوڙيون، ٻولدي ۽ ڪن جون واليون وٺي ايندو.“ ميرزادي روزالو پنهنجي ڀاءُ جو ڪس لهاريندي هئي.

هيءُ شهر مان ايندڙ هر ماڻهو کي ڀاءُ سمجهي ڊوڙندي هئي. پر جڏهن اهي ماڻهو سندس ويجهو ايندا هئا ته روڻهارڪي ٿي آسرو لاهي وري گهر موٽندي هئي. هو هر روز ڪانون کي اڌاري چولدي هئي: ”اڏر ڙي ڪانگڙا اڏرا منهنجي مٿي ڀاءُ جي خبر آڻ ته توکي مٿي لولي ڪارايان.“ اتفاق سان ڪو ڪانگ آڻان ٿيڪي ڏئي وڃي ٻيئي هنڌ ويٺو ته پوءِ هن لاءِ عيد ٿي ويندي هئي. هو ڦير يون ٻائي ڳوٺاڻن کي چولندي هئي ته اڄ منهنجو ڀاءُ ايندو، اڄ اسان جي گهر ڪانگ گارا ٻي ڏا. هو منهنجي لاءِ واليون، چوڙيون ۽ ٻولدي وٺي ايندو.

هڪ ڏينهن ميرزادي پنهنجي ڀاءُ جي اوسيٽي ۾ گهر جي گهٽيءَ تي بيٺي هئي. نماشام مهل هئي. ڳوٺ جا ماڻهو شهر مان ڪم ڪار لاهي واپس وريا هئا ۽ ڌراڙ مال چاري موٽيا هئا. هن شهر کان ايندڙ ڪمدار ڪمونءَ کان پڇيو: ”ڪاڪا ڪمدارا منهنجو ڀاءُ آيو ٿي يا نه؟“ ڪمون ميرزادي کي ڏسي جواب ڏنو: ”ڇا توکي خبر ڪانهي ته تنهنجي ڀاءُ کي شهر ۾ موٽر چڙهي ماري ڇڏيو.“

ميرزادي ڳالهه ٻڌي سراهجي ويئي ۽ ريهه ڪري وڃي پٽ تي ڪري. ڪمدار ڪمون
وڌي اچي کيس کنيو. کيس سڏ ڪيا، چور هو ڦوريو ۽ اٿلايو، پر سندس هٿ ٻير ٿري ويا.
سندس اکيون اڇا به قاسم لاءِ ڪليون پيون هيون. پوڙهي طاهر چيو: ”اها! شيءِ وڃي
ڦاٽن کي پهتي.“

آچو ۽ ڄاڻان اڃا تائين جيئرا آهن. آچو اولاد جي وڇوڙي ۾ روئي روئي اٿو ٿي
ويو آهي ۽ ڄاڻان چري ٿي پئي آهي. هوءَ اڃان به روزاني کس تي قاسم ۽ ميرزاديءَ جو
اوسيٽو ڪندا آهن.

ممي نه هجي ته....؟

اڄ تاريخ... ڪئلينڊر جو ٻنو بدلڻو لاهي، الهيءَ ڪري خبر ناهي. ائين ڪڏهن ڪڏهن ئي ٿيندو آهي، جڏهن مان ڪئلينڊر جو ٻنو بدلائڻ وساري ڇڏيندو آهيان. سوڀر لنڊ مان آڻندي ئي مان بهريون ڪم الهيءَ ٻني کي بدلائڻ جوئي ڪندو آهيان. ممي-ڊنڊيءَ کي ٻني بدلائڻ جي مادگيري ايندي ئي لاهي. مهينن جا مهينا پتڻا بنان بدلجڻ جي ئي رهجي ويندا آهن. الهيءَ ڪري مون اهي پتڻا بدلائڻ شروع ڪيا آهن. مون کي اهو سٺو لڳندو آهي، جيئن سڄ جو آهڻ به مون کي سٺو لڳندو آهي.

ممي موڙ ۾ هوندي آهي ته مون کي سوڀر آڻندي ئي سواڊي ٺيڙن کير سان گڏ ملندي آهي. جيتوڻيڪ اڄ ٺيڙن ۾ کير سان گڏ ڪجهه به نه هجي. مون جڏهن مميءَ کان پڇيو ته مون کي ڇڙڻ ڏيئي ڇپ ڪرائي ڇڏيائين، ۽ مون مان ڪري کير پي ڇڏيو. بهرين ممي ڪڏهن ڇڙڻيندي هئي يا لاراض ٿيندي هئي ته مان سمجهي نه سگهندو هوس ته مميءَ به ڇا ڪڏهن لاراض ٿي سگهي ٿي! پر مون ڏٺو ته ممي اڄ ڪالهه بي سبب ئي هرهر لاراض ٿي ويندي آهي. هر ڇا سڀني جون مائرون بي سبب ئي ههڙي طرح ڇڙڻينديون هونديون؟

پوءِ دير تائين دريءَ کان ٻاهر باغيچي ۾ سڙي جي ٻوٽي جي ڀرسان ٽيڙيل تازي سفيد گل تي چهنج هڻندي ڦرڙ... ڦرڙ... اڏامندڙ ٿوڪ... ٿوڪ... ٿوڪ... ڪيت گڏائيندڙ ڇمڪندڙ ڪاري ڪڪر جي رنگ وارن همنگ برڊ کي ڏسندو رهيو هوس. ڊنڊي منهنجي لاءِ هڪين جو رليگريڪي ڪتاب وٺي آيو آهي. منجهس اهڙائي همنگ برڊ آهن. الهيءَ ڪري ڪهن مان سڃاڻان ٿو. اسان جي دريءَ کان ٻاهر باغيچي ۾ ڀالت ڀالت جا هڪي ايندا آهن -- همنگ برڊ، بلبل، مٺا، طوطو، ڪبوتر، ڌياريءَ جو گهوڙو، ڪڏهن ڪڏهن ڪانءُ جي پويان لڳل ڪالا ڪوسي به اچي ويندو آهي. ڊنڊي مون کي الون سڀني هڪين جي سڃاڻپ ڪرائيندو آهي -- ڪتاب جي تصويرن وسيلي! ۽ مون کي اهي سڀ ڏاڍا وڻندا آهن. هر آڇر کان سواءِ ڊنڊي ڪڏهن ڪهر تي هوندو ئي لاهي. منهنجو الون هڪين کي ڏسندو رهڻ لاءِ دل ٿيندي آهي، پر جيءَ ۾ ڊپ رهندو آهي ته اجهو مميءَ جو سڏ ٿيندو -- 'ليلو'، ٻڙهڻ کي دير هئي ٿي!

ڊنڊي ڪڏهن ائين نه چوندو آهي. پوء به ممي نه ڄاڻان ڇو مون کي ڏاڍي بهاري لڳندي آهي.

پوء سبق ياد ڪندو آهيان، مالي ڪائونڊو آهيان، اسڪول ويندو آهيان، ڪئين ڪلاڪن تائين بيٺج ٿي ويهي ويهي اوهاسيون ڏيڻ ۽ ميس ڪان اک بهڄائي ڀرسان ويٺل چوڪرڻ سان ڳالهون ڪرڻ ۽ شام جو واپس گهر موٽي سبق ياد ڪرڻ جو حڪم ٻڌڻ... اهڙيءَ طرح اهو سڄو ڏيندو آهي... ڊنڊي آفيس کان گهر آيو ته صوفي ٿي ويهي ماٺ سيٺ ۾ ڪجهه پڙهڻ لڳو. اڄ ته ممي ڊنڊيءَ جا پوٽ به نه لائڻا ممي به ماٺ ۾ هئي. گهر ۾ اهڙي خاموشي ڏسي مان به چپ ٿي ويندو آهيان.

رات جو لائيت ليٽپ پڻ کان اک ٻنڌي مون کي ٻنڌ اچي ويئي هئي.

۲- جنوري - اڄ اچر آهي، ڇو ته ڊنڊي اڃا ستو پيو آهي. مون کي جلدي اٿڻ جي عادت آهي، جيتوڻيڪ ڊنڊي ممي به لڳ ڀڳ مون کان اک ٻنڌي اٿندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن کيس جاڳ نه ٿيندي آهي ۽ مان جاڳي هوندو آهيان ته ڊنڊي اسان جي پلنگ تي سٽل هوندو آهي. پر اڄ اٿيس ته ڏٺم ته ڊنڊي پئي پلنگ تي سمهيو پيو آهي. شايد پڙهندي پڙهندي اتي ئي ٻنڌ اچي ويئي هونديس... يا... پوء...!

سوير اٿندي ئي مون کي ڏٺڻ ڪرڻ لاء وڃڻو هوندو آهي، پر ممي اڃا تائين جاڳي نه هئي ۽ سڄ به اڀريو نه هو. الهيءَ ڪري هيٺ ڪان پُرش وات ۾ ڪير وجهي! مان دريءَ ڀرسان ٽيبل تي ويهي بوڪن پٽيا جي گلابي-سفيد گلن تي ڦيرا ڏيندڙ ڪارن-گاڙهن، پوئڻ کي ڏسڻ لڳان ٿو. اڄ ئي ته پوئڻ کي ڏسڻ تي دل ٿي اٿم. هر پوٽ به نه سڄ اڀرڻ کان پوء ايندا آهن. هر اڄ ته ڪاري ڪلنگيءَ واري پٺل آهي! واها! ڪيڏو مٺو ٿي ڳائي! مان مميءَ جي پلنگ ڏانهن لهاريان ٿو. ممي اڃا نٿي سمهي پئي آهي، ليڪ ئي آهي، نه ته... پوء پٺل گيت ڳائيندي اڏامي ويئي هئي.

۲۴- جنوري - اڄ مان سوير اٿي دريءَ مان ڏسان ٿو ته ڊنڊيءَ جي ڏل رلڪبرلڪي پکين جي ڪتاب ۾ ڏيکاريل ساڳيائي ۾ ڪارا ڇمڪندڙ همنگ ٻڍ هر هر اڏري هر هر واپس اچي ڏاڙهونءَ جي وڻ جي پهرين ٿاريءَ تي آڪيرو جوڙي رهيا آهن. منهنجي دل ڇو ته اهو ڏسندو ئي رهان، پر ممي پاسو ورائي رهي آهي!

۲۹- جنوري - اڄ سوير سوير اٿي ڏسان ٿو ته سنهڙين سنهڙين ڪڪن ۽ ڏاڳن سان آڪيرو ٺهي ويو آهي. اهو الدران به ڏسڻ تي دل ٿي. شايد ممي ڊنڊي جاڳي هوندا.

الهيءَ پوءِ کان مان ٻيو ٻيو ۾ هائي ڪمري مان ٻاهر نڪري باغيچي ۾ ويس. اهي ٻئي هڪي ڪيڏانهن آڏامي ويا هئا. ٺاري هيٺ جهڪائي آکيرو ڏٺس. ڪيڏو سهڻو آکيروا منهنجي ٻن آڱرين جي اندر وڃڻ جيترو رستو هو. منجهس مون به آڱريون وڌيون. اندر آڱريون ڦيرايو، ڏاڍو سڙو آيس. ٿورو ٿورو پڙ به ٿيو. اندر به لٺيڙا سهڻا آيا هئا. مان ماٺ سيٺ ۾ دري ڏانهن هليو آيس، پر ممي ڊنڊي جاڳي پيا هئا. ڊنڊي وهنجڻ جي جاءِ ۾ برش ڪري رهيو هو. ممي پورچيخالي ۾ چالھ ٺاهي رهي هئي. شايد مون کي انهن آکيرو ڏسندي ڏسي ورتو هجي، تڏهن به ممي ڊنڊي ڪجهه نه چيو. خبر ٺاهي ڇو؟

۱- فيبروري- هائي ته الهي همنگ برڊ جا ٻچا آکيري مان ڇهنپ ٻاهر ڪڍي هوريان هوريان ٽوليڪ... ٽوليڪ... به ڳالهائڻ لڳا آهن، ۽ پنهنجي ممي ڊنڊي جي ڇهنپ مان داڻا به وات مان جهٽي ٿا وٺن، منهنجا ممي ڊنڊي ائين ڇو لٿا ڪن؟

ممي نه ڄاڻان ڇو، هائي گهٽ ڳالهائي ٿي. سارو ڏينهن منهن ڇاڙهي ڪم ڪري ٿي. مون ته کيس منهن ڇاڙهڻ واري اهڙي ڪا ڳالهه به نه چئي هئي. ڊنڊيءَ سان ته ٺيڪ آهي، پر هن مون سان به ڳالهائڻ گهڻائي ڇڏيو آهي! پهرين ته ممي مون کي اسڪول جي دروازي تائين ڇڏڻ ايندي هئي ۽ مون کي چمي ڏيندي هئي، پر هائي ته ڄڻ هن بلڪل وساري ڇڏيو هجي. مان ٻيڙ وڃان سندس هنج ۾ ويهڻ چاهيندو آهيان ته چولدي آهي--تون هائي وڌو ٿي ويو آهين. مون کي پنهنجي وڏي ٿيڻ جي ڳالهه ڏري به لٿي وئي، پر اسي چولدي آهي ته... شايد... مان....

پر الهيءَ هڪيءَ جاءِ ٻچا ڪڏهن وڏا ٿيندا! سندن ممي ڊنڊي ڪي ته مون ڪڏهن بيماري وڃان پنهنجن ٻچن کي ڇهنپون هڻندي نه ڏٺو! ڊنڊي کي به، هائي مان ڪو ڪتاب پڙهڻ لاءِ ۽ ڪهائي پڙهڻ لاءِ چولندو آهيان ته مون کي 'پري ٿي، منهنجو مٿو نه ڪاڏ--' چئي هڻائي ڇڏيندو آهي. پهرئين ۽ هائي جي ممي ڊنڊي ۾ ڪيترو فرق آهي! اهي ائين چوڻا ڪن، اهوئي ته مان سمجهي نٿو سگهان.

الهڻ هڪين کي شايد ڪاوڙجڻ لٿو اچي، الهيءَ ڪري اهي سارو ڏينهن بس ڳائيندا رهندا آهن. سندن ٻارن لاءِ به ڪيڏي مڙج آهي! نه برش ڪرڻو پوي، نه سوپر وهنجڻو پوي، نه ٺي سبق ياد ڪرڻ لاءِ مشاماري ڪرڻي پوي. اسڪول به نه وڃڻو پوي! منهنجا به هنن ٻچن جيئن ڪٽپ هجن ها ته... ٿو... ٿو... ڪنڊي ڪڏهن جو آڏامي ويو هجان ها... پر....

۱۳- فيبروري- آچر. اڃ به ڊنڊي ٻئي پلنگ تي لٽي ۾ سمهيو پيو هو. هوڻن اهو سمورو هفتو ائين ئي گذريو.

ڊنڊي چالھ پيئي ۽ اخبار پڙهندي، مميءَ کي ڇيائين، "مارلنگ شو جا ٽڪيٽ وٺي آيو آهيان، تون ۾ ٿيلو تيار ٿي وٺو." تڏهن مميءَ ڇو "مون کي فلم ٺاهي ڏسي، اوهان ئي

ڏسي اچو. ٻڌندي عينڪ جي مالڪ شيشي مان مٿي ڪي ڪيتري ئي دير تائين ڏسندو رهيو هو. ۽ هن فلم جا ٽڪيٽ ڦاڙي ٽڪر ٽڪر ڪري دريءَ کان ٻاهر اڏائي ڇڏيا.

۲. فيبروري -- مان به ٽي ڏينهن اڳ جي ڳالهه. لکڻ ته پلجي ئي ويو آهيان. الهيءَ رات ٽيبل-ليمپ جي ليڪ... آواز ٿيڻ سان مون کي ٻڌو ته اُتي هئي. مان ته سوڙهه منهن وجهي ماٺ ۽ پيو هوس. مٿي ٻڌندي ڪي ائين لڳو ڇڻ مان ٻڌڻ هجان، الهيءَ ڪري هنن ڳالهائين شروع ڪيو. مون کي ته ڪجهه به سمجهه نه آيو. پر ڪڏهن غصو نه ڪندڙ منهنجو ٻڌندي به اڄ غصي ۾ هو، سندس آواز مان ائين لڳي رهيو هو. ۽ منهنجي سمجهه ۾ ڪجهه نه آيو، پر هاڻي ٻڌندي مٿي تي غصي ٿي -- هيءُ گهر منهنجو آهي، سمجهيڻ! ائين ڪجهه ڇهائين، تڏهن کيس ٻڌي مون کي عجيب لڳو. هي گهر اڪيلي ٻڌنديءَ جو ڪيئن ٿو ٿي سگهي! ٻڌندي شام جو اچي ٿو ۽ سوير هلو وڃي ٿو! مٿي سارو ڏينهن هن گهر ۾ رهي ٿي، منهنجي لاءِ لهرڻ-مالي، ٻڌنديءَ لاءِ ٺهن، منهنجا ۽ ٻڌندي جا ڪپڙا ڏوڻ، ۽ دستري ڪرڻ، مون کي اسڪول تائين ڇڏي اچڻ. اڙي! ٻڌندي جي آفيس وڃڻ کان اڳ سندس فلم، رومال، عينڪ، ٻيسن جو پٽون سنڀالي بريف کيس ۾ رکڻ ۽ شام جو ٻڌندي جي گهر اچڻ تي سندس ٻوٽ ۽ چوراب لاهي رکڻ -- اهي سڀ ڪم هوءَ بنا وسارڻ جي ڪندي آهي! ته هوءَ اهو گهر اڪيلي ٻڌنديءَ جو ڪيئن ٿي سگهي ٿو، اهوئي منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي!

مون کي وري ٻن ٽن ڏينهن کان ڪئلينڊر جو ٻنو بدلائڻ وسري ويو آهي. هاڻي هميشه رات جو مٿي ٻڌنديءَ مون کي ٻڌڻ سمجهيل سمجهي وڙهندا آهن. مٿي ٻڌندي ئي. وي ڏسن ته ڪيترن ئي ڏينهن کان بند ڪري ڇڏيو آهي! پهرين اسان ئي. وي گڏجي ويهي ڏسندا هئاسين، پر هاڻي ته مون کي به لڳا ڏسن ڏين! اڄ مٿي مون کان به جلدي آئي آهي. ۽ پنهنجا ڪپڙا ماٺ مٿ ۾ سوٽ کيس ۾ وجهي رهي آهي. ٻڌندي صوفي تي ويهي ماٺ مٿ ۾ کيس ڏسي رهيو آهي. مٿي سوٽ کيس ۾ ڪپڙا رکندي هرهر ساڙهي جي ٻاڙ مان لڙڪ آڪهي رهي آهي. شايد رات جو دير تائين جاڳي آهي، الهيءَ ڪري سندس اکيون پرلڏيون هونديون. ٻڌندي به هرهر عينڪ لاهي اکيون ڇو ٿو آڪهي؟ مان دريءَ مان ڏسان پيو، پر نه ڄاڻان ڇو اڄ مون کي بلبل، همٿڪ ٻڌڻ، توڙي درجيڏو ڪي ڏسندو رهن سٺو لڳي.

هوءَ مٿي منهنجا ڪپڙا به سوٽ کيس ۾ رکڻ شروع ڪيا، تڏهن مون کي لڳو، ته چڱوئي ٿيو، مون کي به مٿي سان گڏ ماسي جي گهر وڃڻو پوندو. پر اهو ڏسي ٻڌنديءَ کان پڇيو "ليلو" جا ڪپڙا ڇو ٿي ڪئين؟" هوءَ به مٿي منهنجا ڪپڙا رکندي چيو "ليلو منهنجو

آهي... منهنجي زلدگيءَ جو سهارو آهي، مان کيس ٻان سان گڏ وٺي وينديس. پر مميءَ جو چيل جملو "زلدگيءَ جو سهارو آهي" ... منهنجي سمجهه ۾ نه آيو. جيتوڻيڪ اهو ٻڌي ٻڌي جڏهن چيو "مان به سندس ٻڌي آهيان، ليلو مون سان ئي گڏ رهندو." ۽ بعد ۾ هن آئندي مميءَ جي سوٽ کيس مان منهنجا ڪپڙا ڪڍي هلنگ تي کڻي آڇليا ۽ چيائين "مان توکي لڌو روڪي سگهان، توکي وڃڻو آهي ته منهنجي مرضي آهي..." تڏهن مون کي خبر پئي ته مون کي مميءَ سان گڏ وڃڻو لاهي. ٻڌي اهو چيو ته سمجهي ته مميءَ کان سواءِ ٻيلا مان ڪيئن رهي سگهان ٿو!

مون ڏٺو ته ممي به مون وانگي روئي سگهي ٿي. هيڏي وڏي مميءَ کي ڇو روئڻو پوي ٿو؟

مان دريءَ مان الهيءَ همنگ برڊ کي ڏسڻ جو بهالو ڪريان ٿو. پوءِ مون کي ٿوري دير کان پوءِ مميءَ جي سوٽ کيس بند ٿيڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي ٿو.

مميءَ ٻڌي مان ڪوبه ڪجهه نه ٿو ڳالهائي. ممي پنهنجي رومال کي منهن تي ڀالي رکيو آهي، پر سندس اکين مان لڙڪ ٻيا وهن! اڙي ٻڌي...! ٻڌي به اڪيون جهڪائي عينڪ کي صاف ڪري رهيو آهي. پر مون کي خبر آهي، هو به روئي رهيو آهي! وڏا ماڻهو شايد مون وانگي اٿا روئي سگهن.

مميءَ مون ڏانهن ڏسي رهي آهي، الهيءَ ڪري مان دري مان ٻاهر ڏسي رهيو آهيان. ڇو ته ممي کي مون ڪڏهن رڻندي نه ڏٺو، الهيءَ ڪري مان کيس روئندي ٿو ڏسي سگهان. شايد مون کي به.....

ٻاهر اهڙي همنگ برڊ پنهنجن ٻچن جي گلابي چنبن ۾ پنهنجي چننڊ وجهي ڪجهه ڪارائي رهيو آهي. ٻيو ٻيڪي اڪيري جي دروازي جي ٻي ڪنڊ تي ماڻ ڪري اهو ڏسي رهيو آهي. اهو ڏسي منهنجي دل ۾ امتحان جي هڪ سوالِي پهر جو پڻ ويهي ٿو رهي. الهيءَ سوالِي - پهر ۾ اهو همنگ برڊ ممي ٻڌي وانگي ڇو اٿا وڙهن؟ پنهنجي ٻچن لاءِ ڇڪتاڻ ڇو اٿا ڪن؟ پهر پون ٿلهي چننڊ وارو همنگ برڊ ٻئي همنگ برڊ کي ٻڌي وانگي -- "هي منهنجو اڪيرو آهي، تون آڏري وڃ" -- چئي کيس چيو ته آڏاري ڇڏي؟ اهڙا ڪئين ڏکيا سوال مون کي منجهائي ڇڏين ٿا. اهو سوال ئي منهنجي سمجهه ۾ نه آيو آهي. الهيءَ ڪري مون کي روئڻ اچي ٿو وڃي. ۽ پوءِ مان به دريءَ جي سڀني جي وچ ۾ منهن رکي مميءَ ٻڌي وانگي ماڻ ۾ ڳوڙها ڳاڙي روئڻ لڳان ٿو.

روئندي روئندي منهنجي خواهش ممي ڏانهن لهارڻ جي نه ٿي ٿي، پر مون کي ڊپ آهي ته... شايد... ممي آئي نه هجي ته...! ... ته...!؟

مقالا

سند جو عطار — حضرت آشکار

اها حقيقت آهي ته سچل سائين جهڙو ڪثير الاشعار شاعر، ان کان اڳ- يا پوءِ برصغير ۾ ورلي ڪو گذريو هوندو. هن بزرگ شاعر جو ڪلام ننڍي کنڊ جي ڪنهن هڪ ٻوليءَ سان مخصوص نه آهي، پر هن هتي جي مختلف ٻولين کي پنهنجي شهپارن سان لوازيو آهي. ان مان هن جي وحدت الوجود واري عقيدتي جا اهڃاڻ نروار ٿين ٿا، جو وٽن تعصب ۽ دوئي نه. ناهيه آهي. اسان جي هن دعويٰ جي صداقت لاءِ سنڌ جي هڪ عظيم محقق ۽ سچل سائين جي ڪلام جي ٻارڪو مرزا علي قلي بيگ جي هيءَ تحقيق بس آهي ته سچل سائين پنهنجي وفات وقت جيڪو مختلف ٻولين ۾ ڇيل ڪلام ڇڏي ويو، ان جو تعداد لو لک چئيه هزار، ڇهه سؤ ڇهه بيت آهن.

فارسي ڪلام ۾ سچل جو تخلص گهڻو ڪري ”آشڪار“ ملي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي ٻڌرو — تحقيق اهو تخلص، سنڌ جي سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي سچل بابت اشارت کي ٻڌرو ڪري ٿو ته هو هر معنيٰ ۾ سلوڪ جي ٻارڪن کي ليڪڻ نه ڏيندو ۽ نه وري مام ۾ ڳالهائيندو، پر ڪولي ڪولي حق جو لهرو هڻندو.

حضرت آشڪار جا وڏا، قديم عرب ۽ سلف جي دستور مطابق اسلام جي واضح ۽ آسان تعليم جا پوئلڳ هئا. اهي طريقا سڀ پوءِ جي پيداوار آهن. سنڌ ۾ جڏهن ته سڀ کان اڳ سهروردي طريقت کي فروغ مليو، جنهن جو پهريون هالي سنڌ ۾ مخدوم لوح بڪري هو، جيڪو شيخ شهاب الدين سهروردي جو وڏو خليفو هو، جنهن جي مزار روهڙي جي درياءَ واري ٻل تي بکر ۾ هڪ ننڍي سائي ڪنبه جي صورت ۾ اڄ به موجود آهي. حضرت غوث بهاء الحق ملتاني جڏهن پنهنجي مرشد شيخ شهاب الدين سهروردي بغداديءَ کان خرقو خلافت جو وٺي واپس وطن وريو ته مرشد کيس اها تلقين ڪئي ته هو سنڌ ۾ وڃي مخدوم لوح بڪري کان به روحاني فيض جو روبرو استفادو ڪري. غوث صاحب مرشد جو چيو مڃي بکر سنڌ ۾ پهتو. پر افسوس جو مخدوم لوح ٿورا ڏينهن اڳ پنهنجي رب ڏانهن راهي ٿي چڪو هو ۽ غوث صاحب مزار جي زيارت ڪري ملتان روانو ٿيو.

سهروردي طريقت کي سنڌ ۾ ڦهلائڻ جي سمادت ڪا غوث بهاء الحق ملتاليءَ لاءِ
مقرر هئي، جنهن سنڌ کي تصوف جي هن طريقت ۾ اهو فيض ڏنو جو هتي سوين سنڌ
فيض يافته خليفا پيدا ٿيا. حضرت شهباز قلندر به ان دور ۾ هتي سڪونت اختيار ڪئي. حضرت
آشڪار درازيءَ جا وڏا به ان دور ۾ مخدوم غوث بهاء الحق ملتاليءَ کان سهروردي طريقت ۾
فيض يافتہ ٿي خليفا مجاز بڻيا.

اڳتي هلي جڏهن هتي غوث اعظم سيدنا عبدالقادر جيلاني جي طريقي قادريءَ کي فروغ
حاصل ٿيو ته سنڌ جو هي عجيب خالدان قادري طريقي مان فيضياب ٿي سڪايلن کي سلوڪ جو
سبق ڏيندو رهيو، حضرت آشڪار درازي به الهيءَ طريقت جو مرشد ڪامل هو.

حضرت آشڪار جي فارسي شاعريءَ مان اسان کي ڪن اڳين فارسي گو شاعرن جا نالا
ملن ٿا، جن جي شاعري مولانا جلال الدين رومي والڪر مقصديت واري شاعري هئي ۽ آهي
پنهنجي ڪلام جي ذريعي هم اوست جي فلسفي ۽ ٻين تصوف جي اسرارن کي سمجهائي ويا آهن.
حضرت آشڪار درازي به انهن اوليائن، صوفين ۽ شاعرن کان متاثر ٿو ڏسجي، اهي شاعر هي آهن ۽
شمس تبريزي، خواجہ احمد جام ۽ شيخ فريد الدين عطار. انهن سڀني مان سچل سائين تي
شيخ فريد الدين عطار جو رنگ غالب ٿو ڏسجي، ان ڪري کيس سنڌ جو عطار به سڏيو
ويندو آهي.

حضرت آشڪار پنهنجي فارسي شاعريءَ ۾ شيخ عطار لاءِ فرمائي ٿو:

راز وحدت لاءِ خوالدم، رمز "منطق طير" را

ان چنين فرموده ست آن خواجہ عطار ما.

شيخ فريد الدين محمد عطار لاهشاهوري (۵۳۷-۶۲۷)، شيخ نجم الدين ڪبري (۵۴۰-۶۱۸) ۽
ٻين اوليائن جي صحبت ۾ رڳجي وڏو ولي ۽ وحدت وجودي بزرگ ثابت ٿيو. مولانا
جلال الدين رومي جو والد ان مان مليو هو، جڏهن رومي ننڍي ڄمار جو هو، جيئن اسان جو
ڀٽائي صاحب، سچل سرمست مان ان جي انتهائپ ۾ مليو هو. شيخ عطار، روميءَ لاءِ اهڙي ئي
خوشخبري ڏني هئي، جهڙي ڀٽائي صاحب سرمست لاءِ ڏني هئي. اڳتي هلي مولانا جلال الدين،
شيخ عطار لاءِ فرمائي ٿو:

هفت شهر-عشق را عطار گشت، ماهنوز الدر خم بسک کوچه اهر.

حضرت آشڪار درازي ٻئي جنهن صوفي فارسي گو شاعر کي ياد ڪيو آهي، سو آهي
شيخ احمد جام. فرمائي ٿو:

من شدم عاشق به نام آشفگان، ره رفيق خواجہ احمد جام ماست.

ٽيون بزرگ شمس تبريزي آهي، ان جو ذڪر خير هم اوست جي نظريه مطابق ڪري رهيو آهي:

گر کسي ديوان شمس الحق بخوانه باليقين،

از خودي آزاد گردد از من ومالي بدل.

آشڪار ديوان شمس تبريز مان خوديءَ کي ڇڏڻ جو سبق ٻرائي ٿو. ■ عشق ۾ الهوت
رهڻ کي پسند ڪري ٿو. هن جو اظهار هن طرح ڪري رهيو آهي ■

ما سبق خوالدهم از ديوان عشق، هست در هر دوجهان سلطان عشق،

رمزاللسان ميري گدوش ڪن، باليقين دان صورتِ انسان عشق.

مقطع ۾ فرمائي ٿو:

سر بند ■ اي آشڪارا خود مڃين، آسده به عاشقان فرمان عشق.

حضرت آشڪار ساڳئي وقت شاهه حسين بن منصور حلاج ۲۴۴-۳۰۹ کي به لڳو واري، پر

ان وانگر سندس ٻيرويءَ ۾ ڦاسي مائي ان تي رخص ڪرڻ گهري ٿو. فرمائي ٿو:

وقت حالت ما مقدر تا لدايم کي شود، آشڪاراهم چوشم منصور ڪن بردار رخص

حضرت آشڪار درازيءَ جي فارسي ڪلام جي مطالعي سان معلوم ٿئي ٿو ته هو

وحدت وجودي صوفين مان چيترو خواجہ فریدالدین عطار لیشاپوريءَ کي ياد ڪري رهيو آهي

ايترو ڪنهن ٻئي کي ياد لڳو ڪري، اهوئي سبب آهي جو دولهه درازيءَ کي سنڌ جو عطار

سڏيو ويندو آهي. ديوان آشڪار جي هڪ ئي صفحي تي ٻه غزل اچن ٿا، هڪ جي مطلع ۾

زمانی جي زاهد کي هوشيار رهڻ جي تلقين ■ پنهنجي هست ۽ ليست کان خبردار رهڻ لاءِ

چئي رهيو آهي:

اي زاهد - زمانه تو هشیار باش باش، از هست و نیست خبردار باش باش.

مقطع ۾ فرمائي ٿو:

سارا هوا گرفت لیشاپور آشڪار، باصدق تو غلام - عطار باش باش.

هن ۾ سنئون سڏيو خواجہ عطار جي شهر لیشاپور سان محبت جو اظهار ■ پاڻ کي شيخ عطار

جي غلام رهڻ جي تلقين ڪري رهيو آهي.

هن سان متصل هڪ ٻئي غزل ۾ پاڻ کي هڪ ئي وقت جسم ۽ جان کان ٻري ٻري

رهڻ جي وصيت ڪري فنائيت کي هاد رکڻ لاءِ چئي رهيو آهي. ساڳئي وقت منصور جي شراب

وحدت جي ٻيالي مان نوش ڪرڻ جي ترغيب ڏئي وٺي آهي ■ ظاهري رڳاڪاريءَ کان

ٻري رهي، ملاستي صوفي پنجن لاءِ خطاب ڪري رهيو آهي. اشعار ملاحظه فرمايو

يکبارگي ز جسم و جان دور باش باش، ڊيگر مدان تو ذاڪر مذڪور باش باش

پر از شراب ٻياله منصوري آن بنوش، سرمست شو درين ره مخمور باش باش

شيخي وچ ٻيري وچ بزرگي ازو گريز، ورنام ملحي تو مشهور باش باش

هن غزل جي مقطع ۾ پنهنجي مسڪ بابت صاڪ ٻڌائي رهيو آهي ته اي آشڪارا جيڪڏهن تون

هدايت واري وات جو طالب آهين ته حضرت عطار جي شهر لیشاپور جي سڙڪ جي خاک ۽

مٽي ٿي ره!

اي آشڪار گر - رطلبي ره هدايتش، تو خاکراه شهر لیشاپور باش باش.

خواجہ فرید الدین عطار ۽ مولانا جلال الدین رومیء جو پنهنجي ڪلام ۾ اهو دستور رهيو آهي ته تصوف جي اسرارن تي گفتگو ڪندي جتي شريعت حقہ جي خلاف ڪنهن غلط فہميءَ جو اندیشو هوندو آهي ته ان کي جلدي دور ڪندا ايندا آهن ۽ شريعت جي اتباع جي تلقين ڪئي ويندي آهي. اسان جي سنڌ جو عطار حضرت آشڪار درازي ۽ پنهنجي پيشرو بزرگن جي پيرويءَ ۾ اهڙي غلط فہميءَ کي دور ڪندو آهي، جيئن ڪنهن ڪچي صوفيءَ کي شريعت جي خلاف لب ڪشائي جي جرئت نه ٿئي. جيئن باب عين جي هڪ غزل ۾ خبردار ٿو ڪري ته جيڪڏهن تون مرد آهن ته شريعت کان منهن نه موڙ. دل ڇا غوث ۽ قطب سڀ شريعت جو سلام ڪندا ويا آهن. دل ڇا مسلمان امير، وزراء ۽ سلطان، سڀني تي شريعت جو حڪم غالب رهيو آهي. جيڪو ۽ موحد دل جي درد وارو آهي، سو شريعت جي نالي تي پنهنجو سر قربان ڪندو. شريعت جي وات کان ڪڏهن به پير ٻاهر نه رک، ڇو ته شريعت واري وات هميشه سڌي رهي آهي. اي آشڪار، تون هي به اکر ٻڌي وٺ، تون شريعت جو لوڪر ۽ غلام ٿي ره.

ايات هن طرح آهن:

از شرع رو ستاب گر مردي	غوث و قطب ڪنہه سلام شرع
گر چه سیر و وزیر سلطان است	برهمه غالب است حکم شرع
آن موحد که صاحب درد است	سر تصديق ڪنہه نام شرع
از شريعت قدم برون نہ آهي	مستقيم است ره علي الدوام شرع
بشنو آشڪار اين دو حرف	باش تو ڇاڪر و غلام شرع

عام طرح تصوف جا اهي مدرسا ۽ اسڪول، جن ڪتاب ۽ سنت کي آڏو وڪيو، اخلاق محمديءَ مان سبق ڀريو، جن جو فلسفي افڪار سان گهٽ واسطو ٿيو. ساڳي ريت انهن کان ظاهر ۾ غير اسلامي ٻولن يا شطحيات جو صدور نه جهڙو ٿيو. اهي به مدرسا ڳڻيا ويندا آهن. هڪ ابوالقاسم جنيد جو بغداد ۾ جنهن پنهنجي فڪر جي تبليغ لاءِ مسجدن جي ممبرن کي مرڪز قرار ڏنو ۽ اُتي تصوف جا حلقا قائم ڪيا ويا. ٻيو مدرسو هو ابولصير سراج طوسيءَ جو شهر لاهور ۾، هن مدرسي ۾ تصوف جي فڪر کي فروغ ڏيڻ لاءِ تصنيف تاليف ڪئي پنهنجي دعوت لاءِ ممبر بنايو. تحقيق ابولصير سراج طوسي سڀني مؤلف صوفين جو استاد آهي، جنهن عربيءَ ۾ ڪتاب لکي علم تصوف جي ابتدا ڪئي. داڌا گنج بخش هجوڀري لاهوري (۱۴۶۵) ڪشف المحجوب ڪتاب ۾ امام ابولصير سراج طوسيءَ جي ڪتاب اللمع جي پيروي ڪئي. ڪتاب طبقات جو مؤلف ابو عبدالرحمان سلمي (۱۴۱۲) هن تاليف ۾ ابولصير سراج طوسيءَ جو شاگرد آهي. رسالي قشير ۾ جو مؤلف عبدالڪريم ابن هوازن ابوالقاسم قشيري (۱۴۶۵) سلميءَ جو شاگرد آهي.

هنن ٻن تصوف جي مدرسن کان سواءِ جنيد بغدادِيءَ (۲۰۷-۲۹۷) جي وڏي همعصر بايزيد بسطاميءَ جون ٽيون مدرسو به هو، جنهن جو وڏو مدار حَسَبِ الهِي ٿي هو. بيشڪ اهي ظاهر شريعت جا به هيروڪار هئا. پر رڳو ڪاري کان ايترو پري پهچندا هئا جو پاڻ کي ملامتي بنائي ڇڏيو هئائون. الهن کي قلندريه فرقو سڏيو ويندو آهي. الهن ڪتاب ۽ سنت سان گڏ فلسفي آراءِ کي به پنهنجي تصوف ۾ پري ڇڏيو. امام ابو نصر سراج طوسي ڪتاب اللع جي ٻن جاي ۾ ص ۲۳۵ ص ۴۰۱ تي بايزيد بسطاميءَ (۹۱۱- وفات) جو ذڪر ڪندي شيخ ابو علي سنڌيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. جو سنڌ جو نو مسلم هو ۽ وڏو وحدت وجودي صوفي هو. ان کي بايزيد بسطاميءَ جو استاد ٻڌايو ويو آهي. حسين بن منصور حلاج (۲۳۴-۳۰۹) شيخ ابن عربي، مولانا جلال الدين رومي (۹۰۴-۹۷۲) خواجہ فرید الدین عطار ۽ ٻيا ڪيترا بزرگ هن گروهه جا فرد ۽ الهِيءَ فلسفي جا مبلغ آهن. اسان جو سنڌ جو عطار درازي آشڪار تيرهين صديءَ ۾ هن فڪر ۽ فلسفي جو وڏو مبلغ آهي. هو منصور کي ياد ڪندي ٻي ڌڙڪ منصورِي لکرو هڻندو ويو آهي ۽ هن گروهه جي اڳواڻ بايزيد بسطاميءَ کي پڻ پنهنجي ڪلام ۾ هن طرح ياد فرمائي ٿو:

گفت سبالي زبان - باءِ - ذيه، هست اين قولش به عالم منتشر،
 تا که لوبت عشق آن حلاج زد، درمیان - عاشقه - ان شد نامور.

هن کان پوءِ واري غزل جي مطلع ۾ حضرت آشڪار درازي اڏو ته محويت ۽ مستي ۾ اچي ويو آهي. جو منصور وارو لکرو هڻندي پاڻ کي هن زماني ۾ ان جو نائب خيال ڪري ٿو. فرمائي ٿو:

بزم لعمره انا الحق آشکار، الدین آخر زمان منصور وار،
 کوس آن حلاج مارا داره اند، میزلم اندر جہان - پرلکار.

صوفين جي هن گروهه جو وڏو مدار محبت الاهي ۽ عشق خداولديءَ تي آهي. سارو ديهان آشڪار عشق ۽ مستيءَ جي بيان سان ڀريل آهي. خواجہ فرید الدین عطار جي ڪلام ۾ عشق ۽ محبت جو وڏو مظاهرو ڪيو ويو آهي. خود عطار عشق کي گهري رهيو آهي، ذره از عشق ده عطار را.

اسان جو سنڌ جو منصور ۽ عطار جڏهن ته الهن عاشقن جو هوڻ لڳ آهي ۽ عطار سان ته ان جو خاص انس آهي، تڏهن ان جي رنگ ۾ رتل آهي. خواجہ فرید الدین عطار سان هو عشق سندس مرشد خواجہ عبدالحق صاحب جي تلقين ۽ عقيدتمندي ڪري آهي. هڪ غزل جي مقطع ۾ سرمست اهو ٻڌائي ٿو ته شيخ عطار جو مون کي عشق واري شراب جي ٻيالي پيئن جو حڪم فرمايو، ان ۾ ڪنهن به لڪ لڪاءِ کان ڪم نه ورتو وڃي. جيئن فرمائي ٿو:

عطار چنان گفت بخور جام مني عشق، پنهان و آشکار بشب و روز صفا داد.

هن کان هوء واري غزل ۾ حضرت آشڪار واضح لفظن ۾ اهو ٻڌائي ٿو ته منهنجي جان ۾ عطار کان هڪار پهتي، ان جو اهواثر ٿيو جو مون ۾ رڳو عشق وڃي رهيو. ليشاهور جيڪو خواجه عطار جو شهر آهي سو سارو عشق واري درد سان ڀريل آهي. ان جي دروازي ۽ ڀتين مان عشق محبت جي واڌاري جو لعرو لڳي رهيو آهي. مولانا جلال الدين رومي يا جامي جهڙا عاشق سڀ خواجه فریدالدين عطار جا خادم آهن. اهڙي خواجه عطار بابت تعريف مون منهنجي پير ۽ مرشد خواجه عبدالحق کان ٻڌي.

اڀات هي آهن!

اي دلا خوشبو ز شه عطار در جان تر رسيد
 آنز مان يڪپارگي از کفر دين مارا کشيد
 شهر ليشاهور ۾ درد است گرهي ز ما
 از در و ديوار آيد لهره - هل من مزيد
 چه جلال الدين چه جامي غاشه بردار او
 اين چنين تعريف ما از پير عبدالحق شنيد
 حق موجود سدا موجود

--(سچل لشنل سيمينار ۾ ٻڌيل)

ٽنڊو آدم - ٽنڊو الهيار روڊ

گهروٽ ميون ونهيو

ميون ونهين واري
جامع مسجد

ميون ونهين جو مقبرو

بيدي درس جي مزار

امام ميل شاه بخاري جي مزار

چوٿري واريون مزارون

بخاري سيدن جو گورستان

زنانو قبرستان

شاه تاسم جي مزار

مزار مغل بيگ جي مزار

پوتاه ماري

۱) امير شاه تاسم خان زمان جي مزار

۲) مير ابوالقاسم سلطان جي مزار

۳) مير شير بيگ جي مزار

۴) نامعلوم

اسير قاسم سلطان جي مزار

مرگ مينار

ابن قاسم سلطان جي مزار

سلطان مقبر جي نياڻي جي مزار

(۱)	۲
۳	۴

لاهوري سيد جي مزار

ٿوري جي جو قبرستان هڪ نظريو

ديھ سينھ ٽڪي

ديھ سينھ ٽڪي

قريشي حامد علي خانائي

ٿورڪيءَ جو قديم تاريخي قبرستان

[نوٽ: گهڻو وقت اڳ محترم سيد حسام الدين راشدي صاحب جو تاليف ڪيل سنڌيءَ ۾ ڪتاب ”تذڪره اميرخاني“ سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ٿيو هو. انهيءَ ڪتاب جي ماخذن مان ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ به هڪ هو. ”تذڪره اميرخانيءَ“ ۾ پير صاحب سنڌ جي ڪيترن شهرن، ڳوٺن، واهڻن، وستين ۽ قلعن وغيره جي نالن جي پوئين سوال (۹) جي لسالي ڏيئي ڇڏي هئي، محض انهيءَ خيال کان ته انهن تي ڀلي ڪوبه سنڌ جو اهل قلم روشني وجهي. ان کان پوءِ ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ جو خود سنڌيءَ ۾ ترجمو هزيمر لياڙ همايولي صاحب ڪيو، جو پڻ بورڊ ڇپرايو. انهيءَ سنڌي ترجمي جي ”طالعي ڪرڻ کان پوءِ مون سائين حسام الدين شاهه کي هڪ خط لکيو ته آڳ ”مظهر شاهجهاني“ جي جاگرافيءَ تي ڪجهه لکڻ گهران ٿو. پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا ۽ خط جي موٽ ۾ (تاريخ ۱۶ ڊسمبر ۱۹۷۹ع) لکيائون ته ”تاريخ مظهر شاهجهاني جي جاگرافي تي ضرور مضمون لکندا.“ ان سلسلي ۾ مون سڀ کان اول ”وينجهرو“ جو انتخاب ڪيو ۽ ان تي هڪ مضمون لکيو، جيڪو مهراڻ جي اڳئين ورڇي (۱-۲/۱۹۸۲ع) ۾ شايع ٿي چڪو آهي.

سال ۱۹۷۹ع ۾ ”نصرپور-سنڌ جو قديم تاريخي شهر“ جي عنوان سان منهنجو هڪ مضمون ”سنڌالاجي“ طرفان شايع ٿيندڙ رسالي ”سنڌي ادب“ ۾ ڇپيو. سائين حسام الدين شاهه راشدي صاحب کي اهو مضمون ڏاڍو وڻيو. پاڻ مون ڏانهن هڪ خط ۾ لکيائون ته ”نصرپور تي توهان ڇڱو ڪم ڪيو آهي. خدا توهان کي همت ۽ سگهه ڏيندو. نصرپور وڃڻ کان اڳ مثنوي ”چنيسرنامه“ جو مقدمو نظر مان ڪيو ها ته بهتر ٿئي ها. پاڻ وڌيڪ اوسو پاسو ڏسڻ ضرور سمجهو ها. آڳ اهي آثار ڏسي آيو آهيان، ليڪن انهيءَ ڪم ڪرڻ لاءِ حوالي گهرجي، اسان پوڙهن جو ڪم نه آهي.“ انهيءَ کان پوءِ مون نصرپور شهر ۽ ان جي آسپاس جي ڪافي خاڪ ڇاڻي آهي. ڪافي قيمتي ۽ لاياب حقيقتون هٿ لڳيون آهن. انهيءَ سلسلي ۾ هي مقالو ”ٿورڪيءَ جو قديم تاريخي قبرستان“ حاضر آهي.

افسوس! ”وينجهرو“ ۽ ”ٿورڪي“ ٻنهي مقالن ڇپجڻ کان اڳ ئي منهنجو ڀارو ۽ شفيق سائين حسام الدين راشدي صاحب اسان کي هميشه جدائيءَ جو داغ ڏيئي، انهيءَ ڏيهه ڏي

سهيڏو آهي، جتان ڪوبه والڪي ورهيو نه آهي. الله تعاليٰ مرحوم کي جوار رحمت ۾ جايون ڏئي. ڪاش، هاڻ زندهه هجن ها ته هي ٻئي مقالا ڏسي ۽ پڙهي ڪيڏو نه خوش ٿين ها!

بندہ راقم جا هي ٻئي مقالا، اگرچہ تحقيقي لحاظ کان ڪنهن عظيم الشان معيار جا حامل ناهن، هڪ ابتدائي پرسوق ڪوشش آهي، پر جيئن ته الهن جي تياريءَ جا محرڪ پير صاحب جن هاڻ هئا، انڪري يقيناً هاڻ بندہ جي مزيد حوصلہ افزائي ۽ رهنمائي ڪرڻ فرمائين ها.

--ق.ح.خ

ٽنڊي آدم کان ٽنڊي الهيار ڏانهن ويندڙ پڪي رستي جي بلڪل وٽ سان اترئين ۽ اولاهين ڪنڊ تي ٿوروڪي جي قديم بستيءَ وارو قبرستان واقع آهي. قبرستان جون ميرانجهڙي رنگ جون مسجدون، پٿرائون قبرون ۽ سفيد اوچا ٿبا، پري کان هرڪنهن ڏسندڙ لاءِ حيرت ۽ دلچسپيءَ جو باعث بڻجن ٿا. اهو قبرستان هن موجوده دور ۾ ”ميون ونهين“ جي نالي سان سڏجڻ ۾ اچي ٿو. نصرپور جو قديم تاريخي شهر، هن قديم قبرستان جي اولهه ڏکڻ جي ڪنڊ تي اٽڪل ڇهن ستن ميلن جي مفاصلي تي آهي.

سنڌ جي تاريخ جي مطالعي مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ”ٿورڪي“ قديم زماني ۾ هڪ وڏي شان ۽ مان واري بستي هئي. هيءَ بستي، سنڌ جي تاريخي شهر نصرپور جي اتر ۾ ”سانگري واه“ جي ڪناري سان لڳ آباد هئي. سانگري درياھ جو وهڪرو، سنڌو درياھ جي قديم وهڪرن مان هڪ آهي. هن وهڪري کي اڳئين زماني ۾ ”واھ“ به ڪري چوندا هئا. اها خبر پنجن ڪاٺ ٿي سگهي ته سانگري جي حالت ”واھ“ واري هتي يا درياھ مان لڪرندڙ هڪ وڏو واھ هو. ليڪن قديم تاريخي احوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ اهوئي درياھ جو وهڪرو آهي، جنهن جي پيڪ سان نصرپور جو قديم شهر آباد هو. انهيءَ اوائلي زماني ۾ ٺٽي خواھ سموريءَ سنڌ جو واهار، ملتان ۽ ٻين شهرن سان هلندو هو ۽ واهاري پيٽا نصرپور جي درياھي بندر کان لنگهندا هئا.

”چچنامي“ ۾ پڻ هن درياھ جو احوال اچي ٿو. فارسي تاريخدانن ان کي ”سالڪرو“ ڪري ڄاڻايو آهي، جنهن کي ڪن مؤرخن ”ساڪرو“ به ڪري لکيو آهي. هن وقت هن قديم درياھي وهڪري جا نشان نصرپور شهر جي اوڀر ۽ ٽنڊي الهيار جي اولهه ۾ ملن ٿا. اصل ۾ هن درياھي وهڪري جو نالو ”سائو وهڪرو“ هو، جو پوءِ ”ساگرو“ ۾ تبديل ٿي ويو. موجوده دور ۾ نصرپور جي اولهه ڏکڻ ۾ پڻ وڏو درياھي نشان موجود آهي. نصرپور جي وڏي عمر وارن جو چوڻ آهي ته اهو قديم سنڌو درياھ هو، جو پوءِ رخ ڦيرائي موجوده هاڻ جي اولهه ۾ وهڻ لڳو. چون ٿا ته ۱۷۵۲ع ۾ ميان غلام شاھ ڪلهوڙي جي دور ۾ درياھ پنهنجو رخ ڦيرايو هو (۱)، (۲).

الهيءَ قديم سانگري واه جي ڪناري تي ٻين بستين سان گڏ هڪ پراڻي بستي ”ٿورڪي“ جي نالي سان آباد هئي. فارسي تاريخن ۾ هن بستيءَ جو ذڪر تمام گهڻو اچي ٿو. ڪن جو

چون اهي ته الهيءَ بستيءَ جو لالو ”تورڪي“ الهيءَ ڪري سڏجن ۾ آهيو، جو اتي تڙڪ قوم گهڻي رهندي هئي ۽ تورڪي يعني ترڪن جو ڳوٺ (۳).

اسان هن انهيءَ راه جا آهيون ته تورڪيءَ جي بستيءَ ۾ ترڪ يا مغل قوم رهندي هئي، جا زمالي جي ڪن انقلابن سبب اتان لڏي وڃي ”ڪوٽڙي مغل“ جي لالي سان نئون شهر ٻڌي ويٺا. سنڌ جي عظيم شاعر حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي دور ۾ اهو ڳوٺ وسندڙ هو ۽ پاڻ اتي اچي ويٺا هئا. اهوئي ڪوٽڙي مغل جو ڳوٺ هو، جتي شاھ صاحب کي مجازي چوٽ لڳي هئي، جنهن کيس حقيقت جي منزل تي رسايو (۴).

سيد حسام الدين راشدي صاحب جي قول موجب ته ”تورڪيءَ“ جي اهاڻي قديم بستي هئي، جنهن کي هن وقت ”ميون ولھين“ جو قبرستان ڪري سڏجي ٿو. اڳئين زمالي ۾ هن بستيءَ کي چوڌاري هڪ وڏو شاهي قلعو هو، ليڪن وقت گذرڻ تي هن وقت الهيءَ قلعي وغيره جا ڪي به نشان باقي نه رهيا آهن (۵)، ايتريقدر جو اتان جي رهندڙ قديم باشندن کي هن ”تورڪي“ جي لالي وغيره جو ڪوبه پتو نه آهي، ليڪن سنڌ جي تاريخ جي مختلف بيان ڪيل احوالن مان اها خبر پوي ٿي ته تورڪيءَ جي قلعي اندر ارغون ۽ ترخان حاڪمن جي وڏن اميرن ۽ سردارن جون حاويليون تعمير ڪرايل هيون، مگر هن وقت اهي رهائشي حاويليون سڀ ڊهي زمين دوز ٿي ويون آهن. وڪ وڪ تي حسرت ۽ عبرت جو موقع آهي. تورڪيءَ جي بستي ان قديم زمالي ۾ نصرو پور شهر جي بچاءَ لاءِ هڪ اهم فوجي چونڪي هئي، هن وقت جڏهن هاريڪ ٻيئيءَ سان اتان جي جاءِ وقوع جو مشاهدو ڪجي ٿو ته اهو صاڪ طرح سان ظاهر ٿئي ٿو ته واقعي اها ٿلهه ۽ برباد ٿيل بستي سالگري واه جي ڪناري تي آباد هئي. اڄ به الهيءَ قبرستان جي ڀرسان الهيءَ ٿل سالگري واه جا قديم آثار صاڪ طرح ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سنڌ جي فارسي تاريخن جهڙوڪ تاريخ طاهري (۶)، بيگلارنامہ (۷) ۽ تحفة الڪرام (۸) ۾ هن بستيءَ کي ”تورڪي“ جي لالي سان بيان ڪيو ويو آهي. جڏهن ته خالبهادر محمد صديق ميمڻ، بيگلارنامي جي سنڌي ترجمي ۾ هن بستيءَ جو لالو ”تورڪي“ بهران ”ٺوڙڪي“ قائم رکيو آهي (۹).

سنڌ جي تاريخ جي مطالعي مان اها ڳالهه صاف طرح سان ظاهر ٿئي ٿي ته جڏهن هندوستان جو شهنشاهه همايون تخت ۽ تاج کان محروم ٿي، سنڌ جي حاڪم مرزا شاهه بيگ ارغون جي پٽ مرزا شاهه حسن (جو ان وقت سنڌ جو حاڪم هو) سان منهن مقابل ٿيو ته الهيءَ ويڙهه ۾ شاهه قاسم بيگلار قتل ٿي ويو. اهو جنگي معرڪو سن ۹۰۰ھ ۾ ”جون“ جي آس پاس ٿيو هو (۱۰). جيئن ته جون وارو علائقو نصرو پور جي ويجهو هو ۽ لاش جي خراب ٿيڻ جي ڊپ کان شاهه قاسم بيگلار جو لاش ”جون“ مان اُٿي اچي ”تورڪي“ جي قبرستان

۾ دفن ڪيائون. اهڙيءَ طرح ان وقت کان وٺي هيءُ قبرستان ”بيگلارن جو قبرستان“ پڻ سڏجڻ لڳو. تاريخي لحاظ کان شاھ قاسم بيگلار جي شهادت جو واقعو سن ۹۵۴ھ ۾ واقع ٿيو آهي. انهيءَ مان اهو پتو پوي ٿو ته ”ميون ولهيو“ ان وقت اڃا لڏييءَ ۾ ڄمار جو هوندو (۱۱)

هن قديم ۽ برباد ٿيل بستيءَ جي ڪنڊرن ۾ قبرستان جي ۱۱ ڀڄهو ”درس“ فورم جي ماڻهن جا گهر آهن. انهن رهواسين جو چوڻ آهي ته اهي قديم زماني کان وٺي اصل هن بستيءَ جا رهاڪو آهن. هتان جي قديم آثارن کي نظر مان ڪڍڻ کان پوءِ اهو گمان قوي ٿئي ٿو ته واقعي ”تورڪي“ جي قديم بستي اڳئين زماني ۾ ڪا وڏي آباديءَ واري بستي هئي. هتي ”سينوٽا“ فورم جا ماڻهو رهندا هئا ۽ هن موجوده دور ۾ به انهيءَ فورم جا ماڻهو انهيءَ ايراضيءَ جي آسپاس رهن ٿا. برباد ٿيل بستيءَ جي وڏن دڙن جي کوٽائي ۽ صاف ڪرائڻ وقت آڻان ڪافي لادر شيون هٿ آيون آهن مثلاً: سڪا، ٺڪر جا ٿالو، چنڊ ۽ ٻيون ڪيتريون ئي گهريلو شيون وغيره. (۱۲)

تورڪيءَ جي خفتگانِ خاڪ جو سڀ کان وڏو تاريخي اهميت وارو قبرستان آهي. هن قبرستان ۾ ڪيترائي پنهنجي وقت جا وڏا جيئيد عالم، فاضل، اديب، شاعر، حڪيم، مشائخ، سياح، مؤرخ، مصنف، امير ۽ غريب مطلب ته هر درجي ۽ هر طبقي وارا ماڻهو علائقِ دلها کان ڀاڪ ٿي مٽيءَ جي بستري تي مادرِ گيتيءَ جي آغوش ۾ روزِ محشر جي انتظار ۾ اهڙي لنڊ ۾ آرامي آهن. هن وقت سمورو قبرستان ڪنهن حد تائين تلف ٿي ويو آهي، سواءِ ڪن گورين قبرن ۽ مقبرن جي ٻين جو احوال اڃا گمناميءَ جي ڪُن ۾ غرق آهي. هن وسيع شهرِ خموشان جو سلسلو هن دورِ تائين ڦهليل آهي. سارو قبرستان اٽڪل ڏهن ٻارهن ايڪڙن جي ايراضيءَ ۾ ڦليلو، جنهن ۾ سفيد ۽ زرد پٿرن ۽ پڪين سرن جون مزارون آهن. اهي مزارون، مقبرا، چيوٽرا، مسجدون ۽ مدرسا ڪافي حد تائين ڊهي مٽيءَ جا ڍير ٿي ويا آهن. اڪثر وڏن اميرن ۽ صاحبِ اقتدار ماڻهن جون مزارون پڪي ٻيلي پٿر جون جڙيل آهن، جن جي منبت ڪاري زبانِ حال مان ٻڌائي ٿي ته اسان ڏي مرتبه بزرگن ۽ شخصيتن جون اهڙي آرامگاهون آهيون. ان هولدي به ڪيترن بزرگن جي مزارن ۽ مقبرن جي ڏاڍي بهرحمتي ڪئي وئي آهي. باقي جيڪي زماني جي حادثن ۽ انقلابن کان بچيل آهن، تن جي پيشالين ۽ پاسن تي قرآن پاڪ جون آيتون ۽ تاريخي ڪتبا جلي خط ۾ نقش ڪيل آهن.

هن قبرستان کي اڳئين زماني ۾ شايد هڪ پڪين سرن جي ديوار لڪتل هئي، جنهن جو هن وقت ڪوبه نشان نظر ڪونه ٿو اچي. شايد زماني گذرلدي اها ديوار ڊهي زمين دوز ٿي ويئي آهي. ان برباد ٿيل ديوار جا ڪجهه نشان چوڌاري پڪين سرن، ٽڪرن ۽ ٽوٽن جي صورت ۾ نظر اچن ٿا. آسپاس جي کوٽائين به هن قبرستان سان چڱي جڻ ڪئي آهي. قبرستان مان چنڊ ۽ پٿر جون سرون ۽ پڪيون سرون ڪڍي وڃي ڪتب آڏو پون اٿن. خدا ڄاڻي ته

اڳتي هلي سنڌ جي ساهيءَ جو هيءُ تاريخي قبرستان لاس ٿي ويندو ۽ صرف ڪتابن ۾ ماضيءَ جي داستانن وانگر ان کي پڙهيو ويندو!

هن قبرستان ۾ مسجدن، چبوترن، مقبرن ۽ مزارن جي اڏاوت کي ڏسي مسلمانن جي فنِ عمارت سازي ۾ مهارت جو پتو پوي ٿو. اسلام جي عروج سان گڏ فنِ عمارت سازيءَ به تيزيءَ سان ترقي ڪئي هئي. عربن جنهن به ملڪ ۾ قدم رکيو، اتي پنهنجي تمدن ۽ معاشرت جا انهنجندڙ نشان ڇڏيا آهن. اهوئي سبب آهي جو مختلف مفتوح ملڪن ۾ قومن جي طرزِ تعمير جو نمونو هرڪنهن ملڪ ۾ الڳ الڳ نموني ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مسلمان فاتح هن برصغير ۾ گهڻي ڀاڱي ايران کان آيا ۽ انهن پاڻ سان گڏ عربي-ايراني مخلوط تعمير جو فن به آندو. ساڳئي وقت انهن حاڪمن، اٿان جي ماهر ڪاريگرن ۽ صاحبِ فن هنرمندن کي به هتي آندو، جن هتان جي ڪاريگرن سان رابطو رکي، ايراني طرزِ تعمير کي رائج ڪيو.

سنڌ ۾ خاص ڪري ارغونن ۽ ترخانن جي دور جي فنِ عمارت سازيءَ جو جڏهن باريڪ بينيءَ سان جائزو وٺجي ٿو، ته اهو معلوم ٿئي ٿو ته هن ملڪ ۾ الهيءَ دور ۾ فنِ عمارت سازيءَ جي وڌيڪ ترقيءَ ۾ گجرات جو هٿ آهي. پٿر تي گهاٽو ۽ نقش لڪاريءَ جي ڪم ۾ گهڻي قدر گجرات ايراني زماني کان وٺي مشهور رهيو آهي. تورڪيءَ جي هن قبرستان ۾ جيڪي به زرد پٿر جون مزارون آهن، تن جي ڏسڻ سان اهو معلوم ٿئي ٿو ته اصل ۾ بهرڻائين زرد پٿر جو ٻوٽو تيار ڪري، ان تي نقش لڪاري، منبت ڪاري جو سهڻو ۽ نفيس ڪم ڪري، قرآني آيتون ۽ تاريخي ڪتابا اُڪيري، پوءِ ان کي ڪچن قبرن جي مٿان رکيو ويو آهي. اڪثر اهي سڀ مزارون ٻڪين ۽ ڪاشيءَ جي سرن جي ٺهيل وڏن ٿلهن تي آهن. مزارن واري پٿر تي اهڙو نه نفيس ۽ عمدو ڪم ٿيل نظر اچي ٿو، جو ڪٿي به ڪو گنبد يا جوڙ ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. انهيءَ مان ظاهر آهي ته ان زماني ۾ نقش لڪار، رازا، ڪاريگر ۽ ٽڪيءَ جو ڪم ڪندڙ گجرات جا هئا، جن اچي سنڌ جي مرڪزي شهرن ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ٽٽي جي مکيءَ جي قبرستان وانگر زرد پٿر جون جڙيل قبرون، تورڪيءَ جي قبرستان ۾ اڪثر بيگلارن جون آهن.

الهيءَ دور جي عمارتن ۾ اڪثر چُن، ڪچ ڪارو ۽ ڇتريون سرون استعمال ڪيون ويون آهن، جي پٿر کان به وڌيڪ مضبوط نظر اچن ٿيون. زرد پٿر جي ٻاري ۾ مولائي شيدائي صاحب لکي ٿو ته اهڙي قسم جو پٿر اڄ به سنڌ جي روهڙيءَ جي ٽڪرين مان گهڻو ملي ٿو ۽ روهڙيءَ جي قديم زماني جي ٺهيل ڪيترين عمارتن ۾ اهڙي قسم جو پٿر استعمال ٿيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو (۱۳). هتي انهيءَ تاريخي قبرستان جو سير حاصل بيان قدرتي وضاحت سان ڏنو وڃي ٿو، جيڪو اسان جي سنڌ جي تاريخ جو هڪ بهترين سرمايو آهي.

۱- میون ونهين واري جامع مسجد

تورڪيءَ جي قبرستان ۾ داخل ٿيڻ شرط سڀ کان پهريائين اڀرلدي طرف هڪ مسجد ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جيڪا ”ميون ونهين“ واري مسجد سڏجڻ ۾ اچي ٿي. هيءَ مسجد شريف ترخالي ۽ ڀر جي تعميرات جو نمونو آهي. ائين ڪافي چئجي ته مسجد شريف جي اڏاوت مغل آرٽ جو نادر نمونو آهي. هيءَ مسجد چيو وڃي ٿو ته ڪنگز ڪنڊلما ٺهيل آهي. سندس ٻاهريون رنگ وقت گذرلدي زوردار برساتين ٻوڏ ڪري ڳري لهي ويو آهي ۽ اڇو ڪچ جو ڪارو، ڪاري رنگ ۾ تبديل ٿي ويو آهي. مسجد شريف جي محراب جي ٻاهرئين پاسي جي ٻوڏين ديوار جو رنگ پڻ ڪارو ڏونهائيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٻاهرئين چوڌواري ڏهي مٿي ۽ سِيرن جو ڍير ٿي پئي آهي. مسجد جي اندروني حالت پڻ خست آهي. مسجد شريف جي ٻاهرئين حاطي ۾ ”ميون ونهين“ درويش جو مدرسو قائم هو. هن وقت انهيءَ مدرسي جي جاءِ ڏهي برباد ٿي ويئي آهي. صرف هڪ سئو پنجاهه ٻڪرين سِيرن جو دروازو قائم رهيو آهي، جنهن مان لنگهي اڳتي ”ميون ونهين“ جي مقبري ۾ داخل ٿجي ٿو. مسجد جي اندرين چئني ڪُنڊن ۽ ديوارن تي عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪافي عبرت انگيز شعر خط نسخ ۽ خط شڪسته ۾ لکيل نظر اچن ٿا، جي شايد زائرين جا لکيل معلوم ٿين ٿا. مسجد شريف جي محراب جي اندرين پاسي وري وچ تي فارسيءَ ۾ هڪ شعر لکيل نظر آيو، جنهن جو لکندڙ ”عثمان ولد احمد فقير ساڪن موسلي ڪٽياڻ. تاريخ ششم ماه شوال ۱۰۱۱ھ“ آهي. مسجد شريف اندر ڪافي ڪشادي آهي، جنهن ۾ هڪ ئي وقت اٽڪل پنجاهه کن ماڻهو نماز ادا ڪري سگهن ٿا. مسجد جي اندر ڪٿي به ڪو تاريخي ڪتبو وغيره لڳل ڪونه آهي، جنهن مان تعمير جي سنه وغيره جو پتو پئجي سگهي. مگر جيئن ته هن مسجد شريف جي ٻاري ۾ روايت آهي ته هن مسجد شريف ۾ ”ميون ونهين“ جو مدرسو هو ۽ خود مسجد سندس لالي سان منسوب آهي، تنهن صورت ۾ هيءَ مسجد شريف سنه ۱۰۰۱ھ کان اڳ ۾ تعمير ٿي هوندي، ڇاڪاڻ ته اهو سنه ”ميون ونهين“ جي وفات جو آهي.

۲- ميون ونهين جو مقبرو

”ميون ونهين“ جي مدرسي واريءَ مسجد کان اٽڪل ويهرو کن قدس تي ”ميون ونهين“ درويش جي درگاهه آهي. هن وقت انهيءَ بزرگ جي لالي سان ئي هيءَ سڄو قبرستان سڏجڻ ۾ اچي ٿو. ”ميون ونهين“ پنهنجي زمالي جو هڪ وڏو باڪمال بزرگ ۽ وقت جو مشايع ٿي گذريو آهي ۽ وڏي ڪاليءَ ڪرامت جو صاحب هو. بزرگ ذات جو چالهو هو. هن وسيع قبرستان ۾ سڀ کان زياده هن بزرگ جي مزار عوام ۽ خاص جي زيارتگاهه آهي. سندس ڪيترائي معتقد ۽ مرید اچي حاضري ڏيندا آهن. هن بزرگ جو مفصل احوال ڪٿان به ڪونه ٿو ملي. باقي سندس ڪماليت ۽ بزرگيءَ جي ٻاري ۾ ڪافي روايتون مشهور آهن. هن بزرگ جي ٻاري ۾ ”تحفة الڪرام“ وارو صاحب لکي ٿو ته:

”وقت جو مشائخ، حال ۽ قال جو صاحب ۽ وڏو ولي ٿي گذريو آهي. هو حضرت رسالت مآب جي مجلس ۾ ويٺو هو. سندس ڪرامتون بهان کان ٻاهر آهن. سندس وفات سنه ۱۰۰۱ھ آهي. عربي تاريخ ’مات في عشق‘ ۽ ان جو فارسي ترجمو ’در عشق جان بسيرد‘ سان موافق. سانگهه جي ڪناري تي تورڪي جي ڳوٺ ۾ دفن آهي“ (۱۴).

ميون ونهين عربي ۽ فارسي سان گڏ ان وقت جي مروج سنڌي ٻوليءَ جو به وڏو عالم هو. سنڌيءَ ۾ شاعري به ڪندو هو. تازو سندس هڪ بيت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ڪنهن جهوني ڪتاب جي ورق تان هٿ لڳو آهي. اهو بيت هن ريت آهي:

ڏڪن سين (مر) گهار، نيباهو نه سڪڙا،
جهڙي تهڙي حال، لنگهي ويندا ڏينھڙا (۱۵)، (۱۶).

هن درويش جي مزار جي مٿان قبو تعمير ڪيل آهي. هن قبلي جي اڏاوت مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو پوئين دور غالباً ٽالپرن جي زماني جو ٺهيل آهي. قبلي کي ٻاهران اچي چئن جو لپو ڏنل آهي. مزار قبلي جي وچ ۾ پٿرين سرن جي فرش ٻڌل ٿلهي تي آهي. هيءَ مزار فنِ تعمير جو هڪ نهايت ئي نادر نمونو آهي. قبلي ۾ اندر داخل ٿيڻ واري دروازي جي چوڪنڊي زرد پٿر جي آهي، جنهن تي اٺ هندي ۽ نفيس نقش نگاري ٿيل آهي. ميون ونهين جي مزار مفيد پٿر جي آهي. نقاشي ۽ چٽساليءَ جو اهڙو نه ڪم ٿيل آهي، جو ائين ٻيو معلوم ٿئي ته چئن ڪنهن هوشيار ڪاريگر سانچي ۾ وجهي ٻڌيو آهي. ساڳئي ٿلهي تي هن بزرگ جي ڀرسان اڀرندي ڪان هڪ ٻي به مزار گڏ آهي، جا ڪنهن معتقد يا مجاور جي معلوم ٿئي ٿي. اها مزار بلڪل سادي آهي ۽ مٿس ڪوبه ڪتبو وغيره لڳل نه آهي. ميون ونهين جي مزار واري تعميد جي پهرنديءَ کان هي ڪتبو نقش ٿيل آهي. ڪتبي جي پهرئين حصي ۾ هن طرح عبارت آهي:

”تاريخ رحلت قطب زمان درويش وهم عليه رحمة.“

ڪتبي جي ٻئي حصي ۾ بزرگ جي تاريخ وفات جو سنه ڄاڻايل آهي:

”مات في عشق ۱۰۰۱ھ در عشق جان بسيرده“ (۱۷)، (۱۸).

ميون ونهين جي باري ۾ سنه ۱۰۰۱ھ ۾ ڪيترين ئي روايتون ملن ٿيون، جن کي اسان حاشي ۾ پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ بيان ڪريون ٿا (۱۹).

۳۔ بخاري سيدن جو گورستان

”ميون ونهين“ واري مسجد شريف جي ڀرسان، الهندي طرف ۽ بزرگ جي قبلي جي ويجهو، بخاري سيدن جو گورستان آهي. هڪ ٻُڌل چوڪنڊيءَ اندر بخاري سيدن جون مزارون پٿرين ڪاشيءَ جي سرن تي ٺهيل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. وقت گذرندي چوڪنڊيءَ اندر سڀ

مزارون ڊهي ڏير ٿي ويون آهن. اڳئين زماني ۾ انهيءَ چوڪنڊيءَ جي ”چوڌاري“ عالم پناه
 پڻ ڏنل هئي، جا هن وقت ڊهي ويئي آهي. مزارن مان ڪنهن به مزار تي ڪوبه تاريخي
 ڪتبو وغيره لڳل ڪونه آهي.

۴- چبوتري واريون مزارون

”ميون ونهن“ جي مقبري جي بالڪل سامهون هڪ چوڊيواريءَ اندر چٽي لما چبوتري
 ۾ خوبصورت پيلي پٿر جون مزارون آهن. هن چبوتري ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڏکڻ ۾ دروازو
 آهي. چبوتري جي ڇت وارو مٿيون حصو هن وقت زوردار برساتين پون ڪري ڪيري ڊهي
 قبرن جي مٿان ڏير ٿي پيو آهي. مزارن تي خوبصورت منبت ڪاريءَ جو ڪم ٿيل آهي.
 ڪنهن به مزار تي ڪوبه تاريخي ڪتبو لکيل نظر ڪونه ٿو اچي.

۵- زناڏو قبرستان

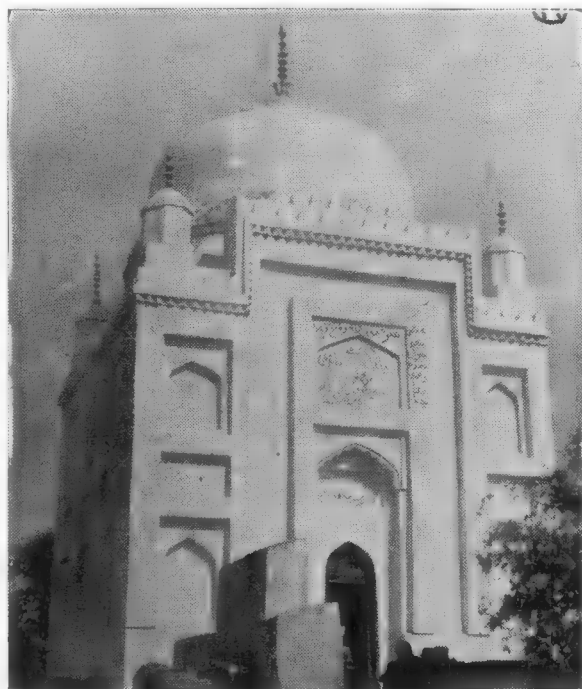
”ميون ونهن“ واري مسجد شريف جي ڏکڻ ۾ ڏهن ٻارهن قدمن جي مفاصلي تي هڪ
 هڪين سرن جو چبوترو آهي. چبوتري جي تعمير جو لمو ارغولي ۽ ترخالي دور جي مغل
 آرٽ جو لمو آهي. مٿان چٽن ۽ گچ جو ڪارو ٿيل آهي. هن چبوتري ۾ اندر وڃڻ لاءِ
 ڏکڻ ۾ صرف هڪ دروازو آهي. هن چبوتري ۾ زناڏيون قبرون آهن ۽ تاريخي ڪتب ڪان
 خالي آهن.

۶- مرزا مغل بيگ بن مرزا جان بيگ جي مزار

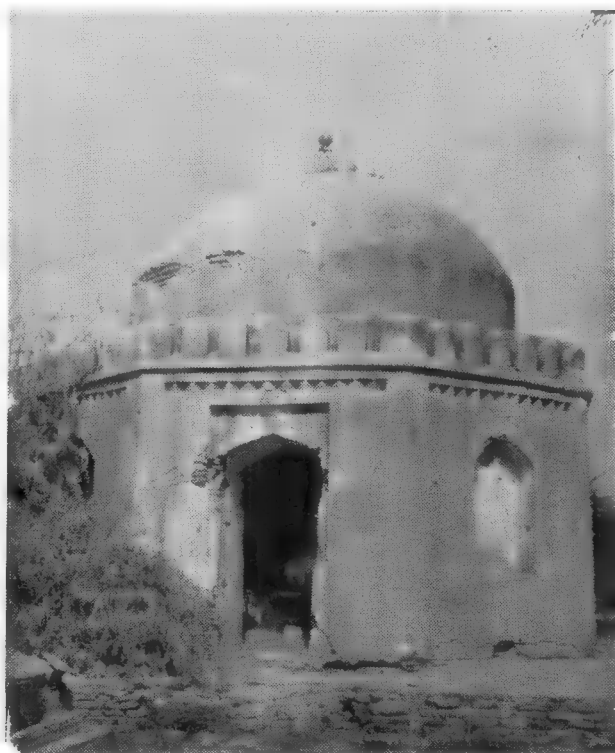
مرزا مغل بيگ، مرزا جان بيگ ارغون جو فرزند هو. مرزا مغل بيگ سنڌ جي سدا حيات
 شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جو مهورو هو. مرزا مغل بيگ اصل ۾ ڪوٽڙي مغل
 جو رهاڪو هو. شاهه عبداللطيف رح هالا حويليءَ مان لڏي اچي ڪوٽڙي مغل ۾ رهيو، جتي
 مرزا مغل بيگ جي لپائيءَ سان سندس مجازي لنڙ لڳي. ان کان پوءِ مغلن شاه صاحب کي
 ڏاڍو مٽايو. آخر شاه صاحب لاچار ۽ مجبور ٿي ”ڪوٽڙي مغل“ مان لڏي جدا ڳوٺ ٻڌي
 ويٺا، جنهن جا اڻ نشان اڄ تائين باقي آهن.

هڪ دفعي دَل قوم جا ماڻهو، مغلن کي ڦاڙي هڻڻ لاءِ ڪوٽڙيءَ ۾ آيا ۽ اچي مرزا
 مغل بيگ جي حويليءَ کي لٽڻ لڳا. مارو سال اسباب لٽي ڪڍي ويا. انهيءَ ويڙهه ۾ مرزا
 مغل بيگ مارجي ويو. شاه صاحب، مرزا بيگ جي ٻاري ۾ اڳ ئي چيو هو ته:

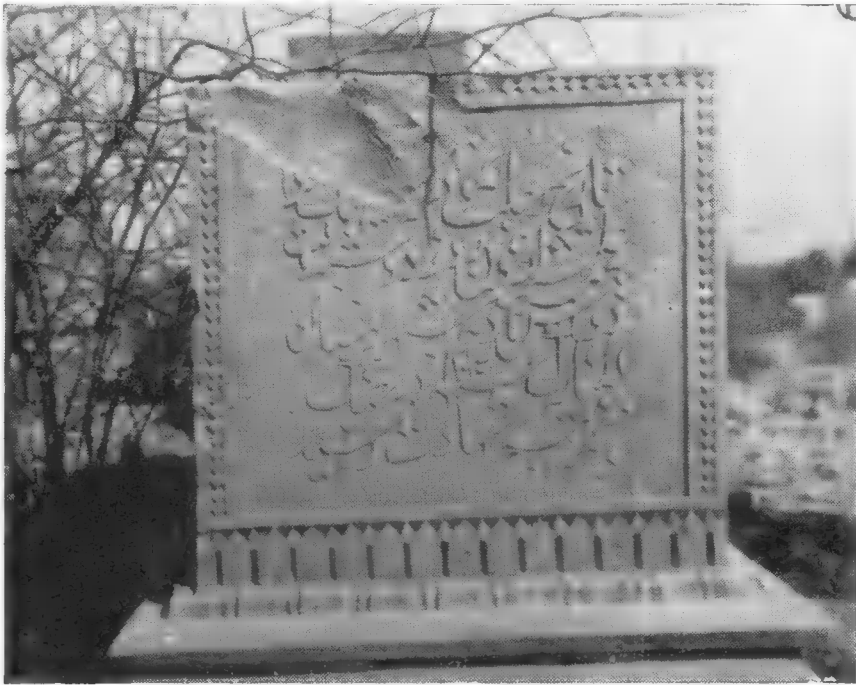
بيگ تنهنجي بيگي، هوادي ڪوٽڙيءَ ۾ ڪان،
 اڱم آس الله ۾، دَل ماريندسي مان آ (۲۰)

اسماعيل شاه بخاري جو مقبرو.

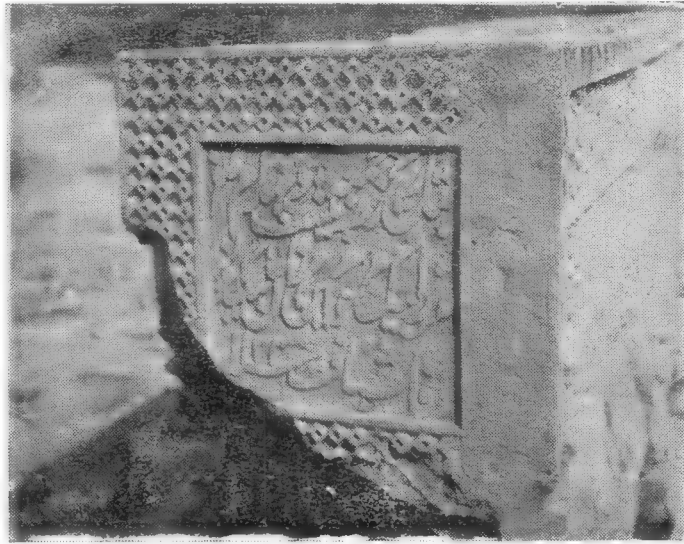
ميران بکري درس جو مقبرو.

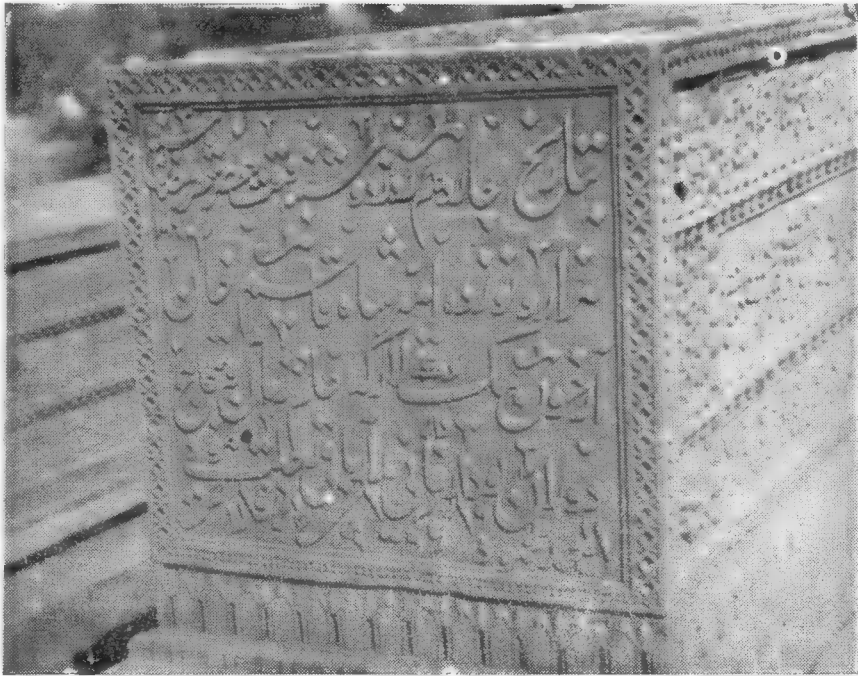
شير پيگ جي مزار جو ڪتبو.

سلطان مقيم جي نياڻيءَ جي مزار جو ڪتبو.

مرزا مغل بيگ جي مزار جو ڪتبو.

امير شاه قاسم خان زمان جي مزار جو ڪتبو.

چبوتري واريون مزارون

زناني قبرستان جو دروازو. ٻي منظر ۾ بخاري سيدن جو قبرستان
نظر اچي رهيو آهي.

ميون ونهين جي مزار جو تعويد

بخاري سيدن جو گورستان

ميون ونهين واري جامع مسجد

ميون ونهين درويش جو مقبرو

هيءُ واقعو سن ۱۱۲۴ھ/۱۷۱۲ع ۾ ٿيو. تورڪيءَ جو قديم قبرستان، مرزا مغل بيگ جو خانداني مقام هو. کيس ابوالقاسم خان زمان جي مزار جي ڀرسان سپردِ خاک ڪيو ويو. مزار ٻيلي رنگ جي پٿر جي ڏاڍي سهڻي نقش وارا سان ٺهيل آهي. مزار جي ٽنهي پاسن کان آيت تبارڪالذي ڏاڍي نفيس خط ۾ اُڪريل آهي. مزار جي الهندي پاسي کان وچين چوڪڙيءَ تي نقاش ۽ ڪاتب جو نالو ”ڪتبه حبيب الله تيمه“ تحرير ٿيل آهي. مزار تي هيٺيون تاريخي ڪتبو اُڪريل آهي:

”بتاريخ روز جمعہ ٻيست ۽ چهارم صفر

مرزا بيگ مرحوم ابن مرزا جان بيگ ارغون

وفات يافت سن ۱۱۲۴ھ.

مرزا مغل بيگ جي وفات تي شاه صاحب هي لفظ چيا هئا: ”هڪ مغل به باده“ جن مان تاريخ وفات لکري ٿي. ”بود خبيث“ مان به تاريخ وفات ۱۱۲۴ھ لکري ٿي (۲۱).

۷- امير شاه قاسم خان زمان جي مزار

سيون ولھين جي مقبري کان اٽڪل هڪ سؤ قدمن جي مفاصلي تي امير شاه قاسم خان زمان جي مزار آهي. هيءَ مزار ٻيلي پٿر جي، هڪن سرن جي ٿلهي تي ٻين مزارن سان گڏ آهي. اهو هڪ-سائون ٿلهو اٽڪل ٽي چار فوٽ اوچو آهي. هن ٿلهي تي جملي چار قبرون آهن. ٻه قبرون اتر ۾ ۽ ٻه قبرون ٻهراڻي کان آهن. شاه قاسم خان زمان جي مزار مٿن کان اوڀر ۾ آهي. هيءَ مزار فنِ تعمير جو نهايت ئي لادر نمونو آهي. خوبصورت زرد پٿر جي تعويذ تي نهايت ئي حيرت ۾ وجهندڙ نقش لکار، آيت الڪرسي ۽ چوڌاري عبرت انگيز شعر ڏنل آهن. خان زمان جي مزار جي لوڙهه جي مٿن کان ڪلمو هاڪ لکيل آهي ۽ ٻهراڻيءَ کان تاريخي ڪتبو لڳل آهي. ڪتبو هن ريت آهي:

”بتاريخ چاردهم روز دوشنبه وقت عصر شهر رمضان ۱۰۱۹ھ

مزار نوزده امير شاه قاسم خان

ارغون بيگلار ڪه حاتم زمان وشجاع

دوران بود، اڻ دار فالي بدار باقي رحلت نمود

العبه محمود اسود الاهي در جوار رحمت.“

ساڳئي ٿلهي تي ٻهراڻيءَ کان هڪ ننڍي زرد پٿر جي مزار ڪنهن ٻار جي آهي. ڄاه وقوع جي ڏسڻ مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته الهن قبرن جي ٿلهي جي چوگرد احاطي جي ديوار لکتل هئي، جا پوءِ هتي ويئي آهي. اڄ به ٽڙيل پکڙيل سرن جا ٽڪر ٿوڻا ان جي اردگرد ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سنڌ ۾ شاھ قاسم خان زمان وڏي بلند مرتبي جي ترخالي اميرن مان ٿي گذريو آهي. سنڌ جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته مغان جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ يعني ترخالي دور جي زوال واري زماني ۾ سنڌ تي صحيح معنيٰ ۾ ٻن خاندانن جي حڪومت جو تسلط قائم هو. نصروهر واري پرکڻي تي امير شاھ قاسم ۽ سندس پٽ ٻوٽا قابض رھيا، ۽ ٽٽي واري حصي تي وري امير خسرو چرڪس جو گھراڻو اقتدار ۾ رھيو. شاھ قاسم خان زمان سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ عمرڪوٽ جي والي ورس جي ڀائٽيءَ سان شادي ڪئي، جنھن مان ابوالقاسم سنہ ۹۴۷ھ - ۱۵۴۰ع ۾ عمرڪوٽ ۾ ڄائو (۲۲).

امير شاھ قاسم خان زمان پنھنجي والد جي وفات کان پوءِ پنھنجي والده سان گڏ ”بٺي ڳوٺ“ ۾ رھڻ لڳو. مرزا شاھ حسن ارغون سنڌ جي حاڪم خان زمان کي مدد معاش لاءِ ”ڪاڇي جو ڳوٺ“ جاگير ۾ ڏنو هو (۲۳). شاھ حسن ارغون سنہ ۹۶۶ھ ۾ لاولد فوت ٿي ويو ۽ مرزا عيسائي ترخان سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو. الھيءَ دؤر ۾ خان زمان عزت ڀري زلدگي گذارڻ لڳو. مرزا عيسائي ترخان جي وفات کان پوءِ سندس ٻن پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا جان بابا جي وچ ۾ تخت لاءِ ويڙھ هلي، جنھن ۾ خان زمان، مرزا جان بابا جو طرف ورتو. پاڻ نہايت ئي بهادريءَ ۽ دليريءَ سان وڙھندو رھيو. بيگلاراسي جي مطالعي مان ظاھر ٿئي ٿو ته خان زمان فن سپاھ کيريءَ مان واقف هو ۽ ان سان گڏ شاعريءَ ۾ بہ ملڪو رکنھڙو هو.

هن هڪ دفعي مرزا محمد باقيءَ تي شبخون ھنيو، ليڪن مرزا باقي پنھنجي جان بچائي ڇڏي ويو (۲۴). آخر ۾ ليٽ مرزا جان بابا خود سنڌ جي تخت جي پتھر ڦيٽي ڪئي. مرزا محمد باقي، خان زمان کي عزت ۽ احترام سان پنھنجن خاص اميرن ۾ داخل ڪيو (۲۵). مرزا محمد باقي، خان زمان کي نصروهر جو علائقو جاگير ۾ ڏنو. هن آڻي جو انتظام اهڙو ته بهتر رکيو، جو رياست جو شان پيدا ٿي ويو هو (۲۶)، (۲۷)، (۲۸).

مرزا محمد باقي جي خودڪشي ڪرڻ کان پوءِ سندس پٽ مرزا جالي بيگ سنڌ جي تخت جو مالڪ بڻيو. شاھ قاسم خان زمان سندس ٻانهن ڀيلي هو. مرزا جالي بيگ جي دؤر ۾ اڪبر بادشاھ جي سپھ سالار عبدالرحيم خان خاندان سنڌ تي حملو ڪيو. خان زمان سنڌ جي سلامتيءَ لاءِ مرزا جالي بيگ سان گڏجي مغل حملي آورن جو جوالمردي ۽ بهادريءَ سان مقابلو ڪيو ۽ خان زمان هڪ مضبوط فوج وٺي نصروهر جي قلعي ۾ مغل فوج سان مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويٺو. عبدالرحيم خان خاندان جي ڏاڍي خواهش هئي ته خان زمان ڪنھن بہ طرح سان اچي ساڻس ملاقات ڪري، ليڪن خان زمان جي غيرت اهو گوارا نٿي ڪيو. آخر مرزا جالي بيگ جي پيش ٻوڻ کان پوءِ خان زمان مجبور ٿي ”راهوٽ“ وٽ اچي خان خاندان سان ملاقات ڪئي (۲۹). خان زمان جي بهادري ۽ مردانگيءَ جون ڳالهيون ٻڌي، اڪبر بادشاھ پڻ سندس ڏاڍو قدردان ٿيو (۳۰). خان زمان جو اولاد سنہ ۱۰۱۷ھ تائين نصروهر جي علائقي تي قابض رھيو (۳۱).

خان زمان به شاديون ڪيون هيون، جنهن سان گڏ هڪ شادي سنڌ جي راجپوتن مان به ڪيائين. الهيءَ سنڌي گهر واريءَ مان سندس وڏو پٽ مير ابوالقاسم سلطان ڄائو. شاھ قاسم خان زمان ڪسي ڪل آت پٽ ٿيا؛ مير ابوالقاسم سلطان، مرزا قاسم، مير مقيم سلطان، مير فتح بيگ، مرزا ٻارن بيگ، مير سليم شاه، امير مراد بيگ ۽ مير جندائي بيگ (۳۳). خان زمان ۱۴- رمضان ۱۰۱۹ هـ تي سومر ڏينهن عصر جي وقت هن فالي جهان مان رحلت ڪئي. انتقال وقت سندس عمر ۷۲ سال هئي (۳۳). ادراڪي بيگلار، شاھ قاسم خان زمان جي زلديءَ جي حالات بهادريءَ جي ڪارنامن جو ذڪر پنهنجي فارسي ڪتاب ”بيگلار نامه“ ۾ تفصيل سان بيان ڪيو آهي.

۸- مير ابوالقاسم سلطان جي مزار

مير ابوالقاسم سلطان جي مزار پنهنجي والد مير شاه قاسم خان زمان جي پهلوءَ ۾ ساڳئي هڪ-سيراٿين ٿلهي تي پيلي پٿر جي آهي. مزار جي توبه ڏني نهايت ئي خوشنما نقش لڪار ۽ قرآني آيتون اُڪريل آهن. مزار جي پيرالديءَ کان هي ڪتبو لکيل آهي:

”تاريخ وفات مير ابوالقاسم سلطان

ولد شاه قاسم خان بيگلار ۱۰۲۹ هـ.“

مير ابوالقاسم سلطان خان زمان جو وڏو پٽ هو. مير صاحب سنه ۹۹۹ هـ ۾ ڄائو. ننڍي هوندي ئي کيس اعليٰ تعليم ۽ تربيت ڏنل هئي. فن سپاه گيريءَ ۾ به پڪتاه روزگار هو (۳۴). بهادري ۽ جوانمرديءَ ۾ پنهنجي زماني جو مٿ ٻڌ ٿو. فن سپاه گريءَ سان گڏ پاڻ اعليٰ درجي جو شاعر پڻ هو. ”بيگلار“ سندس تخلص هو (۳۵).

مرزا جاني بيگ جي وفات کان پوءِ (۱۰۰۸ هـ) سنڌ جي حڪومت جو ٻروالو مرزا غازي بيگ کي حاصل ٿيو. مرزا غازي بيگ، مرزا جاني بيگ جو پٽ هو. مرزا غازي بيگ سندس جهورن اميرن جي وچ ۾ اوجوش پيدا ٿي پئي. ابوالقاسم سلطان پڻ الهن پرائن اميرن مان هڪ هو. سنه ۱۰۱۱-۱۰۱۲ هـ ڌاري سندس مرزا غازي بيگ جي درميان اختلاف وڌي ويو، جن آخر ۾ جنگ جي صورت اختيار ڪئي. گهڻيءَ چڪتاڻ کان پوءِ ليٽ نصرپور جي ويجهو ”شاه گڙھ“ جي قلعي ۾ سندس والد خان زمان جي وچ ۾ پوڻ ڪري مرزا غازي بيگ ۽ مير ابوالقاسم سلطان جي وچ ۾ قرآن پاڪ تي فيصلو ٿيو. ليڪن باوجود الهيءَ صلح نامي جي، مرزا غازي بيگ جي دل سان ڪدورت نه وئي. الهيءَ دلي ڪدورت ۽ نفرت جو آخرين نتيجو اهو لکتو جو مرزا غازي بيگ، مير ابوالقاسم کي ڪنهن بهالي سان اٿڻو ڪرائي، ٿئي ۾ نظر بند رکيو. سندس پيڻ شاه بيگ، جيڪا مرزا غازي بيگ جي مائيجي ماءُ هئي، سا روزالو رات جو پيءُ ڏالهن ڪيرڻي موڪليندي هئي. هڪ رات ٽالهيءَ ۾ ڪيرڻيءَ جي بجاءِ ڏانهن رسي موڪليائين. جنهن جي وسيلي بند مان اڪري ٻاهر آت تي چڙهي وئي ۽ ڀڳو، پر بد قسمتيءَ سان هڪڙي ٻيو (۳۶).

ان بعد اهو معلوم ٿي ٿي. سگهيو آهي ته سندس وفات ڪيئن ٿي؟ البت وفات کان پوءِ ڪيس فورڪي جي خانداني قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

مير ابوالقاسم سلطان ٽي شاديون ڪيون. پهرين ميان يارمحمد ترخان جي لياڻي سان سندس عقد ٿيل هو، جنهن مان فتح خان ڄائو. ٻي رانهي مينگهراج جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين. جنهن مان عزيز بيگ ۽ شاهه بيگ ٺاهي پٽ ڄاوا. ٽين سيجن سان شادي ڪيائين، جنهن مان سلطان بيگ، بهادر بيگ، خوشحال بيگ ۽ احمد بيگ ٺاهي پٽ ڄاوا (۳۷). بيگلارنامي واري صاحب، مير ابوالقاسم سلطان جي وفات جو سن ۱۰۲۳ھ ڄاڻايو آهي ۽ اهو ساڳيو سن ”مقالات الشعراء“ ۾ پڻ درج ڪيو ويو آهي. ليڪن مير صاحب سن ۱۰۳۹ھ ۾ انتقال ڪيو ۽ وفات وقت سندس عمر ستر ورهيه هئي (۳۸).

۹- شير بيگ بن علي شير ارغون جي قبر

شاهه قاسم خان زمان ۽ مير ابوالقاسم سلطان وارين مزارن جي ساڳئي ٻڪ-سڙائين ٿلهي تي ڏکڻ طرف کان پيرالديءَ ۾ ٻه مزارون آهن، جي ٻن ساڳئي زرد پٿر جون ٺهيل آهن. الهن مزارن جي تعويذ تي ٻن قرائي آيتون ۽ شعر ڏنل آهن. شاهه قاسم خان زمان جي پيرالديءَ واري مزار شير بيگ بن علي شير ارغون جي آهي. سرزا شير بيگ، شاهه قاسم خان زمان جو لڀايو هو. سندس شهادت جو واقعو ۱۰۳۰ھ ۾ ٿيو. سندس مزار جي لوڙهه جي پيرالديءَ کان هيءُ تاريخي ڪتبو لڳل آهي:

”تاريخ رحلت نمود مير شير بيگ مرحوم بن
مير علي شير ارغون روز دو شنبه وقت
در هاس يـ اـ زدهـ شهر رمضان المبارڪ
سن ۱۰۳۰ھ در جنگ بمرتبه شهادت رسيد.“

۱۰- لاهوري سيد جي مزار

امير شاهه قاسم خان زمان جي مزار جي ٿلهي جي ڏکڻ اوڀر ۾ چند قدمن تي لاهوري سيد جي مزار آهي. گهڻي ڪوشش جي باوجود سيد صاحب جو نالو پڙهڻ ۾ نٿو اچي. مزار ٻيلي پٿر جي آهي، جنهن جي پيرالديءَ کان ڪتبو لڳل آهي. ڪتبي جي چوگرد فارسي شعر اُڪريل آهن. مزار جو تاريخي ڪتبو هن ريت آهي:

”تاريخ رحلت ڪرد از دارالفنا

بدارالبقا سيد نا.....

بلده لاهور روز دو شنبه وقت چاشت

۲۲ رجب المرجب سن ۱۱۰۲ھ“

۱۱- مرگ مينار

برصغير هند و پاڪ جي مسلمان حاڪمن ۽ سلطانن، خصوصاً مغلن ۽ سندن اميرن جو، جهان ۽ ميلان فن عمارت سازيءَ ڏانهن گهڻو هو. هو عاليشان حويليون، محلاتون ۽ مقبرا ٺهرائيندا هئا. سنڌ الهيءَ دؤر ۾ برصغير هند و پاڪ جو هڪ اهمڙو ملڪ هو، جتي اڪثر ڪري ايراني ماهر ۽ ڪاريگر ايندا رهندا هئا، جن هن ملڪ ۾ عمارت سازيءَ جي فن جا جوهر ڏيکاريا. سنڌ جي قديم تاريخي شهرن ۾ ايراني ۽ گجراتي ماھرن جا تعمير ڪيل مقبرا، قبا ۽ رانڌڪون اڄ به يادگار آهن. تاريخ جي مطالعي سان معلوم ٿئي ٿو ته هرڪنهن امير، جاگيردار، سرنديءَ واري پنهنجي وس ۽ پڄت آهر تعميرات جو ڪم ڪرايو آهي. هنن پنهنجن محبوبن، پاران، عزيزن ۽ دوستن جي مٿان چبوترا، قبا ۽ رانڌڪون ٺهرايون آهن.

السان ته السان، مگر جالورن، گهوڙن، ڪٽين ۽ هرڻن تي به پنهنجي پيار ۽ محبت جي اظهار لاءِ مقبرا تعمير ڪرايا آهن. تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. آگري ۾ هندستان جي هاڪاري مغل بادشاهه اڪبر پنهنجي وفادار ڪٽي تي هڪ عاليشان مقبرو ٺهرايو هو، جو بادشاهه جي پاران درٻار خان تعمير ڪرايو هو ۽ آخر ۾ خان جي وفات کان پوءِ درٻار خان خود ان مقبري ۾ دفن ٿيو. ساڳيءَ طرح آگري جي قلعي جي ڏکڻ ۾ سڪندره واري رستي تي هڪ گهوڙي تي عاليشان مقبرو تعمير ڪرايل آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ به اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. تورڪيءَ جي هن تاريخي قبرستان ۾ امير شاهه قاسم خان زمان، پنهنجي والده شاهه قاسم بيگلار جي مزار جي ڏکڻ ۾ پنهنجي پياري گهوڙي تي ”مرگ مينار“ نالي هڪ منارو تعمير ڪرايو هو.

تاريخ ۾ اچي ٿو ته خان زمان جي سواريءَ لاءِ هڪ خاص گهوڙو هوندو هو، جنهن کي ”مرگ“ ڪري چولدا هئا. اهو گهوڙو ڪيترين ئي خوبين ۽ خاصيتن جي ڪري سنڌ ۾ مشهور هو. الهيءَ گهوڙي تي خان زمان سوار ٿي ڪيترائي جنگي مھرڪا سر ڪيا هئا. بيگلارلامي وارو صاحب لکي ٿو ته جڏهن خان زمان ۾ مرزا محمد باقي جي وچ ۾ صلح ٿيو، تڏهن خان زمان اهو گهوڙو سندس حوالي ڪيو، پر مرزا باقي سندس ڏل تحفو پسند ڪندي وري سندس حوالي ڪيو. انڙ قوم جي زور ڀرڻ تي خان زمان ساھتي پرڳڻي جي سھتا قوم جي بستين ۾ ڏيھار جا ڳوٺ ٿي حملو ڪيو (۳۹). ڳوٺ ۾ ان جي آسپاس وارين بستين ۾ ڦرلٽ ڪرڻ کان پوءِ جڏهن خان زمان واپس نصرپور موٽي رهيو هو، ته رستي ۾ سندس نامور گهوڙي ”مرگ“ کي لانگ ڏٺو، جنهنڪري اهو مري ويو.

”مرگ“ سان خان زمان جي ڏاڍي محبت هئي. اهو گهوڙو به ڏاڍو جرئت ڀريو ۽ جفاڪش هو. خان زمان ان گهوڙي کي ڪٿائي تورڪيءَ جي قبرستان ۾ اچي دفن ڪرايو ۽

ان جي مٿان هڪ عاليشان منارو تعمير ڪرايو جنهن کي ”مرگ مينار ڪري چولدا آهن (۴۰). هن وقت هيءُ منارو ڊهي زمين دوز ٿي ويو آهي. قديم آثارن واري کاتي جي کوٽائيءَ هيڪاري هن مناري کي ٺاھڻ ڪري ڇڏيو آهي. افسوس! جو هي سنڌ جي ماضيءَ جو ھادگار مينار بي توجهيءَ ۽ لاغرضيءَ جو شڪار ٿي، هميشه لاءِ تباھ ۽ برباد ٿي سگھجي ويو.

۱۲- شاھ قاسم بيگلار جي مزار

مرگ مينار جي آتر ۾ اٽڪل ڏھاڪو قديم نبي شاھ قاسم بيگلار جي مزار آهي. هن بزرگ جو تعلق صحيح النسب ساداتن جي وڏي عزت پرڻي خاندان سان هو. سندس خانداني نسب جو سلسلو هن طرح آهي: امير شاھ قاسم بيگلار بن ابوبگ بن چوچڪ بيگ (فرھدار جو ڀائيٽو) سمرقند شهر جو ويٺل هو ۽ بيگلار قبيلي مان هو. اهو بيگلار حضرت علي ڪرم الله وجهه جي اولاد مان هو. بيگلار جو ڏاڏو سيد علاؤالدين علي خواجہ بن سيد نظام الدين ملڪ بن سيد بهاؤالدين بن سيد علي بن سيد احمد بن سيد عبداللہ بن سيد جعفر بن سيد عبداللہ بن سيد نظام الدين بن علي (هي ترمذ شهر مان لڏي اچي سمرقند ۾ رهيو هو) بن سيد ابوالقاسم بن سيد زين العابدين بن سيد شمس الدين محمد بن شرف الدين حسين بن سيد عبداللہ الاعرج بن سيد حسين الاصغر زماڻي جي القابن سبب عربستان کي ڇڏي اچي ترڪستان ۾ رهيو، جتي ترڪن مان ٻہ شاديون ڪيائين. ان ڪري امير شاھ قاسم بيگلار جو مائٽاڻو لاڳاپو ارغونن سان ٿي پيو (۴۱). شاھ قاسم بيگلار، سنڌ جي حاڪم شاھ حسن ارغون جي زماني ۾ سنہ ۹۲۸ھ ڌاري سمرقند کان سنڌ ۾ آيو. هن جو جيئن ته سنڌ جي ارغون خانداني مان تعلق سمرقند ۾ ئي هو، ان ڪري سنڌ ۾ اچڻ شرط مرزا شاھ حسن ارغون کيس وڏي عزت ۽ احترام جي نگاهہ سان ڏٺو ۽ کيس پنهنجن خاص اميرن ۾ شامل ڪيو. شاھ حسن ارغون ”جهيجو“ پرڳڻو کيس مدد لاءِ جاگير طور ڏنو. شاھ قاسم بيگلار عمرڪوٽ جي راڻي ڏهرسين جي ڀائيٽيءَ سان شادي ڪئي (۴۲).

قاريهي لحاظ ڪرڻ سان اهو زمائو همايون بادشاھ ۽ شيرشاھ سوريءَ جي تخت ۽ تاج خاطر ويڙهه وارو هو، جنهن ۾ همايون شڪست کائي، سنڌ ۾ ٻيهر پنهنجي تخت کي حاصل ڪرڻ لاءِ تخت آزمائي ڪرڻ لڳو. سنہ ۹۵۰ھ ۾ ”جوڻ“ پرڳڻي جي آسپاس شاھ حسن ارغون ۽ همايون جي فوجن جي درميان ويڙهه لڳي، جنهن ۾ شاھ قاسم بيگلار قتل ٿي ويو (۴۳). شاھ قاسم بيگلار جي لاش کي نصرپور جي ڀرسان ”سالگري واھ“ جي ڪناري تي ٽورڪيءَ جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

ٽورڪيءَ جي قبرستان ۾ اڄ به شاھ قاسم بيگلار جي قبر سالم حالت ۾ موجود آهي. مزار زرد پٿر جي ٺهيل آهي. مزار جو تعويذ مخروطي لموي جو ٺهيل آهي. تعويذ تي لھايت ٿي

نفس ۽ خوشنما ٿڪ جو ڪم ٿيل آهي. مزار جي ٻنهي پاسن کان قرالي آبتون آڪريل آهن.
تعويذ جي ٻاڻين تي هيٺيون تاريخي ڪتبو آڪريل آهي:

”تاريخ مغفرت پناهي جلال آل

طه و يس اسير ڪبير سيد قاسم

بيگلار ابن اسير مرحومي

ابوڪه بيگ در شهر ربيع الاول

سن الهصد و پنجاه و چ-ه-ارم

از دارالفنا بدارالبقا رحلت نمود.”

مٿين ڪتبي مان سندس وفات جو سال ۱۰۹۹ھ لکري ٿو. همايون ۲۸- رمضان المبارڪ سنہ ۱۰۷۷ھ سنڌ ۾ پهتو هو ۽ ۷- ربيع الاول سنہ ۱۰۹۰ھ ”جون“ ۾ ڳڙھي مان لڪري ڦٽارو ويو. اهيءَ لحاظ کان شاه قاسم بيگلار جي شهادت جو واقعو همايون جي سنڌ ۾ هجڻ وقت ٿيو. شاه قاسم بيگلار جي مزار واري ڳڙھي تي ست-آٺ لٽيڙيون پيلي پٿر جون قبرون آهن، جيڪي ٻارن جون معلوم ٿين ٿيون.

۱۳- سلطان مقيم بيگلار جي ڏياڻيءَ جي مزار

سلطان مقيم بيگلار، امير شاه قاسم خان زمان جو ڀرو نمبر پٽ هو. سلطان مقيم فصيح بيان، خوش طبع، نرم مزاج، بردبار ۽ اعليٰ شخصيت، صحبتي، مددگار ۽ عزيز رکندڙ هو. ربيع الاول ۹۸۷ھ ۾ ڄائو ۽ سنہ ۱۰۳۳ھ ۾ تائين زندهه رهيو. مير صاحب، سلطان قلي بيگلار جي ڏياڻيءَ مان هو. علاؤالدين التقي رائي مينگهراج ۽ قلعي ڪوٽڙي جي حاڪم ڀرڻو پراج جون ڏياڻيون سندس لڪاج ۾ هيون. مير صاحب کي جملي ڇهه پٽ ڄاوا. سلطان مقيم جي هڪ ڏياڻيءَ جي قبر تورڪيءَ جي قبرستان ۾ ”سرڪ مينار“ جي ڀر ۾ ٿيل ڪنڊرن جي اولهه ۾ واقع آهي. هيءَ مزار ٻن خاندانن جي ٻن مزارن والڪر ڀيلي پٿر جي ٺهيل آهي. قبر جي لوڙھ جي پيرالديءَ کان هيءُ ڪتبو آڪريل آهي:

”تاريخ رحلت غفت و عصمت پناه

بيگ بنت سلطان مقيم

ارغ-ون-بيگلار روز پڪشبه

۱۰۱۷ھ از شانزده سال بود که

رخت-هيات برڪلان قضا

و قدر سهرده در شهر ذوالحج.”

۱۴- ۾ تحقيق طلب قبرون

سلطان مقيم جي لياڻيءَ جي مزار ۽ مرگ مينار جي وچ تي ۾ مزارون آهن، جن مان هڪ مرگ مينار جي اولهه ۾ آهي، جنهن تي ابن قاسم سلطان جو نالو تحرير ڪيل آهي. مزار تي سهڻو ۽ دلڪش نقش اڪار لکتل آهي. ابن قاسم سلطان (؟) جي حياتيءَ جو ڪوبه مفصل احوال دستياب نٿي. لڳڻو آهي ۽ ساڳئي وقت مزار تي جيڪو ڪتبو لکيل آهي، ان جي عبارت وقت گذرندي متجدي رهي آهي. جنهنڪري پوريءَ طرح سان پڙهڻ ۾ لڳي آهي.

انهيءَ مزار جي سامهون ڏکڻ ۾ ٻيلي رنگ جي پٿر جي قبر آهي، جنهن تي پڻ تاريخي ڪتبو لکيل آهي. ڪتبي مان صرف امير قاسم سلطان جو نالو پڙهڻ ۾ اچي ٿو، باقي عبارت جو خال اهو ساڳيوئي سڻي بيان ڪيل ابن قاسم سلطان جي مزار واري ڪتبي جهڙو آهي. بهرحال انهن ٻنهي جي باري ۾ تحقيق ۽ جستجو جاري آهي. احوال ملڻ کان پوءِ ئي ڪا صحيح راه ڏني سگهبي.

۱۵- اسماعيل شاه بخاريءَ جي درگاه

تورڪيءَ جي قبرستان ۾ ميون ولهين جي مقبري کان ٿورو پريرو اولهه ۾ هڪ سفيد قبو آهي، جنهن ۾ سيد اسماعيل شاه بخاريءَ جي مزار آهي. مزار تي ڪوبه تاريخي ڪتبو لکيل ڪونه آهي. قبي جي دروازي تي نهايت ئي نفيس ۽ عمدي ڪٽائيءَ جو ڪم ٿيل آهي. سيد اسماعيل شاه پنهنجي دور جو هڪ وڏو جيهه عالم، متقي بزرگ ۽ روحانيت جو صاحب هو. چون ٿا ته سيد سڳورو اصل ۾ سنڌ جي جهولي شهر مٽيارين جو رهاڪو هو. ميمن ولهين سان سندس محبت جو رستو هو. فقير صاحب جي صحبت ۾ محبت کيس هتي آندو. ميمن ولهين جي وفات کان پوءِ جلد ئي هن بزرگ هيءُ جهان ڇڏيو. هر سال سندس مزار تي سيلو لڳندو آهي. هزارين عقيدتمند اچي مڙو ڪن ٿا.

۱۶- سيان ٻڌي درس جي درگاه

ميون ولهين ۾ شاه اسماعيل بخاريءَ جي قبور جي وچ ۾ هڪ هڪ-سراڻون چبوترو ٺهيل آهي، جنهن ۾ ٻڌي درس جو آخرين آرامگاهه آهي. هاڻ پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ سير سلوڪ جو صاحب هو. هيءُ بزرگ سيد اسماعيل شاه بخاري ۾ ميمن ولهين جو معاصر هو. هاڻ ۾ ڏاڍيون رهاڻيون ڪندا هئا ۽ حال وقال واپيندا هئا. وقت جي حاڪمن جي ساڻس ڏاڍي عقيدت هوندي هئي. هن درويش جي چبوتري جي اڏاوت ۾ لڏيون سنهيون سرون ڪتب آندل آهن، جن مٿان ڪچ جي گاري جو ڪم ٿيل آهي. چون ٿا ته سهڻا قوم جا ماڻهو اڄ به سندس مزار تي گهڻو ايندا آهن.

حوالا ۽ واڌارا

(۱) مالنگري واه جي ڪناري تي شاھ قاسم خان زمان بيگلار ”شاھ ڳڙھ“ نالي هڪ قلعو تعمير ڪرايو هو، جو شيخ موسلي آهندائي جي مقام جي اتر ۾ سيد محمد حسن شاھ (عرف پورل شاھ) جي ڳوٺ کان پنجن-ڇهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. اوڀر پاسي کان ”مالنگري“ جا نشان اڃا به قائم آهن.

(۲) ميان غلام شاھ ڪلهوڙي پنهنجي دؤر ۾ نصرو پور کان چار ميل الهندي طرف ”مالنگري“ جي ڪناري تي ”شاهپور“ نالي هڪ نئون شهر ٻڌايو هو. ۲۵-محرم الحرام ۱۱۷۳ھ-۲۰-سيپٽمبر، ۱۷۵۹ع تي پاڻ الهي شهر ۾ اچي رهيو. درياھ جي رخ بدلائڻ ۽ ٻين هوائن سبب اهو شهر جلد ئي ڦٽي ويو. اهو شهر ”الهڏني ساند“ جي ڀرسان هو، جنهن کي ”شاهپور درپور“ چوندا آهن. ميان غلام شاھ ساڳئي نالي سان هڪ ٻيو شهر به ٻڌايو هو، جو پڻ ڦٽي ويو.

(۳) روزنامہ ”هلال پاڪستان“ ڪراچي، مورخہ ۱۸-۱۲-۱۹۷۹ع.

(۴) قريشي حامد علي خالائي؛ ”ڪوٽڙي مغل-لطيف جي مجازي بستي“، قلمي مقالو.

(۵) سيد حسام الدين راشدي؛ ”مثنوي چنيسرنامہ“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، مقدمو ص ۳۰.

(۶) بلوچ، ڊاڪٽر لمبي بخش؛ ”تاريخ طاهري“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ۳۵۳.

(۷) بلوچ، ڊاڪٽر لمبي بخش؛ ”بيگلارنامہ“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ۱۹۸۰، ص ۳۳۵-۳۳۶.

(۸) ”قانع“، مير علي شير؛ ”تحفة الڪرام“ (فارسي)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ۹۹-۱۸۶.

”قانع“، مير علي شير؛ ”تحفة الڪرام“ (سنڌي)، ص ۲۲۱، ۳۳۳، ۳۹۳.

(۹) سيمڻ، خانبهادر محمد صديق؛ ”بيگلارنامو“ (سنڌي)، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد،

۱۹۴۰ع، ص ۴۶، ۴۷، ۸۶.

(۱۰) ”قانع“، مير علي شير؛ ”مقالات الشعراء“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ۲۴۹.

(۱۱) ”مثنوي چنيسرنامہ“، ص ۳۰.

(۱۲) محترم ٻار محمد درس ويٺل ڳوٺ ميون ولهيون جي زباني معلوم ٿيو ته اتان لڏي

شين مان جنڊ ۽ ڪجهه سکا ڊاڪٽر غلام علي الانصاحب سنڌالاجيءَ لاءِ ڪڍائي ويو آهي.

(۱۳) مولائي شيدائي؛ ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد، ۱۹۵۹ع، ص ۴۷۷.

(۱۴) ”تحفة الڪرام“ (سنڌي)، ص ۳۹۳.

(۱۵) بلوچ، ڊاڪٽر لمبي بخش؛ ”سنڌي شاعريءَ ۾ نئون اضافو“ (مقالو)، ماهوار ”نئين زلہ کي“

حيدرآباد، ماھ آگسٽ-سيپٽمبر ۱۹۸۱ع، ص ۷۷.

(۱۶) ميون ونهين جي ڪن همعصرن ۽ معتقد بزرگن جو احوال ”تحفة الڪرام“

ص ۹۴-۳۹۷) ۾ ملي ٿو، جن جو احوال هتي ڏجي ٿو؛

(الف) درويش لکڻو: هيءُ بزرگ پنهنجي زماني جي وڏن درويشن ۽ عالمن مان

ٿي گذريو آهي. ميهن ونهين جي مسند فيض تان روحاني فيض حاصل ڪيو هئائين. مٿس درويش جو ڏاڍو توجهه هو ۽ پاڻ وڏي ڪشف ۽ حضور جو صاحب هو.

(ب) هولانا عباس: شيخ ونهين جي خاص خادمن ۽ شاگردن مان هو. روحاني

فيض پڻ شيخ ونهين کان حاصل ڪيو هئائين. پاڻ وڏي حال ۽ قال جو صاحب ٿي گذريو آهي.

(ج) شديخ صدر ذوهريو: پنهنجي وقت جو وڏو عارف ۽ زماني جي وڏن بزرگن

مان ٿي گذريو آهي.

(۱۷) ”تحفة الڪرام“ جي سنڌي ترجمي (ص ۳۹۳) ۾ ميون ونهين جو سن وفات ۱۱۰۰ھ

لکيو ويو آهي، جو بلڪل غلط آهي. هن بزرگ جي مزار جي لوڙھ تي پهرنديءَ کان لکيل

ڪتبي تي لکيل سن ۱۰۰۱ھ درست چئي سگهيو.

(۱۸) امير شاهه قاسم خان زمان جي درويشن ۽ اللّٰه وارن بزرگن سان عقيدت هوندي

هئي. ان زماني جي وڏي درويش ميون ونهين مان پڻ سندس ڏاڍي عقيده تمندي هئي. انهيءَ

بزرگ جي نالي سان ئي هن وقت اهو پيگلارن جو قبرستان سڏجي ٿو.

(۱۹) ميون ونهين درويش جي باري ۾ مختلف روايتون:

(الف) هيءَ روايت اسان کي ميان عبدالرحمان منگي صاحب کان سکرليد شهر مان

بروز آچر تاريخ ۲۳-مارچ ۱۹۸۰ع-- جمادي الاول ۱۴۰۰ھ تي ملي. هن روايت موجب

مڪرنڊ تعلقي جي ”چتن شاهه ڳوٺ“ جي ڀرسان ”دوست علي مري بلوچ جو ڳوٺ“ آهي. ان

ڳوٺ جي اتر ۾ ميون محمد عثمان منگي فقير عرف ”ونهيو شير“ جي درگاهه آهي. ميون

عثمان فقير اصل ۾ آچ شريف جو وڏو درويش ۽ حال و قال جو صاحب هو. زماني جي

اقتلبن سبب آڄ مان هجرت ڪري، پنهنجين ڇهن ڌيئرن ۽ هڪ حجابن سان گڏجي اچي انهيءَ

ڳوٺ ۾ رهيو. ان زماني ۾ ان ڳوٺ جو جاگيردار ”بکوخان انڙ“ هو. فقير صاحب ۽ سندس

ڪچي عيال جي باري ۾ ٻڌي جاگيردار جي نيت خراب ٿي هئي ۽ دل ۾ دغا ڌاري پنهنجي

نوج جا ماڻهو وٺي اچي فقير صاحب جي مٿان ڪڙڪيو.

هاڳي خان انڙ جو ڳوٺ ان زماني ۾ موجود ”راهب شاهه جي ڳوٺ“ جي لڙديڪ هو.

حسن علي خان الڙ وارا مذڪوره هاڳي خان جي پشت مان آهن. فقير صاحب هلان ڪري

اهنڙن جي خلاف درگاهه الاعيي ۾ دعا ڪهري ته هو گهوڙن سميت يڪدم زمين ۾ اندر

ڊيڄڻ لڳا. آخر فقير صاحب کي گهڻي آزيون بهاريون ڪيائون. ليٽ فقير صاحب کي

سنگ ڏيڻ جي شرط تي کين آزاد ٿيڻ لاءِ دعا ڪهري وئي ته هنن جا بند خلاص ٿيا. ليڪن آزاد

ٽئين کان پوءِ جاگيردار پنهنجي شرط تان ڦري ويو. عثمان فقير پنهنجي ڏاڏي تي چڙهي، الڙ جاگيردار ڏانهن روانو ٿيو ۽ کيس پنهنجي شرط جي پورائي ڪرڻ لاءِ زور ڀريو. ان تي جاگيردار ناراض ٿي فقير جي ڏاڏي کي ڪٿي شينهن سان گڏ ٻڃري م بندوق ڪرايو ۽ کيس ڪٽي ۽ م زهر ملائي کائڻ لاءِ ڏنو ويو. جڏهن صبح ٿيو ته ڏاڏيون ته فقير زندهه ويٺو آهي ۽ ڏاڏي شينهن کي کائي ڇڏيو آهي. فقير جي اها ڪرامت ڏسي کيس سنگت ڏناڻون، جنهن مان کيس اولاد ٿيو. ”چتن شاهه“ ڳوٺ وارا منگيا فقير سندس پيڙهيءَ مان آهن. فقير صاحب اڪثر شينهن تي سواري ڪندو هو، انهيءَ ڪري کيس ”ونهيو شير“ ڪري چوندا آهن. ڪاڇائي مري بلوچ جي ڳوٺ جي ڀرسان فقير صاحب جو آخرين آرامگاهه آهي. چون ٿا ته تورڪيءَ ۾ فقير جو تڪيو هو ۽ هتي سندس اصلي اهڙي آستانو آهي.

هيءَ روايت تاريخي ۽ عقلي لحاظ کان بعيد آهي. امان جو خيال آهي ته فقير عثمان منگيو هڪ الڳ شخصيت آهي ۽ ميون ولهيو ڇالهه هڪ ٻيو جدا درويش آهي.

(ب) ميرپورخاص جي طرف ڪن چانهين جا قبيلو رهن ٿا، جي ٻن هر سال فقير جي زيارت لاءِ تورڪي ايندا آهن. انهن جو چوڻ آهي ته ولهين درويش جو تڪيو ڪاٺياواڙ جي طرف ٻن آهي ۽ فقير اتي جي چانهين مان هو.

(۲۰) گربخشاڻي، ڊاڪٽر هوتچند مولچند: ”شاهه جو رسالو“ جلد ٻهريون، ۱۹۲۴ع، ص ۹۷

(۲۱) ”مقالات الشعراء“، ص ۴۲۹

(۲۲) ان ڳوٺ جو نالو ”بني ورسه“ آهي.

(۲۳) تحفة الكرام، ص ۸۸

(۲۴) ”مقالات الشعراء“، ص ۱۲۸-۵۲۳

(۲۵) ايضاً

(۲۶) ”بيگلارنامه“ (فارسي)، ص ۲۴۳

(۲۷) اوائل ۾ نصرپور جو علائقو مرزا باقي پنهنجي پٽ مرزا شاهه رخ کي ڏنو هو.

هن جي وفات کان پوءِ هن جو علم ۽ تقارو خان زمان جي حوالي ڪيائين ۽ ان سان گڏ سيڪاٽ ۽ جوڻيجن جو پرڳڻو پڻ کيس ڏنو. (بيگلارنامه سنڌي ص ۵۳-۱۵۰)

(۲۸) ”مقالات الشعراء“، ص ۲۶-۲۵

(۲۹) ”بيگلارنامه“ (فارسي)، ص ۲۴۳

(۳۰) ايضاً

(۳۱) ”مظهر شاهجهاني“، ص ۳۰۸

(۳۲) ”بيگلارنامه“ (فارسي)، ص ۲۴۱

(۳۳) ”تحفة الكرام“ (فارسي)، ص ۲۰۳

سندس ساراھ ۾ هڪ وڏو شعر چيو آهي.

(٣٥) "مقالات الشعراء"، ص ١١٨

(٣٦) ذخيرة الخوالين* ج اول، ص ١٧٤.

(۳۷) "بیگ لاونامہ" ص ۱۴۳

(٣٨) "مقالات الشعراء"، ص ١٨-١١٩

(الف) "تحفة الكرام"، ص ٢٠٤

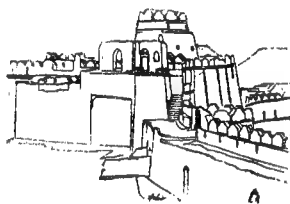
(۳۹) ڏيهارجن جو ٻراڻو ڪوٽ مسوري تعلقي ۾ نوان جتوئي جي ڀرسان آهي. قديم زماني ۾ وڏن عالمن، فاضلن ۽ ولين جو مرڪز هو. قاضي ميان ابوالخير هتان جو وڏو جڳهه عالم ۽ فاضل ٿي گذريو آهي. ڏيهارجن جا قاضي ان جو اولاد آهن ۽ هاڻي قريشي سڏائيندا آهن.

(۴۰) "بیگلارنامہ" (منہدی)، ص ۸۶

(۴۱) ”مسافر“ محمد صدیق | تاریخ سنڌ، ڀاڱو پنجون — ”سنڌ“، مغلن جا گورلر، سنڌ
اسلام ادبي موسائتي حيدرآباد، ۱۹۴۲ع، ص ۲۷-۲۹

(٤٢) ايضاً

(٤٣) "مقاتلات الشعراء"، ص ٢٤٩ - "مثنوي چنيسرنامہ"، ص ٢٩-٢٨.

عبدالرحيم الحروف اھسالمندھ آھي محترم سيٺ ڪرم خان ڀاڻو جي ويٺل گھوٽ ڪوڏ ڀاڻو جو لود شھيد رھو تعلقو ھالا ضلعو حيدرآباد جو جنھن وڏي خلوص ۽ محبت سان ھن تاريخي قبرستان گھاٽڻ جو بندوبست ڪيو. نصرت فوٽو اسٽوڊيو ٽنڊي آدم جي ڪارڪن محترم محمد فاروق فوٽوگرافر جا ٻن ٿورا جنھن وڏي محنت سان تصويرون ڇڪيون. ساڳئي وقت آءٌ پنھنجي پياري دوست محترم بشير احمد ھيساڻي مئنيجر حبيب بٽنگ لميٽيڊ قاضي احمد جو ددل جي گھراين مان ٿورا ٽيو آھيان جنھن پنھنجي اليڪ مصروفيتن ھوندي بہ ھن سفر ۾ ساٿ ڏنو. ڪئين پڙھڻ، فوٽن ڪيڊراڻ، لئشي ۽ صاف ڪاٻي لکڻ جي تڪليف گوارا ڪئي.

پروفيسر مريم سلطانه نوحاڻي

سنڌي ديني عالم

اسان جي سنڌ سولھاري مڌائين علم و فيض، برڪتن ۽ ڪرامتن جو مرڪز رهي آهي. هن سولھن پري سولي ڌرتي ۾ آهي ته املھ ماڻڪ ۽ مڻيادار موتي مڌون آهن، جن السانڌات کي اهڙا ته سهڻا ۽ دلپذير ڪفتا ۽ نڪتا نمايان طور تي ٻڌايا ۽ سمجھايا، جي عين قرآن ڪريم جي آيتن جا سچا ۽ صحيح ترجما ۽ تفسير آهن.

اها هڪ مڃيل حقيقت آهي ته محمد بن قاسم جڏهن سنڌ فتح ڪئي ته کيس باب الاسلام جو شرف بخشيو ويو. دين محمدي داخل ٿي هندستان ۽ پاڪستان ۾ اسان جي سولھاري سنڌ کان ٿيو. اها ڪا لڪل ڳالهه ڪانهي ته سنڌ تي ديني علم جي ڀالوت صدين کان جاري ۽ ساري آهي. هتي ٿي ضلعي ۾، جنهن کي ڪنهن زماني ۾ سنڌ جو ديني مرڪز چولدا هئا، تنهن ۾ اڄ به آهي ته جهڊ عالم، مفڪر، محقق، فقيه ۽ قرآن ڪريم جا قاري ۽ مفسر مڌون آهن، جن جي مقبرن ۽ مينارن کي ڏسڻ لاءِ ماڻهو دور دراز جا سفر ڪري، پنهنجي دل جي تسڪن ۽ سڪون لاءِ ڪٿي اچي هنن بزرگن جي چائنٺ ڇمندا آهن. بقول شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه رحمت:

ساري رات سبحان، جاڳي جن پياد ڪيو،

آن جي عبداللطيف چڻي مٽيءَ لڌو سان،

ڪوڙين ڪن سلاڻا اچيو آسڻ آن جي.

اسان جي سنڌ هميشه کان ديني علم جو مرڪز رهي آهي. جن بزرگن دين جي تبليغ ۽ خدمت ڪئي آهي، تن جا نالا جيڪڏهن ويهي ڳڻبا ۽ لکبا ته اسه ڳڻي سگهبا ۽ نه لکي سگهبا:

۱. قرآن ڪريم جا ترجما:

پنهنجي پنهنجي ڄاڻ ۽ علم مطابق قرآن ڪريم جي ترجمي تي جن مصنفن پنهنجي اُن ڏک محنت، بي لوث خدمت ۽ باريڪ بيني سان ڪم ڪيو آهي، تن مان مولانا تاج محمود امروٽي، مولوي عبدالرزاق، مير گل حسن ٽالپر، مولانا الحاج احمد ملاح (قرآن ڪريم جو منظوم ترجمو) مولوي محمد عثمان نورنگ زادو، مولانا محمد عثمان ڏيپلائي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جا

لالا سر فهرست آهن. الهامي ڪتاب جو سليم ۽ سولي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ۽ معنيٰ جي سمجهاڻي، سادن آڻجوه ۽ اڻڄاڻ پائرن کسي ڀلي ڀت ٻڌڻ ڪا معمولي ڳالهه ڪانهي.

”ماڻهو پنهنجي ماڪ جا آڻجوه ۽ آن ڄاڻ،

ڏڪن ڏڏيون جهو ٻڙيون بڪن ڀريا پاڻ،

الله تن ۾ آن ساجهه پنهنجي ساهه جي.“

پنهنجي خيال ۾ قرآن ڪريم جو ترجمو هڪ وڏو قلمي جهاد آهي، جنهن جو اجر عظيم آهي ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ کين دلپا و ماڻهيا ۾ پنهنجي خاص نظر سان نوازيندو.

۲. متعلقات قرآن شريف

ازالسواء جن بزرگن ۽ برگزیده هستين متعلقات قرآن جو ذڪر پنهنجو اور نچوڻي، موتي ٻوٽي پنهنجي ڀرڳڻي سنڌ کسي سرهاڻ ۽ سڳتڻ سان معطر ۽ مشڪبار ڪيو آهي، تن جا لالا و سارڻ ۽ سندن ذڪر خير هن مضمون ۾ نه ڪرڻ هڪ وڏي غلطي ۽ گناهه جي مترادف ٿيندو. چند لالا جيڪي ياد اٿس تن مان شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو لکيل ڪتاب قرآن هابت اخلاق القرآن و الحديث، مرحوم محمد عثمان ڏيولائي جو لکيل ڪتاب ارشاد القرآن ۽ قرآني دعائون، مولانا عبدالواحد سنڌي جو ڪتاب اسان جو پيارو قرآن، عبدالعزيز سليمان جو الهام الرحمن، عبيدالله سنڌي جو الهام القرآن، حاجي فيض محمد جو تاريخ قرآن، قاضي عبدالرزاق جو جمال القرآن، مولانا شير محمد جو عروس القرآن، محمد ڏکريا جو فضائل القرآن، خليق مورائي صاحب جو قرآن ۽ نئين روشني، قاضي عبدالحي هالائي جو ڪيميا جو اسخو، قاضي عبدالرزاق جو فتح الرحمن ۽ حافظ مولانا مولوي عبدالحميد جو تجديد القرآن جهڙا اڻمول سنڌي ديني ادب جا ذخيرا آهن، جن مان اسان جا سنڌواسي پنهنجي ديني تعليم ۾ ڪافي معلومات ۽ مواد حاصل ڪن ٿا ۽ پنهنجي زندگي کي سنوارين ۽ سڌارين ٿا. درس و تدريس جي تعليم ۽ تلقين خود قرآن ڪريم ڪئي آهي. اڻڙا جو حڪم پهرين آيو ۽ ن والقلم جو ٻيو. پڙهڻ ۽ لکڻ جو حڪم اسان جي ڀاري پيغمبر حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم تي حضرت جبريل جي ذريعي وحى جي صورت ۾ نازل ٿيو. دين مذهب اسلام جي خاص خصوصيت پڙهڻ ۽ لکڻ آهي. جيڪي اسان پنهنجي زندگي پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ وقف ڪن ٿا ۽ آڻيند، جي نسل کسي انسانيت جا سبق سيکارين ٿا، سي به وڏي مان ۽ مرتبي جا مستحق آهن.

۳. تفسير

قرآن ڪريم جي تفسير تي تمام گهڻو ڪم جن سنڌي مفسرن ڪيو آهي، تن مان مولوي محمد عثمان لورنگ زادو ۽ مولانا قاضي عبدالرزاق جا لالا سر فهرست آهن. سندن اڻ ٿڪ محنت

۽ بي لوث خدمت واقعي هڪ وڏو قلمي جهاد آهي. سندن قرآن شريف جو لکيل تفسير سنڌي ادب جو لافالي ۽ لاثاني سرمايو آهي. اسان جي سنڌي قوم کي قرآن جي صحيح ۽ سائس سمجهائي سندن ئي لکيل تفسيرن مان ملي ٿي.

مولانا قاضي عبدالرزاق سنڌ جو هڪ مشهور ڪهنه مشق پراڻ قلم ٿي گذريو آهي. قرآن ڪريم جو ترجمو ۽ تفسير لکڻ ڪو معمولي ڪم نه آهي، ڇو ته وڏن وڏن عالمن به قرآن شريف جو ترجمو ۽ تفسير لکندي پنهنجي عجز ۽ انڪساري ظاهر ڪئي آهي ۽ خداوند تعاليٰ کان امداد طلب ڪئي آهي ته خدايا! پنهنجي حبيب صلي الله عليه وسلم جي صدي هن مشڪل ڪم ۾ اسان جي غيبي مدد فرمائي، اسان کي چڱي طرح ترجمي ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي. هن بزرگ ترجمو ۽ تفسير لکڻ وقت جناب حضرت شاه ولي الله صاحب محدث دهلوي ۽ جناب حضرت شاه عبدالقادر صاحب جا ترجما سامهون رکي عرق ريزي ڪئي آهي. هي ڪو معمولي ڪتاب نه آهي. مالڪ عرش و ڪرسي خداوند لوح و قلم جو ڪلام الاهي آهي.

ڪتاب احڪيمت آيتنه ۽ تسم ۽ فصاحت مين ۽ ليدن ۽ حڪيم ۽ خبيبي.

قرآن شريف سڀني علمن ۽ فيضن جو سرچشمو آهي ۽ منجهس خدائي فيض جا بي پايان خزانا رکيل آهن، جن مان السانڌات کي دنيا ۽ آخرت ۾ هر قسم جو فائدو ۽ برڪت حاصل ٿي سگهي ٿي. حضرت عثمان رضي الله عنه کان روايت آهي ته حضور صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته خير ڪم من ۽ تنعش القرآن و عتلمه (البخاري، مسلم و ابوداؤد و الترمذي) يعني توهان مان چڱو ماڻهو آهو آهي جو قرآن مجيد سکي ۽ ٻين کي سيکاري. مولانا حاجي قاري عبدالڪريم صاحب مدرس مدرسه مظهرالعلوم ڪڏه ڪراچي ۽ مولانا قاري حافظ عزيز الله صاحب مدرس مظهرالعلوم ڪڏه ڪراچي، انهن ٻنهي صاحبن سندس لکيل قرآن جي ترجمي ۽ تفسير جي تصحيح ڪئي ۽ عباسي ڪتبخانه جهونا مارڪيٽ ڪراچي شايع ڪرايو. هن کان اڳ اهڙي قسم جو قرآن مجيد ترجمي ۽ تفسير سان سنڌي ۾ شايع نه ٿيو آهي. منهنجي علم ۽ ڄاڻ مطابق جن ٻين بزرگن قرآن ڪريم جو تفسير لکيو آهي تن مان حضرت مولانا مولوي محمد مدني، مولانا ابوالحسن، شاه ولي الله محدث دهلوي، شاه رفيع لهين، پير مولانا عبدالقادر ۽ مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي خاص طور تي مشهور ۽ معروف آهن. ٻيا به ڪيترائي جليل القدر صاحب آهن، جن قرآن ڪريم جي مختلف سيارن جا تفسير ۽ ترجما لکيا آهن، جن مان حضرت مولانا رشد الله صاحب جهنڊي وارو، مولوي عبدالخالق، مولوي حاجي عبدالرحيم، مولوي قاضي عبدالڪريم، مخدوم الله بخش عباسي صاحب جن جا نالا نموني طور پيش ڪريان ٿي.

۴. حديث شريف

اسان جي سنڌي ادب ۾ حديث شريف جي ڪتابن تي به ڪافي ڪم ٿيو آهي. مرحوم مولوي دين محمد وفائي واقعي ڪيرون لهڻيون. منهنجي ڄاڻ مطابق ست جلد صحيح بخاري

جا ترجمو الهام الباري جي لالي سان لکيا ۽ شايع ڪرايا. الهيءَ کان علاوه انتخاب صحيح بخاري ڪتاب ۾ پنهنجو مٿ ٻان آهي. ٻين بزرگن جن حديث شريف جي ڪتابن جو ترجمو ڪري سنڌي ادب کي مالامال ڪيو، تن جا نالا حسب ذيل آهن.

مولوي محمد عثمان جا لکيل ڪتاب تحفة المسلمين ۽ تحفة الاسلام جا ٽي جلد ۾ سنڌي ادب جو بهترين سرمايو آهن. علاوه ازين ڪريم ڏنڊ راجپر جو ڪتاب اقوال رسول، مولوي محمد انيس مهيري جو اصول نجات، شاه ولي الله محدث دهلوي جو تاويل الاحاديث، مولوي عبدالرحمان ڀٽي جو چاليهه احاديث، مولانا قاضي محمد عثمان جو شمائل ترمذي شريف، مولوي شاه محمد جتوئي جو صده حديث، مولوي محمد عمر جو ٽيڙي جو لکيل مشڪواة شريف جا جلد پنهنجو مٿ ٻان آهن.

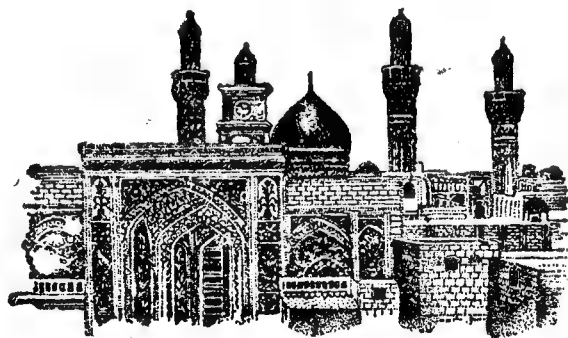
۵. سيرت پاڪ

سڀني لبين جي سهڻي سردار خاتم النبيين حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي سهڻي سيرت ۽ صاف پاڪ صورت تي به سنڌي ادب ۾ ڪافي ڪتاب قلمبند ڪيا ويا آهن ۽ جن مان گهڻيون ۽ سڃاڻيون سهڻا ۽ صاف سيرت جا ڪتاب لکيا آهن، تن ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جو لکيل ڪتاب حيات النبي مون ٺاڇو ۽ لاتوان جي نظر ۾ هڪ لائالي ۽ لافاني سنڌي ادب جو سرمايو آهي. سيرت النبي تي ٻيا خاص ڪتاب جن لکيا تن مان مولوي دين محمد اديب فيروز شاهي جو ڪتاب اخلاق النبي، علامه فضل احمد غزنوي ۾ سيرت تي ٻه جلد لکيا آهن. مخدوم محمد صالح ڀٽي جو ڪتاب اسان جو پيارو آقا، مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب اصول شرح محمدي، عبدالڪريم چشتي صاحب جو ترجمو ڪيل ڪتاب جواهرات، قاضي عبدالرزاق جو ڪتاب اسان جو پيارو نبي، جناب علي خان ابڙي جو ڪتاب حالات نبوي، مولانا دين محمد وفائي جو ڪتاب حضرت محمد مصطفيٰ، جناب عبدالحڪيم جو ڪتاب دربار نبوي، جا فرمان ۽ فيصلو، مرحوم غلام محمد شهنائي جو ڪتاب رسول پاڪ، حبيب الله ڀٽي جو ڪتاب رسول مقبول، حاجي حقير ابن مڱڻ جو ڪتاب شاه عرب ۽ مولوي لشار احمد جو لکيل ڪتاب سهرت رسول صلعم، ٻه ڏاڍا سٺا ۽ سهڻا ڪتاب آهن. الله تبارڪ و تعاليٰ کين سندن محنت جو اجورو ۽ قل پنهي جهانن ۾ ڏيندو. آمين.

مٿين ذڪر ڪيل ڪتابن مان اسان جي سهڻي سردار حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي حالات، زندگي ۽ سهرت مبارڪ تي تمام سٺو ۽ سهڻو مواد ملي ٿو، جو اسان جي ديس وارين لاه مشعل راهه آهي. ضرورت صرف انهيءَ ڳالهه جي آهي ته هر گهر ۽ هر فرد تي لازم قرار ڏنو وڃي ته پنهنجي آقا جي سهڻي سيرت جو مطالعو ڪن ۽ پئي جهان موچارا ڪن.

اسان جي حڪومت هن ڏس ۾ ڪافي ڪم ڪيو آهي. اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ اسلاميات جو مضمون لازمي قرار ڏنو ويو آهي ته جيئن اڻيندڙ جا اها اسلامي تعليمات کان روشناس ٿي قوم ۽ ملت ۽ ملڪ جي بھ لوث خدمت ڪن. اسان جي دين مذهب اسلام ۾ هر مسلمان تي لازم آهي ته حقوق الله، حقوق العباد ۽ حقوق النفس جو ڀرپور مطالعو ڪن ۽ پنهنجي زائد ڪي اسلامي ۽ صرف اسلامي طور طريقن تي گذارين. اسلام زندگي جي هر ٻيلو تي روشني وڌي آهي ۽ عمل ڪرڻ سان انسان هڪ سٺو شهر واسي، سٺو ٻاڙيسري، سٺو پاڪستاني ۽ سچو مسلمان بنجي سگهي ٿو. اسان جو مذهب انسان کي هر ٻيري ۽ شيطاني شرارتن کان روڪي ٿو. قرآني تعليمات مسلمانن جي دلين کي نور سان نوازي ٿي ۽ سندن قلب کي آجاري ۽ اڇو ڪري ٿي.

آمين - - - - - آمين.

ريڊيو ڊراما

ريڊيو جي ايجاد پهرين وڏي لڙائيءَ کان پوءِ ترٿي ٿي. مقصد هيءُ هو ته ماڻهن کي ملڪي توڙي غيرملڪي حالتن کان ترٿ آگاهه ڪجي، پر ساڳئي وقت ماڻهن جي ولهه ۽ تعليم جو به خيال رکيو ويو. تنهنڪري ريڊيو جي ذريعي ڪيترائي پروگرام نشر ٿيڻ لڳا، جن ۾ موسيقي، ڊرامن ۽ خبرن جي پروگرامن کي خاص اهميت حاصل ٿي، جو اهي وادرن ۽ معلومات جا اهم وسيلو هئا. پهريون ريڊيو ڊرامو (اصلوڪو) هڪ انگريز ڊراما لويس Richard Hughes (رچرڊ هيوز) لکيو، جنهن جو عنوان هو Danger (خطرو). اهو ڊرامو برٽش براڊڪاسٽنگ ڪارپوريشن (B. B. C) لنڊن تان ۱۵- جنوري سال ۱۹۲۴ع تي نشر ٿيو. اهو فقط ۱۵ منٽن جو ڊرامو هو، جنهن ۾ ٻڌايو ويو هو ته ڪوئٽن جي هڪ ڪاٺ ۾ چيٽ ڪرڻ سبب ڪي پورهيت اندر ڦاسي پون ٿا، پر پنهنجي همت ۽ ڪوشش ڪري سلامتيءَ سان ٻاهر اڪري اچن ٿا. ان کان اڳ تجربتي خاطر شيڪسپيئر جو ڊرامو (Twelfth Night) ۲۸- مئي ۱۹۲۳ع تي بي-بي-سي تان نشر ڪيو ويو هو. اهڙيءَ طرح ريڊيو ڊرامن جي شروعات ٿي. برصغير ۾ ريڊيو سال ۱۹۳۵ع ۾ قائم ٿيو ۽ دهليءَ مان نشريات جو سلسلو شروع ٿيو. پوءِ سنه ۱۹۳۹ع ۾ ٻين وڏن شهرن جهڙوڪ لاهور، پشاور، لسٽو، بمبئي، مدراس، ڪلڪتا ۽ ڊاڪا ۾ به ريڊيو اسٽيشنون قائم ٿيون. ان زماني ۾ الهن اسٽيشن تان انگريزي ۽ اردوءَ ۾ ڊراما نشر ٿيندا هئا. عشرت رحماني پنهنجي ڪتاب ”اردو ڊراما ڪا ارتقا“ ۾ ان دور جي ريڊيو ڊرامن بابت لکي ٿو ته ”ريڊيو ڊرامي جي تڪميل جا ڪيترائي دور آيا. پهريون دور ۱۹۳۵ع کان ۱۹۳۹ع تائين هو، ۽ ٻيو دور ۱۹۳۹ع کان ۱۹۴۲ع تائين هو. الهن ستن ورهين ۾ ريڊيو ڊرامي جي اصولن ۽ ٽيڪنيڪي ضرورتن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. ان کان پوءِ ڊراما لويسن کي نشريات تي ٽيڪنيڪ ۽ مائڪروفون جي ضرورتن جي ٿوري گهڻي ڄاڻ ٿي، ان مطابق هو ريڊيو جي لاءِ ڊراما لکڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهيا. فني خيالن کان ريڊيو ڊرامي جي تڪميل ۾ ايڏي عرصي لڳڻ جو سبب صرف هيءُ هو ته ان وقت ريڊيو ڊراما انهن ڊراما نويسن لکيا، جن جو اسٽيج ڊرامن سان واسطو رهيو هو. ريڊيو ڊرامي لکڻ وقت به هنن جي ذهن ۾ اسٽيج ڊرامي جو تصور هوندو هو. هنن جي سمجهه ۾ ئي نه هئي ايو ته اسٽيج ڊرامي

ريڊيو ڊرامي ۾ به ڪو فرق آهي. ليٽ ريڊيو جي ڊراما پروڊيوسرن جي محنتن ۽ ڪوششن مان اها ڳالهه ڊارم لوهرن جي سمجهه ۾ آئي ته ريڊيو ڊرامو آواز، لفظن ۽ لهجي جي وسيلي پيش ڪري سگهجي ٿو. ريڊيو ڊراما اداڪاري نه پر صداڪاري آهي. ريڊيو ڊرامي جي ٽيڪنيڪ يا جوڙجڪ يا سٽاءِ اسٽيج ڊرامي ۽ فلم ڪمان بلڪل جدا ۽ نرال آهي. اسٽيج ۽ اسڪرين جون ڪيتريون ئي اهڙيون خوبيون آهن، جيڪي ريڊيو ڊرامي ۾ آڻي ئي نٿيون سگهجن. اسٽيج ۽ اسڪرين جو اثر سنئون سڌو اسان جي ٻڌڻ کان وڌيڪ ڏسڻ جي حواسن تي ٿئي ٿو ۽ اسانجن اکين اڳيان عمل ٿيندو رهي ٿو؛ ڪردارن جي سماجي حيثيت، هنن جو ماحول، هنن جو زمانو يا دؤر، هنن جو لباس، هنن جون عادتون ۽ خصالتون، هنن جي گفتگو ۽ جو هلڪ، هنن جي جسماني بناوت، هنن جا جسماني عيب يا خوبيون، هنن جون شڪليون، منهن مهاندا، هنن جي چهرن جي رونق ۽ بي رونقي، هنن جي اکين جي ذهانت، معصوميت يا شرارت، خوشي، ڏک، مايوسي، آسپد ۽ ناآسپديءَ جي موقعن تي ڪردارن جو جسماني ردعمل، رات ۽ ڏينهن جا جدا جدا وقت، مختلف موسمون ۽ مندرون، مطلب ته عام زندگيءَ جي جيڪڏهن پوري نه تڏهن به گهڻي قدر تصوير اسان کي اسٽيج يا اسڪرين تي نظر اچي سگهي ٿي. اهو ان ڪري ته اسٽيج ڊرامي ٿي. وي ڊرامي ۽ فلم ۾ Perspective هوندو آهي؛ يعني اتي ڪردار پنهنجي سموري ماحول جي پس منظر ۾ ڏسي سگهبا آهن، پر ريڊيو ڊرامي ۾ اها خوبي نٿي ڪانه.

ريڊيو ڊرامو ته لفظن ۽ لهجي، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ جو نالو آهي. ان جي لاءِ اک جي لاءِ هر ڪن جي ضرورت هوندي آهي. ٻڌندڙ لفظن، لهجي، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ کي ٻڌي ڊرامي جي ڪردارن ۽ الهن جي ماحول بابت پنهنجي ذهن ۾ هڪ تصوير ٺاهيندو آهي. يا وري لفظ، لهجو، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقي ڊرامي جي ماحول، سٽاءِ، ڪردار لکاريءَ ۽ ڪهاڻيءَ جو ٽاڇي پيو آهي ان جي مڪمل تصوير ٻڌندڙ جي ذهن ۾ ٺاهيندا آهن (۱).

ادب جي هر صنف والگر ريڊيو ڊرامي ۾ به لفظن کي بنيادي اهميت حاصل آهي. لفظ خيال جي ترجماني ڪن ٿا ۽ اهي واقعن، ڪردارن ۽ ماحول کي سمجهڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو هڪ تمام اثرائتو وسيلو ۽ ذريعو آهن. ٻڌندڙ جي اکين اڳيان ڪا به تصوير ڪانهي، ڪا به اسٽيج يا اسڪرين ڪونهي. هن جي اڳيان رڳو ريڊيو آهي، جنهن جي اسپيڪر مان نڪرندڙ آواز جون لهريون آهن، جيڪي هن جي ٻڌڻ وارن حواسن سان ٽڪرائجي، شريئيندڙ لفظن مطابق هن جي ذهن ۾ هڪڙي تصوير پيون ٺاهين.

(۱) جرمن ريڊيو ڊرامن جي هڪ مجموعي جو نالو ٿي آهي ”ڳالهه، جنن آءٌ توکي ڏسي سگهن.“
 “Sprich damit ich dich sehe”.

ساڳيءَ ريت لهجي جو مسئلو آهي. لهجو انسان جي جدا جدا نفسياتي حالتن ۽ ڪيفيتن جي ترجماني ڪري ٿو. خوشي ۽ ڏک، ڪاوڙ ۽ ڪروڙ، ڳڻتي ۽ فڪر، محبت ۽ پيار، نفرت ۽ ڏڪار جا لهجا جدا جدا ٿيندا آهن. جيتوڻيڪ ڪردار هڪڙو ئي هجي، پر سندس نفسياتي حالتن ۽ ڪيفيتن جي اثر هيٺ هن جي لفظن جي ادائگي ۽ لهجو بلڪل جدا هوندو (۱). ريڊيو ڊرامي ۾ انهن نفسياتي حالتن ۽ ڪيفيتن کي سچائيءَ سان پيش ڪرڻ کي صداڪاري سڏيو وڃي ٿو. ريڊيو ڊرامي جي صداڪار يا فنڪار جي عظمت ۽ وڏائي حقيقت ۾ لهجي جي سچائي آهي. اها سچائي ٻڌندڙ جي زبان کي سوکھو ڪري، هن کي پنهنجيءَ دل ۾ مان ڪڍي ڊرامي جي ماحول ۾ وٺيو اچي، جتي هو به ذهني طرح ڊرامي جو هڪ ڪردار ٿيو هجي ۽ هن تي به اهي ساڳيون ڪيفيتون طاري ٿيو وڃن، جن جو اظهار ڊرامي جا ڪردار پنهنجي لهجي جي وسيلي ڪندا آهن. ٻڌندڙ به ڊرامي جي ڪردارن وانگر ڪلندو آهي، ٿڌا سامه ڪندو آهي ۽ روئندو آهي.

اهو آهي لفظن ۽ لهجي جو جادو. هر ريڊيو ڊرامي ۾ صوتي اثرات ۽ هنس منظر موسيقيءَ کان سواءِ اهو جادو به اثر ٿيو هجي. جهڙيءَ طرح لفظ خيال جي ترجماني ڪن ٿا، جهڙيءَ طرح لهجو نفسياتي ڪيفيتن ۽ حالتن کي ٻڌرو ڪري ٿو، تهڙيءَ طرح صوتي اثرات وري ماحول جي تصوير چٽين ٿا ۽ هنس منظر موسيقي احساسن ۽ امنگن جي سمجهڻ ۽ انهن جي شدت ۾ تيزي آڻڻ ۽ واڌاري ڪرڻ جو هڪ تمام اثرائتو وسيلو ٿئي ٿي. ريڊيو ڊرامي جا ڪي اهڙا به حصا هوندا آهن، جن جي هنس منظر ۾ جيڪڏهن صورتحال مطابق موسيقي نه ڏجي ته هوندو آهي حصا آڻورا رهجي وڃن، انهن جو اثر ٻڌندڙ محسوس ڪري نه سگهن. رومانوي مڪالم، المي مڪالم ۽ شديد جذباتي چڪتاڻ وارن حصن جا تاثير، لفظن، لهجي ۽ سوزن هنس منظر موسيقيءَ کان سواءِ ممڪن ئي ڪونهي. هنس منظر موسيقي ڊرامي جي اهڙن حصن جي خالن کي ڀري ٿي. انهن جي تاثير ۾ شدت آڻي صورتحال مطابق فضا ٺاهي ٿي.

حقيقت ۾ ريڊيو، ڊرامو One-Act Play يا Short Play يعني لنڊڙي لائڪ جي صوتي تصوير آهي. ان جي تاريخ به ايتري ئي قديم آهي جيتري ڊرامي جي. مشهور يوناني ڊراما نويس سوفوڪليس (تقريباً ۴۹۶-۴۰۶ ق. م) جي هڪ لنڊڙي لائڪ جو هڪ حصو سلامت مليو آهي. ٻئي مشهور يوناني ڊراما نويس يورپائيڊس (۴۸۰-۴۰۶ ق. م) جو لکيل هڪ لنڊڙو لائڪ ”The Cyclops“ اڄ تائين موجود آهي. يوناني تهذيب جي زوال کان پوءِ نئين لائڪن جا آهيان وري يورپ جي سڃاڻيءَ واري دؤر ۾ ملن ٿا، جڏهن انهن جي وسيلي

(۱) شايد ۱۹۵۵ع ڌاري ريڊيو پاڪستان جي اڳوڻي ڊائريڪٽر جنرل ذوالفقار علي بخاري ”لائيٽ هائوس کي محافظ“ نالي ڊرامو نشر ڪيو هو، جنهن ۾ هن پاڻ اڪيلي سر هڙهي ٻيءَ ۽ لوجوان پٽ جو ڪردار نهايت ڪاميابيءَ سان ڪيو. اهو ڊرامو حقيقت جو بهترين مثال آهي.

عيسائيت جو پرچار ڪيو ويندو هو. ان کان پوءِ انگريز بادشاهه هينري اٺين جي دؤر حڪومت ۾ بادشاهه ۽ سندس درٻارين جي وندر لاءِ شاهي درٻار جي دعوتن ۾ اهي ننڍڙا لائڪ پيش ڪيا ويندا هئا. ان بادشاهه جي زماني ۾ ئي اهو لائڪ درٻار مان نڪري تعليمي ادارن ۾ آيو ۽ شاگردن جي مذهبي ۽ تعليمي اصلاح جو وسيلو بڻيو. فرانس ۾ وري One Act Play جي اوسر مشهور ڊراما نويس مولير (۱۶۳۲-۷۳ع) سان ٿي، جنهن اهڙا ننڍڙا مزاحيه ۽ طنزيه لائڪ لسڪي ادب جي ان صنف کي نه رڳو نئين سر جياريو، پر ان کي اڄ تي به پهچايو ۽ ويهين صديءَ جي معروف ڊراما نويس چيخوف ۽ جارج برنارڊشا لاءِ ننڍن طنزيه لائڪن لاءِ ميدان تيار ڪيو. اڻويهين صديءَ ۾ ۽ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ هڪ روايت هيءَ به هلي ته اسٽيج تي مڪمل ڊرامي ڏيکارڻ کان اڳ One Act Play ڏيکاريو ويندو هو ته جيئن ٿيتر ۾ دير سان ايندڙ ماڻهو اصل ڊرامي ڏسڻ کان محروم نه رهن. اهڙن لائڪن کي Curtain Raiser به سڏيو ويندو هو. ”سنڌي لٽر جي تاريخ“ ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي ته سنڌ ۾ وري اهي ننڍڙا لائڪ اصل ڊرامي (Full Length Play) کان اڳ ڏيکارڻ جي بدران ڊرامي جي ختم ٿيڻ کان پوءِ ڏيکاريا هئا ۽ ڊرامي جا ڏسندڙ خوش ٿيندا ۽ کلندا پنهنجن پنهنجن گهرن ڏانهن ويندا هئا (۱). مطلب ته يورپ توڙي سنڌ ۾ اهي ننڍڙا لائڪ وندر خاطر ڏيکاريا ويندا هئا. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پنهنجن ننڍن لائڪن جي مجموعي ”جيون چهچٽا“ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته ۱۸۹۴ع ۾ ’د. ج. سنڌ ڪاليج ڊرامائيٽڪ سوسائٽي‘ برها ٿيڻ سان جيئن سنڌ ۾ وڏن لائڪن جو آغاز ٿيو تيئن ننڍن جو پڻ ٿيو ۽ ٻنهي جو بائيڪار مرزا قليچ بيگ هو. مرزا صاحب جا ننڍا لائڪ اڪثر ڪلائينڊو نقل هوندا هئا، جي دلسوز وڏن نائڪن کان پوءِ ناظرين ۾ چڱي خوش مزاجي ۽ وندر پيدا ڪندا هئا. انهن مان بهريون ’لوپي ۽ ٺوگي‘ هو جو ۱۸۹۴ع ۾ ديوان ليلاراسنگهه جي ’عرشچندر‘ کان پوءِ ڪري ڏيکاريو ويو. پيمو ’انڪوائري آفيسر‘ ۱۸۹۶ع ۾ خود مرزا صاحب جي ’شڪوئلا‘ کان پوءِ ڪيو ويو ۽ ٿيو ’ايمر طبيب خطرہ جان‘ نيمر ملان خطرہ ايمان‘ ۱۸۹۷ع ۾ سندس ’حسنا دلدار‘ جي آخر ۾ ڪيو ويو. انهن کان سواءِ هن صاحب ٻيا به پنج ڇهه ننڍا لائڪ لکيا، پر مڙني ۾ ظاهري ڪل مسخريءَ جي هيٺان سماجي يا سرڪاري مرشتي جي ڪنهن نه ڪنهن ٻهلوءَ تي طنز رکيل هوندي هئي (۲). ننڍي لائڪ يا one Act Play جو اهو انداز گهڻو وقت قائم رهي نه سگهيو. سن ۱۹۰۳ع ۾ آمريڪي اديب ڊبليو. ڊبليو جيڪب جي مشهور افساني ”The Monkey’s Paw“ جي ڊرامائي روپ ڏيکارڻ سان ان روايت جو خاتمو ٿيو ۽ One-Act Play جي صنف هڪ ڀرپور ۽ اثرائتي انداز ۾ اڀرڻ لڳي. ڪيترن ئي وڏن اديبن

(۱) ”سنڌي لٽر جي تاريخ“، منگهارام ملڪاڻي ص ص ۱۹۳-۱۹۴.

(۲) جيون چهچٽا (ص ۱-۲) ڪهاڻي پبليڪيشن، بمبئي ۱۹۵۷ع.

جهڙوڪ چارلس ڊڪنز، جيمس جوائنس، ولیم فاکنر، ارنيسٽ هيمنگوي ۽ ٻين ناول نويسن ۽ افسانہ نگارن جي ڪهاڻين ۽ افسانن کي ڊرامائي روپ ۾ پيش ڪيو ويو، جن کي ڏاڍي مقبوليت حاصل ٿي. اڄوڪي دؤر ۾ به يورپ ۽ آمريڪا جي جڳت مشهور اديبن جهڙوڪ ميموئل بيڪيٽ، يوجين آئڊوليسڪو، برٽالت بريخت، هيرالڊ پٽر، ايڊورڊ آئبي ۽ ٻين ڪيترن ئي فني توڙي ادبي خيالن کان نهايت اثرات ۽ بي مثال ننڍا ناٽڪ لکيا آهن، جيڪي نه رڳو اسٽيج تي پر ريڊيو ۽ ٽي. وي تي به ڪاميابي سان ڏيکاريا ويا آهن.

اسان وٽ سنڌ ۾ به لڳي ٿو ته هن صديءَ جي شروعات ۾ لنڊي ناٽڪ جي اڏو ٻيهن صديءَ واري روايت ختم ٿي چڪي هئي، ڇاڪاڻ ته مرزا قليچ بيگ جي لنڊن ناٽڪن کان پوءِ جيڪي به ننڍا ناٽڪ لکيا ويا هئا، اهي وڏن ناٽڪن جي آخر ۾ نه بلڪه علحده ڏيکاريا ويندا هئا. انهن لنڊن ناٽڪن لکڻ وارن ۾ (علامه) امرڌول، ڀيرومل مهرچند، نازڪرام ڌرمڊاس، ڪشچند بيوس ۽ ڄڻانند لاڳرائي اهم ۽ مک ناٽڪاويس ليکجن ٿا، جن سال ۱۹۰۹ع کان سال ۱۹۴۰ع تائين ڪيترائي ناٽڪ يا One Act Plays لکيا. انهن سان چوٽي ناٽڪن جو مجموعو ”انڊلٽ“ جي عنوان هيٺ ”سندر ساهت منڊل“ سن ۱۹۳۹ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هو. پر سنڌ ۾ لنڊي ناٽڪ جو بهترين ليکڪ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۽ ڪي ڇمجي ته وڌاءُ نه ٿيندو. ملڪاڻي صاحب ۱۹۴۵ع تائين ويهه-ٻهڃو رهر. لنڊيا ناٽڪ گڏيو گهڙو، پنهنجي ۽ قومي مسئلن تي حقيقت لکاريءَ جي اصولن موجب لکيو (۱). سندس لکيل انهن ناٽڪن جا ٽي مجموعا ڇپجي چڪا آهن. پهريون مجموعو ”پنج ننڍڙا ناٽڪ“ جي عنوان سان سن ۱۹۳۷ع ۾ ڇپيو، ٻيو مجموعو ”پنهنجي ڀرڌا“ سن ۱۹۳۸ع ۾ ”رتن ساهت منڊل“ وارن ڇپايو هو ۽ ٽيون مجموعو ”جيون ڇهڻا“ سن ۱۹۵۷ع ۾ بمبئي مان ڇپجي ظاهر ٿيو هو (۲). انهن ناٽڪن بابت ملڪاڻي صاحب ٻڌل لکي ٿو ته انهن ۾ ”انساني جيوت کي پيش ڪرڻ ۽ ان کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪيم. منهنجو مٿو آهي ته ساهت کي وندر سان ساٿ ساٿ ڪرڻ ۽ ڏيئي آهي ۽ منهنجو عقيدو آهي ته زلداريءَ جون خاميون ٽڙي ڪيڏن ۽ انسانذات کي خوشحال

(۱) جيون ڇهڻا (ص ۵) ڪهاڻي پبليڪيشن، بمبئي ۱۹۵۷ع.

(۲) تازو هندستان ۾ سنڌو ڪلا سنگم جي طرفان ۲۴ کان ۲۶ سيپٽمبر ۱۹۸۰ع تائين سنڌي ڊرامي جي سؤ ساله جشن جي موقعي تي جيڪو Souvenir ڇپايو ويو آهي، ان ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۽ پنهنجي مضمون ”Sindhi Drama An Overview“ ۾ لکي ٿو ته سندس لکيل ريڊيو ڊرامن جو هڪ مجموعو ”پيار جي شادي“ پڻ ڇپجي ظاهر ٿيو آهي، جنهن ۾ گهڙو زندگيءَ جي انڪ موضوعن جهڙوڪ ڏاج، پيار جي شادي، ڀيري، اڪيلائي وغيره تي ڊراما آهن، جيڪي آل انڊيا ريڊيو بمبئي تان نشر ٿي چڪا آهن.

[“Hundred years of Sindhi Drama” 1۹80-1980, Delhi, 1980, P-4.]

ڪرڻ لاءِ ٺاٽڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ٻيو ڪارائتو واهڻ ڪونهي؛ ڇو جو زندگيءَ جا منظر اسٽيج تي اڪئين ڏسڻ سان جو تاثر پيدا ٿو ٿئي، سو ڪتبخطي ۾ ڪتاب پڙهڻ سان ئي ڪونه سگهندو“ (۱).

پروفيسر نارائنداس پمپائي پنهنجي ڪتاب ”ادبي ڪلشن“ ڀاڱو ۳ ۾ لکي ٿو ته ”ننڍو ٺاٽڪ ويهين صديءَ جي دنيا جي ادب جي پيدائش آهي.“ تنهنڪري پنهنجي خيال ۾ One act play ۽ ساڳئي وقت مختصر افسانيءَ جيڪو پڻ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ گهڻي ترقي ڪري چڪو هو، انهن ٻنهي صنفن جو ريڊيو ڊرامي جي سٽاءَ تي ڳوڙهو اثر ملي ٿو. ننڍي ٺاٽڪ ۽ مختصر افساني وانگر ريڊيو ڊرامي ۾ به واقعا پنهنجي عروج (Climex) تي پهچندا آهن. وڏي ڊرامي (full length drama) ۾ ناول وانگر وسعت ۽ پڪيڙ هوندي آهي. هر One act play ۽ ريڊيو ڊرامو ڇٽ ته ڪوڙي ۾ درياءَ مثل آهن. ٻنهي ۾ ڪا هڪ صورت حال يا ڪو هڪ واقعو هوندو آهي. ٻنهي ۾ وڏي ڊرامي يا ناول وانگر نه ٻلاٽ اندر ٻلاٽ ۽ نه وري ڪو متوازي ٻلاٽ ٿئي. جيئن مختصر افساني ۾ ڪردارن جي خوبين يا خامين جو نهايت تيزيءَ سان هر ٿورن لفظن ۾ نقش چيٽيو آهي، ساڳيءَ طرح ننڍي ٺاٽڪ ۽ ريڊيو ڊرامي ۾ به ڪردارن جي اوسر تمام ٽڪڙي ۾ اختصار سان ٿيندي آهي. ڊرامي جي موضوع مطابق هر ڪردار هڪ واقعو مختصر وقت ۾ تيزيءَ سان اڳتي وڌي پنهنجي عروج تي پهچندو آهي. ريڊيو ڊرامي توڙي ننڍي ڊرامي ۾ غير ضروري سينءَ ۽ ڪردار ٿين ٿي ڪونه. ان ڪري ڊرامي ۾ شروع کان وٺي آخر تائين عمل جي ايڪائي (Unity of action) هوندي آهي. گهڻا ڪردار ۽ گهڻا سين ٻڌندڙن لاءِ دقت پيدا ڪندا، ڇا لاءِ ته ٻڌندڙ ته آواز ۽ لهجي جي وسيلي ڪردارن کي ڄاڻي سگهائي ٿو. پر پوءِ ڪردار ٺڪاريءَ لاءِ ٿورن ڪردارن جو هجڻ بيهڪ ضروري آهي. ان جو هڪ سبب هيءُ به آهي ته ننڍي ٺاٽڪ ۽ مختصر افساني وانگر ريڊيو ڊرامي جي لاءِ وقت به مختصر هوندو آهي. تنهنڪري ريڊيو ڊرامي جي تعارفي شروعات يعني (Exposition) به مختصر ٿئي. ان ۾ صرف انهن واقعن ۽ خوبين جا اڇاڻ ملندا آهن، جن جو سنئون سڌو ڊرامي جي ٻلاٽ سان واسطو هوندو آهي. اسٽيج ڊرامي ۾ ڪيترائي ايڪٽ (acts) ٿين، جيڪي وري ڪيترين ئي سِين (Scenes) ۾ ورهايل هوندا آهن. هر One-act play ۽ ريڊيو ڊرامو هڪڙي ايڪٽ جو ٺاٽڪ آهي، جنهن ۾ ڪيتريون ئي سِينون هونديون آهن؛ يا وري اهي Scenes کان سواءِ لاڳيتا به ٿيندا آهن. ۽ جيئن مختصر افساني ۾ ’Climex‘ (عروج) بلڪل آخر ۾ ايندو آهي، ساڳيءَ ريت One act play ۽ ريڊيو ڊرامي جو عروج به بلڪل آخري مڪامن ۾ ظاهر ٿئي هڪ بيهڪ اثرائتي اختتام تي پهچندو آهي. تنهنڪري ڏٺو ويو آهي ته جيڪي One act play ۽ ريڊيو ڊراما پنهنجي عروج تي پهچي

(۱) جيون چهچتا، ص ۵.

ختم ٿين ٿا، اهي وڌيڪ ڪامياب سمجهيا ويا آهن، ڇاڪاڻ جو اهڙن ڊرامن جو اثر گهڻي وقت تائين ٻڌندڙن جي ذهن تي قائم رهي ٿو.

سنڌي ۾ ريڊيو ڊرامن جي شروعات تقريباً سن ۱۹۵۰ع ۾ ريڊيو پاڪستان ڪراچي ۽ تان ٿي ٿي. پر پهريون سنڌي ناٽڪ جيڪو ريڊيو تان نشر ٿيو هو، ان جو عنوان هو ”ٽي هارٽي“. اهو ننڍڙو ناٽڪ سن ۱۹۴۲ع ۾ اردوءَ جي مشهور شاعر ۽ اديب پروفيسر ايم ڊي. ٿاڻي سنڌي ۾ مان ترجمو ڪري آل انڊيا ريڊيو دهليءَ تان نشر ڪيو. ساڳئي وقت اهو ناٽڪ ان وقت جي ٻين اسٽيشنن تان به نشر ٿيو هو. ”ٽي هارٽي“ جو مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هو (۱). ”ٽي هارٽي“ پروفيسر ملڪاڻي سن ۱۹۳۵ع ۾ لکيو هو ۽ شاهائي هاءِ اسڪول جي سالياني جلسي جي موقعي تي فريئر هال ڪراچي ۾ ڏيکاريو ويو هو. ان ۾ ٿورا ڪردار تيز مڪالما ۽ Quick Actoin آهن، جيڪي خوابون ريڊيو ڊرامي لاءِ تمام ضروري سمجهيون وڃن ٿيون. پروفيسر ملڪاڻي پنهنجن ڊرامن بابت ”هنگتي ٻڌا“ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته، ”جهولي زماني جا افسانا جن ۾ جنگ ۽ عشق جي بازار گرم هوندي هئي ۽ ملڪ ۾ ڪير ۽ ماڪي جون نديون پهون ۽ ونديون هيون، سي اڄ ناٽڪ ۾ اُڄن ته ناممڪن به لڳن. اسان جي گهڻو، هنگتي ۽ قوسي جيتو آوڻاين سان ٿمڻار آهي. اڄوڪن ناٽڪن ۾ انهن آوڻاين آئي ڪان سواءِ رهي نٿو سگهجي.“ (۲) ”ٽي هارٽي“ ۾ به اهڙي ئي هڪ گهڻو جيتو تي سٽ (Satire) ڪيل آهي.

ريڊيو پاڪستان ڪراچي تان جن اديبن جا لکيل ڊراما نشر ٿيا هئا، اهي هئا: امام بخش نياز، حبيب الله فڪري، عبدالڪريم شاد، خديج ڇاڳلا ۽ عبداللطيف عباسي. حبيب الله فڪري ۽ خديج ڇاڳلا معروف عوامي داستان جهڙوڪ عمر مارئي، مومل راتو، نوري ڄام تماچي وغيره کي ريڊيو ڊرامن جو روپ ڏنو. عبدالڪريم شاد وري پنهنجن ڊرامن لاءِ واقعا اسلامي تاريخ مان ورتا. البت امام بخش نياز ۽ عبداللطيف عباسي پنهنجي وقت جي سماجي ۽ معاشرتي مسئلن تي ڊراما لکيا. افسوس جي اهي ڊراما نه ڪٿي ڇپيا ۽ نه وري انهن جا مسودا موجود آهن، تنهنڪري انهن جي فني ۽ ادبي خوين جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ ممڪن ڪونهي.

هڪ وضاحت ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو: اها هيءَ ته ريڊيو لاءِ سنڌي ڊراما پهرين جن اديبن لکيا هئا، تن جو سنڌي ادب ۾ حصو آئي ۾ لوڻ برابر به ڪونهي. نتيجي ۾ سنڌي ريڊيو ڊرامي جي شروعات ڪمزور بنيادن تي ٿي، جنهن جا آگرا نتيجا ڪيترن ورهين تائين نڪرندا رهيا. سنڌي ريڊيو ڊرامي جي ڀيٽ ۾ آل انڊيا ريڊيو جي شروعاتي ڏينهن ۾ اردو

(۱) سنڌي نثر جي تاريخ - مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ص ۲۰۷

(۲) جيون ڇهڇٽا - مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ص ۹۷.

ريڊيو ڊراما اهڙن اديبن لکيا هئا، جن کي نه رڳو اسٽيج ڊرامن جو ذاتي تجربو هو، پر آهي اردو ڊرامي جي روايت مان به پوريءَ ريت واقف هئا. انهن ڊرامن نويسن ۾ رفيع پيرزاده، سيد امتياز علي تاج، سعادت حسن منٽو، ڪرشن چندر، اوڀيندر نات اشڪا، سيد عابد علي عابد، شوڪت ثانوي، راجندر سنگھ، بيدي، عصمت چغتائي، احمد لديم قاسمي، انتظار حسين وغيره جا نالا ذڪر جوڳا آهن. جيڪڏهن اردو ڊراما نويسن وانگر سنڌي ڊراما نويس به پنهنجي ادبي ورثي ۽ روايت مان واقف هجن ها ۽ ادبي دنيا ۾ ڄاڻل سڃاڻل هجن ها ته هو به سنڌيءَ ۾ به ريڊيو ڊرامي جون پيڙهون پختيون هجن ها. تنهنڪري سن ۱۹۵۵ع ۾ جڏهن ريڊيو پاڪستان جي حيدرآباد ۾ اسٽيشن قائم ٿي ۽ پروگرامن جي وقت ۾ واڌارو ڪيو ويو، تڏهن سنڌ ۾ ڪوبه اهڙو اديب يا شاعر موجود ڪو نه هو، جيڪو ريڊيو لاءِ هڪ ڪلاڪ جو اصولو ڊرامو لکي ڏئي. لازمي طرح، ان کان سواءِ ٻي ڪا به واٽ نه هئي ته اردو ريڊيو ڊرامن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري پورائو ڪيو وڃي. سيد منظور نقوي جي چوڻ مطابق، جيڪو شروع کان ئي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو مسوده نويس (Script Writer) آهي، حيدرآباد تان پهريون سنڌي ڊرامو ”روڻي“ جي عنوان سان نشر ٿيو هو. اهو هنن پاڻ هڪ اردو ڊرامي تان ترجمو ڪيو هو. مطلب ته شروع کان ئي ان روايت جا بنياد رکيا ويا ته جيڪڏهن سنڌيءَ ۾ ڪوبه ڊرامو موجود ڪونهي ته اردوءَ تان ترجمو ڪري نشر ڪيو وڃي. اها روايت اڄ به قائم آهي. ترجمو ڪرڻ ڪو عيب يا ڏوهه ڪونهي. ترجمي ۽ خاص ڪري اعالي اديب جي ترجمي سبب ٻوليءَ ۾ خيال ۽ اظهار جا نوان نوان وسيعا ۽ ذريعا پيدا ٿين ٿا ۽ ٻولي وڌي ويجهي ٿي. هر ساڳئي وقت هڪ نقصان هيءُ به ٿئي ٿو ته اظهار جو اصولو ذريعو بند ٿي وڃي ٿو ۽ اصولن لکڻن جي ڪري ٻوليءَ توڙي فڪر ۾ جيڪا روالي پيدا ٿئي ٿي، ان کان ادب خالي رهيو وڃي. ان هولدي به ڏٺو وڃي ته انهن ترجمن سان گڏوگڏ ريڊيو لاءِ اصولو ڊراما به لکيا ويا، جن جي مقبوليت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.

هن وقت تائين ريڊيو لاءِ جن اديبن ڊراما لکيا آهن انهن ۾ سيد منظور نقوي، محمد بخش انصاري، ممتاز مرزا، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل، محمد اسماعيل ابن واصف، ابن الهادي سومرو، آغا سليم، حميد سنڌي، غلام حيدر صديقي، زيب عاقلي، اسر جليل، علي بابا، قاضي خادم، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور، عبدالقادر جوڻيجو، شوڪت شورو ۽ ٻيا شامل آهن.

هنن ڊراما نويسن کي ٽن گروپن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ گروپ مسوده نويسن جو آهي، جن جي ذمي هنن مسودن لکڻ سان گڏ ڊرامن لکڻ جو ڪم به هوندو آهي. ان گروپ ۾ سيد منظور نقوي، ممتاز مرزا ۽ زيب عاقلي اچن ٿا. ٻيو گروپ انهن ڊرامن نويسن جو آهي، جيڪي ريڊيو جي اداري ۾ عملدار ٿي رهيا آهن؛ جهڙوڪ محمد بخش انصاري، آغا سليم ۽ اسر جليل. انهن لاءِ ڊراما لکڻ ضروري ڪو نه هو. ٽيون گروپ اهڙن ڊرامن نويسن جو آهي، جن جو ريڊيو جي اداري سان سواءِ ان جي ڪوبه تعلق ڪونهي ته اهي اداري جي

گذارش تي ريڊيو لاءِ ڊراما لکندا آهن. آڻ پنهنجي ذاتي تجربن مان چئي سگهان ٿو ته انهن ڊرامن لوهن جا لکيل ريڊيو ڊراما فني توڙي ادبي نقطه نظر کان وڌيڪ اثرائتا ۽ ڪامياب ٿيا آهن، جن فرمائش تي يا فرض ادائي سمجهي نه پر پنهنجي دلي خواهش جي تڪميل خاطر لکيا. ڇاڪاڻ ته ريڊيو ڊرامي جو تعلق به ادب سان آهي ۽ ادب جو واسطو وري دل سان آهي، احساسن سان آهي ۽ آسنگن سان آهي. جيڪڏهن ڪنهن به ادبي فنناري ۾ آسنگن ۽ احساسن جي عڪاسي لڌي ٿي، ڪنهن به ادبي تخليق ۾ اديب يا شاعر جي دل ڏڪندي محسوس لڌي ٿي، جيڪڏهن اهو فنهارو يا ادبي تخليق پڙهندڙ ڏسندڙ يا ٻڌندڙ جي دل کي ڏوندڙي لڌي سگهي، هن جي سٺل احساسن ۽ آسنگن کي جاڳائي ٿي سگهي، ته پوءِ اهو فنهارو يا ادبي تخليق ڪهڙي ڪم جي!

ڊرامو يا ٽاڪ افسانوي ادب (Fiction) جي هڪ اهم صنف آهي. ٻين صنفن وانگر ان جا به ڪي قاعدا ۽ قانون هوندا آهن، جيڪي ڪنهن ادبي شهبازي جي چنڊچاڻ ڪرڻ وقت اڳيان رکڻا هوندا. انهن مطابق ريڊيو ڊرامي جي سٽاء ۾ چار عنصر تمام ضروري سمجهيا وڃن ٿا. اهي آهن ڪردار، ماحول، عمل ۽ مرڪزي خيال يا موضوع. ٻين ادبي صنفن وانگر ريڊيو ڊرامي ۾ به ائين ٿئي ٿو ته ڪي ڪردار ڪنهن ماحول جي پس منظر ۾ ڪو عمل ڪن ٿا، جنهن جي ذريعي پڙهندڙ يا ٻڌندڙ تائين ان ڊرامي جو ڪو مرڪزي خيال پهچي ٿو.

ادب ۾ ڪردار نگاريءَ جي اهميت ۽ ضرورت جو هڪ سبب هيءُ به ٻڌايو ويو آهي ته ان ۾ مرڪزي ڪردار هڪ اهڙي مثالي شخصيت هوندو آهي، جنهن کي پڙهي يا ڏسي دل ۾ يا ته بزرگي، برتري ۽ عظمت جو احساس پيدا ٿئي يا وري نفرت ۽ ڏڪار پيدا ٿئي. قديم يوناني ۽ هندستاني ڊرامن جا مرڪزي ڪردار ان ڪري اهميت وارا هوندا هئا، جو اهي مخالف ماحول ۾ پنهنجي عمل سان ناممڪن ڳالهين کي ممڪن ڪري ڏيکاريندا هئا ۽ ڏسندڙن جي دلين تي پنهنجي حشمت ۽ عظمت جو ڏاڪو ويهاريندا هئا، پر انهن يوناني ۽ هندستاني ٻا وري پوءِ جي يورپي ڊرامن جو Canvas تمام وسيع ۽ پڪڙيل هوندو هو، جنهنڪري انهن ڊرامن ۾ ڀرپور ڪردار نگاري ممڪن ٿي سگهندي هئي. انهن ڊرامن جي ڀيٽ ۾ ريڊيو ڊرامي جو ڪنواس تمام ننڍو ۽ مختصر هوندو آهي، تنهنڪري ان ۾ ڪردار جي انهن خاص ۽ اهم خوبي کي ظاهر ڪيو ويندو آهي، جيڪي ڊرامي جي ڪهاڻيءَ جي عمل تي پنهنجو اثر ڇڏينديون آهن.

ڊرامي جو ٻيو عنصر عمل يا Action آهي. عمل نه رڳو جسماني پر ذهني سرگرميءَ جو نالو آهي. هر ڊرامي ۾ ڪهاڻي هڪڙي نقطي کان ٻئي نقطي تائين، هڪڙي واقعي کان جيڪو ان کي اڳتي وڌائي ٿو، ٻئي واقعي تائين، جنهن تي اها ختم ٿي ٿئي، سفر ڪندي آهي، تنهنڪري ڊرامي ۾ عمل جي بيحد ضرورت هوندي آهي. ان کانسواءِ ڊرامي جي ڪهاڻي اڳتي هلڻ جي بدران هڪ هنڌ بيهي رهندي.

ريڊيو ڊرامي جو ٽيون عنصر ماحول يا Setting آهي، جنهن جي پيش منظر ۾ ڊرامي جي ڪهاڻي عمل ۾ اچي ٿي. صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ جي ذريعي ڊرامي جي ماحول کي بيحد اثرائتي نموني ۾ ظاهر ڪري سگهجي ٿو.

چوٿون عنصر مرڪزي خيال يا Theme آهي، جيڪو Abstract هوندو آهي، يعني جيڪو لفظن ۽ ڪهاڻيءَ جي پٺيان ته در ته لڪل هوندو آهي. مرڪزي خيال هڪ پيڙهه آهي جنهن تي ڊرامي جي عمارت اڏي ويندي آهي. اهو درست آهي ته هر ڪهاڻيءَ جو ڊرامي جي آخر ۾ ڪونه ڪو نتيجو ظاهر ڪيو ويندو آهي، پر غور سان ڏسبو ته ان نتيجي جا اسباب انهن اصل واقعن کان وڌيڪ اهميت وارا هوندا آهن. واقعن جي پس منظر ۾ ڪا به ڪا معنيٰ، ڪو به مطلب هوندو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ان معنيٰ يا مطلب کي ٻڌندڙ قبول ڪري ٿو يا رد ٿو ڪري. تنهنڪري ڊرامه نويس لاءِ ضروري ٿيو هجي ته هو پنهنجن ٻڌندڙن کي اها معنيٰ يا مطلب قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪري. حقيقت هيءَ آهي ته مرڪزي خيال انساني ورثي يا زندگيءَ بابت سچائيءَ کي بيان ڪري ٿو. مشهور روسي افسانه نگار ۽ ڊرامه نويس چيخوف پنهنجي هڪ لوجوان دوست کي چيو هو ته ”ڪنهن مسئلي کي حل ڪرڻ ۽ ڪنهن مسئلي کي سچائيءَ سان بيان ڪرڻ ۾ فرق آهي. هڪ فنڪار لاءِ ايٽروٽي ڪافي آهي ته هو پنهنجي مسئلي کي سچائيءَ سان بيان ڪري.“ ريڊيو ڊرامي ۾ ضروري آهي ته ڊرامه نويس سچائيءَ سان ٻڌائي ته سندس ڊرامي جي ڪهاڻي ڇو ائين ٺهي تيار ٿي ۽ ڇو ان جا ڪردار اهڙيءَ ريت عمل ڪن ٿا؟

هر ڊرامي جو هڪ ٻيو اهم ۽ لازمي عنصر آهي تصادم Conflict. آمريڪي نقاد جان هاورڊ لاسن جي خيال مطابق، ”ڊرامي لکڻ جي فن جا ٽي اهم ۽ وڏا اصول هي آهن: پهريو عمل، ٻيون ايڪٽ ۽ ٽيون تصادم.“ هو وڌيڪ لکي ٿو ته ”ڊرامي جي بنيادي خرابي تصادم آهي. يعني هڪ فرد ۽ ٻين جي وچ ۾ تصادم، يا هڪ فرد ۽ گروهن جي وچ ۾ تصادم، يا هڪ گروھ ۽ ٻين گروھن جي وچ ۾ تصادم، يا ڪنهن فرد يا ڪنهن گروھ ۾ سماجي يا قدرتي قوتن جي وچ ۾ تصادم. تنهنڪري ڊرامي جي سٽاءَ جو مطلب آهي تصادم کي پيش ڪرڻ، ان کي اڳتي وڌائڻ ۽ آخر ۾ ان کي حل ڪرڻ.“ جان هاورڊ لاسن ڊرامي ۾ تصادم کي استعمال ڪرڻ لاءِ هي چار اصول بيان ڪيا آهن:

- ۱- تصادم کي عمل جي ذريعي پيش ڪرڻ گهرجي، ۲- تصادم ۾ ايڪو هجڻ گهرجي،
- ۳- تصادم ۾ منطق هجڻ گهرجي، ۴- تصادم جو بنياد انفرادي ۽ اجتماعي نفسيات تي منحصر سماجي قوتن جي پوريءَ ڄاڻ ۽ علم تي هجڻ گهرجي.*

* "The Law of Conflict" John Howard Lawson, New Theatre, june 1935, pp. 10,27.

مطلب ته تصادم يا Conflict هڪ اهڙو عنصر آهي، جنهن مان ڊرامو نسري ۽ آسري ٿو. اهو تصادم هيرو ۽ خارجي قوتن جي وچ ۾ به ٿي سگهي ٿو، جيئن قديم يوناني ڊرامن ۾ ڏيکاريل آهي؛ يا وري هيرو ۽ سندس ڪوتاهين يا داخلي قوتن جهڙوڪ حسد، لالچ، هوس، شڪ وغيره جي وچ ۾ به ٿي ٿو، جيئن شيڪسپيئر جي ڊرامن ۾ ڄاڻايل آهي. جديد دؤر جي ڊرامن نويسن وري فرد ۽ سماج جي ويڙهه کي ڪنٺو آهي ۽ معاشرتي بي انصافي ۽ غير برابريءَ جي ڪري سماج ۾ جيڪا ڀڃ ڊاهه ٿئي ٿي، ان تصادم يا Conflict کي پنهنجن ڊرامن ۾ آندو آهي. بهرحال فرد ۽ هن جي چؤطرف يا خود هن جي اندر ۾ جيڪي متضاد قوتون موجود آهن، انهن جي وچ ۾ ٿيندڙ ويڙهه تصادم يا Conflict ئي آهي، جيڪو موضوع، ماحول، ڪردارن، واقعن ۽ بنيادي ڳالهه ۾ ڊرامي کي جنم ڏئي ٿو.

ريڊيو ڊرامي جا اهي فني اصول جيڪڏهن ڊرامي لکڻ وقت ڊرامه نويس جي ذهن ۾ هوندا ته سندس تخليق فني لحاظ کان نه رڳو مضبوط ۽ پائدار هوندي، پر ان جي نفاست ۽ نزاکت به اڪري نروار ٿيندي.

هن تفصيل ڏيڻ جو مطلب هيءُ آهي ته ريڊيو جي لاءِ هن وقت تائين جيڪي ڊراما سنڌيءَ ۾ لکيا ويا آهن، اهي سڀئي نه فن جي لحاظ کان شاهڪار چئي سگهجن ٿا ۽ نه وري انهن ۾ فني اصولن کي نظر انداز ڪيو ويو آهي. هر ڊرامه نويس پنهنجي آتساهه، علم ۽ تجربي مطابق ۽ ريڊيو جي مقرر ڪيل هاليسيءَ هيٺ ڊرامن لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهڙيءَ ريت هر ڊرامه نويس هڪ يا ٻه اهڙا ڊراما لکيا آهن، جن کي جيڪڏهن انهن جا يادگار ڊراما چئجن ته وڌاءُ نه ٿيندو. مثال طور سيد منظور نقويءَ جو لکيل ڊرامو ”جيئرو بت“ ممتاز مرزا جو ڊرامو ”آخري رات“ آغا سليم جو ڊرامو ”روپ ٻهروپ“ زيب عاقلِيءَ جو منظور ڊرامو ”ستارا“ علي بابا جو ڊرامو ”رج جا راڄي“ ۽ ”تموچن“ وغيره ريڊيو جا مثالي ڊراما آهن، جن ۾ نه رڳو ريڊيو ڊرامي جون فني نزاکتون ڏسجن ٿيون، پر ساڳئي وقت اهي زندگيءَ بابت ڊرامه نويسن جي نقطه نظر کي به نهايت ڪاميابيءَ سان ٻڌندڙن تائين پهچائين ٿا.

ريڊيو ڊرامي جي فن ۽ ڊرامه نويسن بابت ايتري ساري گفتگو ڪرڻ وقت ٻي انصافي ٿيندي، جيڪڏهن انهن صداڪارن ۽ ٻين ڪارڪنن جو ذڪر نه ڪجي، جيڪي ڪاغذن تي ٻڪڙيل بي جان لفظن ۾ روح ڦوڪي انهن کي زندهه ڪندا آهن. محمد بخش الصاري، نسيم مغل، سيد صالح، محمد شاهه، مشتاق مغل، عبدالڪريم بلوچ، عبدالحق ابڙو، سرور بلوچ، نصرت چنڊ، مهتاب چنڊ، سيماءِ چنڊ، زرينه بلوچ، روبينه ۽ ٻيا ڪيترا صداڪار سچ ۽ سچ ته لفظن جا مسيحا هئا، جيڪي پنهنجي ذات وسيلي بي جان لفظن کي جيئرو ڪري ٻڌندڙن کان داد حاصل ڪندا هئا. انهن جي بي مثال صداڪاريءَ ٻڌندڙن کي نه رڳو رونا ٽپو ۽ ڪلايو، پر انهن کي سوچڻ وڃڻ تي به آمادو ڪيو. ساڳيءَ ريت ڊرامي جي ماحول کي ٻڌندڙن جي ذهن ۾ چڱيءَ طرح ويهائڻ لاءِ صوتي اثرات ڏيندڙ اقبال جعفريءَ، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ

جي چوڻد تي جيڪا محنت ڪئي آهي، سا وري ورلي ڪونءِ. ريڊيو ڊرامي جي پيشڪش کڏيل ڪوششن يعني Team work جو نتيجو آهي. ڊرامه نويس، پروڊيوسر، صداڪار، صوتي اثرات ڏيندڙ، رڪارڊنگ انجنيئر جي گڏيل ۽ لاڳيتي ڪوشش سان ئي هڪ بهترين ڊرامو پيش ڪري سگهجي ٿو.

ٿورو زمانو اڳ ريڊيو ڊرامي جو اوج هوندو هو. ماڻهو وڏي شوق سان ڊراما ٻڌندا هئا ۽ پروڊيوسر، ڊرامه نويس وغيره به وڏي آساهه سان ڏينهن جا ڏينهن محنت ڪري ڊراما تيار ڪندا هئا. پر هاڻي ئي. وي جو زمانو آهي. جيئن فلم جي اچڻ کان پوءِ اسٽيج ڊرامي جو اوج ٽٽي ويو هو، تيئن ئي. وي جي ڪري ريڊيو ڊراما پئجي پوئو وڃن. هاڻي آهستي آهستي ريڊيو ڊرامو ماڻهن کان وسرندو وڃي، تنهنڪري ٻئي پاسي به چاهه ۽ آساهه گهٽيو وڃي. شايد اهو وقت تمام ويجهو پيو اچي، جڏهن ريڊيو ڊرامن ۽ الهن جون ڳالهيون رڳو ڪتابن ۾ لکيل هونديون.

ڊاڪٽر نواز علي "شوق"

ادبي اھڃاڻ

علم بديع

عام بديع اهو عام آهي، جنهن ۾ ڪلام جون خوابون بيان ڪيون وينديون آهن. ڪلام جون خوابون ٻن قسمن ۾ ورهايون وڃن ٿيون:

(۱) صنائع لفظي يا لفظي خوابون.

(۲) صنائع معنوي يا معنوي خوابون.

صنائع لفظي ۾ اهي خوابون هونديون آهن، جي لفظن جي ذريعي پيدا ڪيون وڃن ۽ صنائع معنوي اهي خوابون آهن جي معنيٰ جي ذريعي پيدا ڪيون وڃن. صنائع معنوي ۽ لفظي جا گهڻائي قسم آهن، انهن مان ڪجهه هيٺ بيان ڪيا وڃن ٿا:

صنائع لفظي

۱- صنعتِ تجنيس: ڪلام ۾ ٻه اهڙا لفظ آندا وڃن جي آچار (۴ لکڻي) ۾ ملندڙ هجن. ٻه معنيٰ ۽ مختلف هجن. هن صنعت جا ڪيترائي قسم آهن انهن مان ڪجهه هي آهن:

(الف) تجنيسِ تار: ڪلام ۾ ٻه اهڙا لفظ آندا وڃن، جي لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ هڪ جهڙا هجن. پر انهن جي معنيٰ مختلف هجي. پر جيڪڏهن اعرابن ۾ تفاوت هوندو ته ان کي تجنيسِ ناقص چئبو؛

مثال تجنيسِ تار -

جا هَوَ اَندر جيءَ سا هَوَ ڏٺي ساھ کي

سا هَوَ چڙهي له ساھ جي ساھڙ ساھڙ ريءَ

ساھڙ هَوَ سميع ته سا هَوَ چڙهي ساھ جي. (شاھ)

هن بيت ۾ ساھڙ لفظ جون ٻه معنائون آهن: هڪ جي معنيٰ آهي ساھڙ، يعني ميهار ۽ ٻيو لفظ آهي سا هَوَ يعني آها ڪنيد.

مثال: تجنيسِ ناقص:

وَرَ ۾ ڪولهي وَرَ، ڏيرن وَرَ وَڏو ڪيو. (شاھ)

هن مصرع ۾ پهرين وَرَ لفظ جي ”ر“ تي زبر آهي، جنهن جي معنيٰ آهي مڙس، خاوند. ٻي ”ور“ لفظ جي ”ر“ تي پيش آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڏاڳ، مٿينءَ مصرع ۾ لفظ ته هڪ جهڙا آهن، پر انهن جي اعرابن ۾ تفاوت آهي، تنهنڪري ان کي تجنيسِ ناقص چئبو.

(ب) تجنيس مرکب: ڪلام ۾ اهڙا ٻه لفظ آندا وڃن جي صورت ۾ ملندڙ هجن؛ ليڪن انهن مان هڪ لفظ مفرد هجي ۽ ٻيو لفظ مُرڪب هجي. جيڪڏهن لکڻ ۾ ٻئي لفظ هڪ جهڙا هجن ته ان کي ”تجنيس مرکب متشابه“ چئبو. هر جيڪڏهن لکڻ ۾ ٻنهي لفظ مختلف هوندا ته ان کي ”تجنيس مرکب مفروق“ چئبو؛

مثال: تجنيس مرکب متشابه:

جي پائڻ ته حاصل ٿئي دارين ۾ رڙجو.
 ٿي دل سان گدا حضرت حسنين جي دَرَ جو. ”گدا“

پهرئين مصرع ۾ لفظ درجو مفرد آهي، ۽ ٻي مصرع ۾ ”در جو“ لفظ مرکب آهي.
 (ج) تجنيس مضارع:

جڏهن تجنيس جي ٻنهي لفظن ۾ صرف هڪ حرف جو فرق هجي ۽ اهي حروف قريب المخرج هجن ته ان کي تجنيس مضارع سڏيو ويندو.
 مثال:

مون کي ساري وري جباري ٿو.
 هي جلال آهه هو جهـال آهي ”گدا“

ٻئين مصرع ۾ صرف ”ل“ ۽ ”ر“ جو فرق آهي، جي ٻئي قريب المخرج آهن.

(د) تجنيس خط: ڪلام ۾ اهڙا لفظ آڻڻ، جي صورت ۾ هڪ جهڙا هجن، مگر انهن جي نقطن ۾ فرق هجي. ٻين لفظن ۾ ائين چئبو ته ساڳي آواز سان شروع ٿيندڙ لفظ هڪ ٻئي جي ڀرسان رکڻ. شاھ جو سچو رسالو انهيءَ صنعت سان سينگاريل آهي.
 مثال:

دهشت دم، درياھ ۾، جـت، لڙ، لهريون، لس لیت. (شاھ)

هن مصرع جي پهرئين اڌ وارا الفاظ ”د“ سان شروع ٿين ٿا؛ اهڙيءَ طرح ٻئي اڌ ۾ ”ل“ سان شروع ٿيندڙ الفاظ هڪ ٻئي جي ڀرسان رکيا ويا آهن.

(ه) تجنيس قلب: ڪلام ۾ ٻه اهڙا الفاظ آڻڻ، جن جا حرف ته هڪ هجن؛ مگر انهن جي ترتيب ۾ فرق هجي: هن جا چار قسم آهن.

۱. مقلوب ڪل. ۲. مقلوب بعض. ۳. مقلوب مستوي. ۴. مقلوب مجنج: هن هيٺ مقلوب بعض جو مثال پيش ڪجي ٿو:

مقلوب بعض: ڪلام ۾ اهڙا ٻه لفظ آڻڻ، جن جا حروف يڪسان هجن. صرف انهن جي ترتيب ۾ فرق هجي.

مثال: عزیزون کان وٺي موڪلائي قرابت،
رهي هـن جهان ۾ رگـي آ رقابت. ”حسرت“

قرابت ۽ رقابت جا حروف یکساں آهن، پر صرف الھن جي ترتيب ۾ فرق آھي.
(۲) صفتِ شبيه اشتقاق: ڪلام ۾ اھڙا لفظ آھن، جي ظاھر ۾ ھڪ ئي مادي يا مصدر مان ٺھيل معلوم ٿين، ليڪن حقيقت ۾ ائين نہ ھجي.

مثال: رُسُ مَ چڏايَ رسمَ ڪڇ ڀڄ ڪينڪي،
ڀرج ڀـارل پنھنجي هـن ڀينار سان. ”گدا“

ھن مصرع ۾ ”رُسُ مَ“ ۽ رسمَ ظاھريءَ طرح ھڪ مادي يا مصدر مان ٺھيل معلوم ٿين ٿا، پر دراصل ائين نہ آھي. اھي ٻئي جدا لفظ آهن ۽ جدا معنيٰ رکن ٿا.
(۳) صنعت تڪرار: لفظن جي تڪرار سان ڪلام ۾ زور، تاثير يا حسن پيدا ڪرڻ.
ھن جا ڪيترائي قسم آهن، الھن مان ڪي ھيٺ پيش ڪجن ٿا:
(الف) تڪرير مطلق: شعر ۾ ھڪ لفظ مڪرر (ٻار ٻار) استعمال ٿئي، توڙي جو اھو شعر جي ڪھڙي بہ حصي ۾ ھجي.

مثال: ڪنھن جو نہ ڪنھن مان مطلب، مطلب سان آھ. مطلب،
مطلب جي آھي دلـيا، مطلب جا ڀـار آھن. ”ڪاظم“
ھن شعر ۾ ’مطلب‘ لفظ جو تڪرار آئي، شعر کي ڀـرتائير بڻايو ويو آھي.
(ب) تڪرير مثني: ھر مصرع ۾ الڳ الڳ ٻہ ٻہ لفظ اچن تہ ان کي ’تڪرير مثني‘ چيو ويندو آھي.

مثال: ڳوڙھو، ڳوڙھو، موتي، موتي موتي ڀار،
ڊاڏو ڊاڏو ڀـوڙي، ڄـوڙـم ھـار. ”حسرت“
مٿين شعر ۾ ڳوڙھو، ڳوڙھو، موتي موتي ۽ ڊاڏو ڊاڏو الڳ الڳ ٻہ لفظ آئي شعر کي خوبصورت بڻايو ويو آھي.
(ج) تڪرير مشبہ: پھرين مصرع ۾ ھڪ لفظ مڪرر استعمال ڪيو وڃي ۽ پوءِ ان جي مناسبت سان، ٻئي مصرع ۾ ھڪ لفظ مڪرر آندو وڃي.

مثال: ڪلندي ڪلندي، دلڙي ڪسي ويو،
رٿندي رٿندي، مون کي ڇڏي ويو. ”سرت“

(د) صنعت ترصيع: جڏھن ھڪ مصرع موزون ڪئي وڃي تہ ان جي مقابل ٻي مصرع اھڙيءَ طرح آندي وڃي، جيئن ان پھرين مصرع جا لفظ ٻي مصرع جا لفظ پاڻ ۾ ھم قافيه معلوم ٿين.

مثال: ساقي شراب بهار جو آيو نظر بهار
 ڪو بادله لب ڏيار سوايو ڪو پير بهار. "تارڪ"

مٿين شعر ۾ ليک ڏنل الفاظ هڪٻئي سان هر قافي آهن.
 (۵) صنعت رد المتجز عتلي الصدر: جو لفظ شعر جي شروع ۾ اچي، اهوئي آخر ۾
 هوبهو يا صنعت تجنيس، يا صنعت اشتقاق يا شبه اشتقاق طور اچي؛

مثال: بار تنهنجي بره ڪان دل بار بار،
 زارئي ٿي، ٿي رهي زارو-زار. "تارڪ"
 تار "تارڪ" کي لکي تن تو سندي،
 تنهن جو ذکر ان جي ڪري هر تار تار. "تارڪ"

مٿين مثال ۾ ڏسبو ته پهرين شعر جي پهرين مصرع لفظ "بار" سان شروع ٿئي ٿي ته
 آخر ۾ به "بار" لفظ اچي ٿو. اهڙيءَ طرح ٻي مصرع جو پهريون لفظ "راز" آهي ته آخر ۾
 به "راز" آيو آهي.
 ٻي شعر جي شروعات "تار" لفظ سان ٿئي ٿي ته ٻڌاڙيءَ ۾ به "تار" لفظ آيو ويو آهي

صنائع معلوي

۱- صنعت تضاد: ڪلام ۾ ٻه اهڙا لفظ آڻڻ، جن ۾ هڪ لفظ جي معنيٰ ٻئي لفظ جي معنيٰ
 جو ضد هجي. جهڙن دوست، دشمن، ذڪر، سڪ، زمين، آسمان وغيره.

مثال: مون گهريو ٿي نور هو، ظلمات مون کي ٿي نصيب،
 پنهنجي بدبختي تي ماتم ٿو ڪريان ليل و لهار.
 مٿين شعر ۾ "نور و ظلمات" ۽ "ليل و لهار" لفظن ۾ تضاد آهي.

۲- صنعت ايهام: هن کي "توريه" به سڏيندا آهن. "ايهام" جي معنيٰ آهي وهم
 وجهڻ. "توريه" جي معنيٰ آهي لڪائڻ. ڪلام ۾ ڪو اهڙو لفظ آڻڻ، جو ٻن معنائن وارو
 هجي. هڪ معنيٰ قريب ۽ ٻي معنيٰ بعيه. ٻڌڻ واري جو ذهن معنيٰ قريب جي طرف
 ڇڪجي وڃي، ليڪن ڪنهن قريبي جي سبب معنيٰ بعيه مقصود هجي.

مثال (۱): وار چوڙي جي مون تي وار ڪرين،
 خوش ٿيڻان جي هزار وار ڪرين. "حڪير"

هن شعر جو لفظ "وار" ٻن معنائن ۾ منجهانيندڙ آهي، يعني وار-زلف، حملو، دفعو.

مثال (۲): ڪ-رو آهي ستارو ۽ مضبوط،
 ڏس ته ڪهڙا لڏ ٿي لاهيا ڏولرا. "فليچ"

"ڪرو" ماڻهوءَ جو نالو ۽ وڻ به. "ڏولرا" ٻانهون به ۽ ڏيڻا به.

مثال: (۳) اسان عبادت، نظر ناز ڀرين جو. ”شاه“

”نظر ناز ڀرين جو“ منجهان ٻه معنائون نڪرن ٿيون: هڪڙي معنيٰ اها آهي ته نظر ۽ ناز ڪرڻ ڀرين جي اختيار ۾ آهي. ٻي معنيٰ آهي ته ڀرين جو نظر ۽ ناز اسان لاءِ عبادت آهي. (نظر لفظ ان زماني ۾ مولنن جي بجاءِ مذڪر ۾ ڪم ايندو هو).
۳- صنعت مراءات النظر: هن کي توفيق ۽ تليق ۽ اينلاف به چوندا آهن. ڪلام ۾ چنه اهڙين شين جو ذڪر ڪيو وڃي، جن جي هڪ ٻئي سان ڪانس ڪا مناسبت هجي، پر الهجي مناسبت ۾ تضاد نه هجي. آهي مناسبت رکندڙ شيون ڪڏهن به هونديون آهن، ڪڏهن ٻن کان وڌيڪ.

مثال: (۱) کاتي جا قريب جي، سا هڏ چيري چم،
عاشق پنهنجو اڱڻ، الله ڪارڻ وڌيو. (شاه)

(کاتي، هڏ، چم ۽ اڱڻ، وڌڻ جي مناسبت.)

مثال: (۲) ايڪ قصر، در لڪ، ڪوڙين ڪٽس ڳڙ ڪيون. (شاه)

(قصر، در، ڳڙ ڪيون ۽ ايڪ، لڪ ۽ ڪوڙين جي مناسبت.)

مثال: (۳) گل عارض و لب غنچا، ٻن زلف سندس سنبل،
نقشو رخ دلبر جو، گلزار نظر آيو. (واصف)

عارض لب ۽ زلف انهن جو رخ جي نقشي سان لاڳاپو آهي. وري گل، غنچا ۽ سنبل جو گلزار سان لاڳاپو آهي.

۴- صنعت عڪس: ڪلام ۾ ٻه دفعا ٻن جزن جو اهڙي طرح ذڪر ڪرڻ جو جنهن جز کي اول ۾ آندو ويو آهي، ان جي آخر ۾ آندو وڃي. ۽ جنهن کي آخر ۾ آندو ويو آهي، ان کي شروع ۾ آندو وڃي.

مثال: آءُ دورنگي سراه ڪنهن جي رهڻ جي نه ڄا،

ڪنهن جي رهڻ جي نه ڄا، آهي دورنگي سراه. (نارڪ)

۵- صنعت لف و نشر: لغت ۾ ”لف“ جي معنيٰ آهي وڙهڻ ۽ ٻي معنيٰ آهي ڇڙوڇڙ ڪرڻ. علم بديع جي اصطلاح ۾، انهيءَ صفت کي لف و نشر چئبو آهي، جنهن ۾ پهريائين ٻه ٽي شيون بيان ڪري وڃجن ۽ بعد ۾ هر هڪ سان مناسبت ۽ تعلق رکندڙ شين جو اظهار ڪيو وڃي. اهي ڪولي بيان ڪرڻ جو ضرور نه آهي، پر شعر ۾ خود اهڙي ترتيب رکيل هوندي، جنهن منجهان پڙهندڙ ازخود سمجهي ويندو ته هن شيء سان لاڳاپو آهي، جيڪڏهن اهي شيون ترتيبوار بيان ڪيون وڃن ته ان کي ”لف و نشر مرتب“ چئبو. پر جيڪڏهن انهن ۾ ترتيب نه هوندي ته ان کي ”لف و نشر غير مرتب“ چئبو.

(الف) لف و نشر مرتب:

مثال: تنهنجي رخسار وند وچشم جا هن عاشق زار.

گل جدا، سرو جدا، لرگس بیمار جدا.

هن شعر جي پهرين مصرع ۾ رخسار، قد ۽ چشم جو ذڪر آهي. ٻئي مصرع ۾ ان جي مناسبت سان ترتيبوار گل، سرو ۽ لرگس جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ٽئين شعر ۾ لف و نشر مرتب ڪم آيل آهن.

مثال (۲) يار جي رخسار تي هر پنج زلف.

گل سنبل باغ ۾ آهن بهر. — شاھ

هن شعر ۾ رخسار ۽ زلف جو بيان آهي، پوءِ رخسار جي نسبت مان گل ۽ زلف جي لاڳاپي سان سنبل آيو آهي.

(ب) لف و نشر غير مرتب:

مثال: اسان جي انتظاري، اشڪ باري، جان نثاريءَ جو.

پچھ احوال ڪڪرن کان، ستارن کان، پتنگن کان. — شوق

هن شعر جي پهرين مصرع ۾ انتظاري، اشڪ باري ۽ جان نثاري لفظ آهي، ان جي مناسبت سان ٻي مصرع ۾ انتظاري لاءِ ستارا، اشڪ باريءَ لاءِ ڪڪر ۽ جان نثاريءَ لاءِ پتنگن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هتي صنعت لف و نشر غير مرتب ڪم آندي وئي آهي.

(ج) لف و نشر معڪوس؟ هن ۾ هر ڪچه ڇيڙ جي مناسبت جي ترتيب الٽي هوندي آهي.

مثال: کيسو ڏي مائل آه. دل داغدار ٿي.

طاؤس جو مقابلو اڄ آه مار سان. — واصف

هن شعر ۾ کيسو ۽ دل داغدار آهي، وري طاؤس ۽ مار آنندا ويا آهن. کيسو جي نسبت مار سان ۽ دل داغدار جي طاؤس سان، يعني معڪوس ٿي پيو.

۶- صنعت مبالغه: ڪنهن شخص يا ڪنهن ڇيڙ جي مدح يا هجو ۾ حد کان وڌيڪ وڌاءُ ڪرڻ. ان جا ٽي قسم آهن:

(الف) تبليغ: اهو مبالغو آهي جو عقل ۽ عادت ٻنهي اعتبار کان ممڪن هجي.

مثال: اڻ-ر-ظا-هر-ٿي-و-آه. ف-غ-ان-هر.

ل-ق-ون-پش-جي-وي-ون-منهنجي-زبان-هر. — گدا

(ب) اغراق: اهو مبالغو آهي جو عقل جي اعتبار کان ممڪن هجي. ليڪن عادت جي

اعتبار کان محال هجي.

مثال: مقتل ۾ بهار آه ذرا هل ته ٿئي سير.

گل تنهنجي شهيدن جي ڪيڍا خون پتن ۾. — بسمل

مقتل ۾ بهار اچڻ ۽ شهيدن جي خون واري جڳهه تي گل ايدا ٿيڻ ممڪن آهي، پر ائين نه آهي. عادت جي لحاظ کان ائين ممڪن نه آهي.

(ج) غلڻو: اهو مبالغو آهي جو عقل ۽ عادت ٻنهي اعتبار کان ممڪن نه هجي.

مثال: ڊڄان ٿو لوح جي ڪشتي به غرق ٿي نه وڃي،

وهي ٿو بحر اکين مان ٿي تار تار اڇان. -- نور

عاشق جي اکين مان ايترو آب وهي جو لوح جي ڪشتي به غرق ٿي وڃي، عقل ۽

عادت ٻنهي اعتبار کان ناممڪن آهي.

v- صنعت تلميح: ڪلام ۾ ڪنهن معلوم ۽ مشهور قصي، واقعي، شخص، چييز، شعر،

نول، مضمون يا آيات قرآني جي طرف اشارو ڪيو وڃي ۽ مقصد ان ڪلام جي وضاحت هجي.

مثال (1): ”بالي“ چئي بهلا سر ڪنڀسي خوشيءَ سان،

اها آه. ”قالوا بالي“ جي ڪهاڻي. ”شوق“

هن شعر ۾ قرآن شريف جي آيت ”قالوا بالي“ ڏي اشارو ڪيل آهي.

مثال (2): دل کي ڏلفن جي تصور ۾ جو ٻئي رات اچي،

جڻ مڪندر ڪي ٻئي، پردهٔ ظلمات ۾ رات. ”واصف“

هن شعر ۾ مڪندر جي ان قصي ڏي اشارو آهي جڏهن هو ”آبِ حيات“ جي تلاش

۾ آيو هو.

8- صنعت تلميح: جنهن ۾ هڪڙي مصرع يا شعر هڪڙو هڪ ٻوليءَ ۾ هجي ۽ ٻي

مصرع يا شعر ٻي ٻوليءَ ۾ هجي ته ان کي ”تلميح“ چولدا آهن.

مثال: سوئي راه رد ڪري، سوئي رهنما،

”و تعز من تشاء و تذلل من تشاء.“ (شاه)

هن بيت جي هڪ مصرع سنڌي ۾ آهي ته ٻي مصرع عربي آهي، جا قرآن مجيد جي

آيت آهي. جنهن جو مفهوم آهي ته ”عزت ۽ ذلت خدا جي وس ۾ آهي. هو جنهن کي

چاهي عزت بخشي ۽ جنهن کي چاهي ذليل ڪري.“

9- صنعت حسنِ تعليل: حسنِ تعليل جي معنيٰ آهي سھڻو سبب ڏيڻ. ها علت بيان ڪرڻ

جي خوابي. هڪ اهڙي شيء کي ڪنهن ٻي شيء جي لاء سبب يا علت بنائڻ، جا دراصل

ان جي علت (سبب) نه هجي. مگر اها چيز اهڙيءَ طرح بيان ٿئي جو بظاھر ان جي باور ڪرڻ

۾ لطف اچي. مطلب ته ڪنهن ڳالھ ۾ اهڙيءَ ظاهري ۽ خوبصورت وجه بيان ڪرڻ، جا

حقيقي نه هجي. ٻين لفظن ۾ ڪا ڳالھ عام طور ٿيندڙ هجي پر شاعر ان جو ڪو سھڻو

سبب بيان ڪري.

هن صنعت ۾ ڪنهن به ڳالھ جو ڪو به سبب تصور ڪيو ويندو آهي، پوءِ توڙي

حقيقت ۾ اهو ان جو سبب نه به هجي.

مثال: (1) شمع محفل تان ٿين ٿا جيڪي پروال لٿار،

تن جي ماتم ۾ رهي ٿي رات ساري اشڪبار. ”حامي“

شع جو ڪم آهي اشڪباري. پر شاعر ان جو سبب اروان جي موت سبب ماتي ٻڌائي،
شعر ۾ لازڪ خياليءَ جو هڪ اعليٰ مثال پيش ڪيو آهي.

مثال: (۲) موڪلايو جو سون کان غيرتِ حور وقتِ سحر

ٿيو اندارو وري اڻلڳي پئي ڀري-ات ۾ رات. ”واصف“

اندازي ٿيڻ جو قدرتي سبب آهي رات پوڻ ۽ نه ڪنهن معشوق جو موڪلائي وڃڻ.
پر هتي ڪنهن جي موڪلائي وڃڻ جي غم کي شاعر اندازي ٿيڻ جو سبب ڏيکاريو آهي.

(۱۰) صنعت تجاهل عارفان: ان جي معنيٰ آهي ڄاڻي ٻجهي اڻ ڄاڻ ٻنجن. جڏهن شاعر

ڪا حقيقت ڄاڻندو هجي، پر پاڻ کي غير واقف ظاهر ڪري يا ڪنهن جي تعريف ۾ وڌاءُ ڪري
ان کي تجاهل عارفان چئبو آهي.

مثال: (۱) - آواز آهه هي مڪڙي ڦٽڻ جو

اڙي بلبل تون هي بانگِ درا سمجهه. ”واصف“

شاعر مڪڙيءَ جي ڦٽڻ جي آواز کان لاواقفيت ظاهر ڪري، ان کي بانگِ درا سڏي

مڪڙيءَ جي خوبيءَ ۾ مبالغو ڪيو آهي.

مثال: (۲) رخ سندن مهر يا مه يا گل حمرا آهي

قد سندن سرو يا شمشاد يا طوبسي آهي؟ ”تارڪ“

محبوب جي رخ کي سچ، چنڊ يا گل سان تشبيه ڏئي ويندي آهي ۽ سندس قد کي

سرو، شمشاد يا طوبسي سان تشبيه ڏئي ويندي آهي، پر شاعر ڄاڻي ٻجهي اڻ ڄاڻي ظاهر
ڪري ٿو.

مثال: (۳) اي شوقِ دل ٻيو خط لکي قاصد کان رک اڳي

ڪهڙو جواب ايندو، نه رهنه انتظار ۾! ”عزيز“

عاشق کي اڳيئي معلوم آهي، ته معشوق خط جو جواب ڪو نه ڏيندو، تنهنڪري پنهنجي

شوقِ دل کي چوي ٿو ته اڳيئي ٻيو خط لکي رک.

(۱۱) صنعت مزاج: پر ڳالهيون شرط ۽ جزا سان گڏ اهڙيءَ طرح واقع هجن جو،

امر پهرين ڳالهه تي مرتب هجي، اهو ئي ٿي به مرتب هجي.

مثال: آهه ڪريان ته اُن جو ڊپ آ

جي نه ڪريان ته جان جو ڊپ آ. ”حسرت“

۱۲- صنعت رجوع: جڏهن هڪ شيءِ جي ڪا صفت بيان ڪجي، پوءِ ڪنهن فائدي يا

لڪڻي جي خاطر ان صفت کي ڇڏي، ٻي صفت بيان ڪجي، جا پهرين صفت کان بهتر هجي.

مثال: منهن مٿل مشعل مسنور، جيئن ائين ۾ آفتاب

بل غلط ڪي سون ڀلا ڇا آفتاب و مهتاب. ”فاضل“

(۱۳) صنعت جمع : ڪجهه شين کي هڪ حڪم ۾ جمع ڪرڻ کي صنعت جمع چئبو آهي.
مثال : ڪهڙي ڪهرجي، اڃان ڪا ٻي نعمت.

باغ، محفل، صوم، سحاب، شراب. ”واصف“

هتي نعمت جي حڪم ۾ باغ، محفل، صوم، سحاب ۽ شراب کي گڏ ڪيو ويو آهي.
(۱۴) صنعت تفريق : هڪ قسم جي ٻن شين ۾ فرق بيان ڪرڻ کي تفريق چيو ويندو آهي.
مثال : عشق ۾ نسبت آءُ آ بلبل جي ٻروالي سان ڪا.

وصل ۾ هئو جان ڏي، هيءُ هجر ۾ جلندي رهي. ”شوق“

(۱۵) صنعت واسع الشفتين : يعني کليل ڇپ. هن ۾ سڀ اکر اهڙا ٿين ٿا، جنهن جي پڙهڻ سان ڇپ، ڇپ سان لٿو لڳي.

مثال : جن کي ساڻي رهي ٿو تنهنجو توه.

ان کي ڪهڙو ڪناهه يا ڪو ڏوه. ”تارڪ“

(۱۶) صنعت واصل الشفتين : يعني ڇپ، ڇپ سان ملڻ. شعر ۾ اهڙا اکر ڪم آڻڻ، جن جي پڙهڻ سان ڇپ، ڇپ سان ملي.

مثال : محبت محمد جي -ن ۾ -مداد.

-مدوني ۾ منهنجو ٿئي -ن مقام. ”احسن“

(۱۷) صنعت سوال و جواب : اهو شعر، جنهن ۾ سوال ۽ جواب هجي، يعني هڪ مصرع سوال جي ته ٻي جواب جي هجي يا اڌ مصرع سوال واري ته اڌ جواب واري هجي.
مثال : چيم ”دلدار، ڇو مون کي سڏائين ٿي ستائين ٿو؟“

چيائين ”سه سڏون سر تي، اکر عاشق سڏائين ٿو.“ ”الجر“

(۱۸) صنعت توشيح : هن صنعت ۾ اهڙا لفظ آڻبا آهن، جن جي ڪڏڻ سان يا جن جي منهن جي حرفن ملائڻ سان ڪو نالو يا لقب ٺهي پوي.

مثال : م - محبوب خدا جو مصطفيٰ بهشڪ آه.

ح - حيران بشر انهيءَ کان جن ۽ فلڪ آه.

م - مخلوق جو آدم ۽ هي آدم جو شرف.

د - درگاه انهي جي منجهه زمين ۽ فلڪ آه. ”قلبيچ“

چئن مصرعن جي منهن وارا اکر ڪيئي سلسليوار ملائبو ته ”محمد ص“ ٺهي پوندو.

(۱۹) صنعت ارسال المثل يا ايراد المثل : شعر ۾ ڪو مشهور مثال يا بهاءُ آڻجي.

مثال : پڄان ٿو تيغ ابرو کان، ڪمان مان جيئن پڄي ٿو ڪڏ.

ڊڄان ٿو مست چشمن کان، ڊڄي جيئن شهنشاهه کان ٻڪري. ”حڪيم“

(۲۰) صفت ابداع : اهو شعر، جنهن جو مضمون معنيٰ عجيب هجي لفظ عمدا

جوابديل ڪم آيل هجن.

مثال:

نرالو شان پيدا ڪر جنئون ۾،

گر بيان کان اڳي سڀني ٽڪر ڪر. ”عبد“ هاڻي

(۲۱) صنعت تـصـمـيـن: ڪنهن ٻئي شاعر جي مصرع پنهنجي شعر ۾ مناسب طرح ملائي

کي تصمين چئبو آهي.

مثال: ادا ”مسڪين“ کي وه وا وئي ”سالڪي“ سنڌي مصرع. ”مسڪين“

”نمائني اڀار آهيان ٻي، وڏن جا وڻ وڇائيندس“ ”سالڪي“

علم بيان

علم بيان اهڙن قاعدن جو نالو آهي، جن جي چاڻڻ سان انسان هڪ ڳالهه کي ڪيترن

طريقن سان ادا ڪري سگهي ٿو.

علم بيان جو بنياد هيٺين چئن ڇيڙن تي رکيل آهي:

۱- تشبيه ۲- استعاره ۳- مجاز ۴- سـمـل ۵- ڪنايه.

۱- تشبيه

تشبيه: هڪ شيء کي ڪنهن صنعت جي اعتبار کان، ٻي شيءِ والگر ظاهر ڪرڻ کي

تشبيه چئبو آهي. مثلاً ”بچل شينهن جهڙو بهادر آهي“ هن جملي ۾ بچل کي بهادريءَ جي

ليحاظ کان شينهن سان تشبيه ڏني وئي آهي.

مثال: (۲) ”جهڙا گل ڪلاب جا، تهڙا مٿن ويس“ ”شاه“

هن مصرع ۾ مومل جي پوشاڪ کي گلن سان تشبيه ڏني وئي آهي.

تشبيه جي بيان ۾ پنجن شين جو ذڪر هوندو آهي، جن کي ارڪان تشبيه چيو ويندو آهي.

۱- مشبه: اها ڇيڙ جنهن کي تشبيه ڏني وڃي، جيئن مٿين مثال ۾ بچل آهي.

۲- مشبه به: اها ڇيڙ جنهن سان تشبيه ڏني وڃي، جيئن مٿين مثال ۾ ”شينهن“.

۳- حروف تشبيه: اهي لفظ ٻيا اهو لفظ جو تشبيه ڏيڻ لاءِ آندو وڃي. مثلاً جهڙو،

جيئن، وانگر، والگيان وغيره. جيئن مٿين مثال ۾ ”جهڙو“ لفظ آهي

۴- وجه تشبيه: جنهن صفت ۾ مشبه ۽ مشبه به شريڪ هجن، ان کي وجه تشبيه چيو

ويندو آهي، جيئن مٿين مثال ۾ لفظ ”بهادري“ آهي.

۵- غرض تشبيه: اهو مقصد جنهن جي لاءِ ڪنهن شيء کي تشبيه ڏني ويندي آهي.

جيئن مٿين مثال ۾ تشبيه جي غرض بچل جي بهادري ظاهر ڪرڻ آهي.

تشبيه جا ڪيترائي قسم آهن، انهن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

۱- تشبيه مطلق ۲- تشبيه مرکب ۳- تشبيه سـمـل ۴- تشبيه موڪد وغيره.

۲- استعاره

استعاره: هن جي لغوي معنيٰ آهي اڏارو وٺڻ. استعاره جي تعريف کي سمجهڻ لاءِ،

اهو چاڻائڻ ضروري آهي ته جو لفظ جنهن معنيٰ جي لاءِ بنايو ويو آهي، جيڪڏهن ان جي

اهائي معني ورتي وڃي، ته ان کي حقيقت يا حقيقي معني چئبو آهي. پر جيڪڏهن ان جي اها معني نه ورتي وڃي، بلڪ اهڙي معني ورتي وڃي، جنهن جي لاءِ اهو لفظ نه ٺاهيو ويو آهي ته ان کي مجاز يا مجازي معني چوندا آهن.

جڏهن ڪنهن لفظ جي حقيقي ۽ مجازي معنائن ۾ تشبيه جو ڳانڍاپو پيدا ڪيو ويندو آهي، ته اهڙي مجاز کي استعاره چيو ويندو آهي. استعاره ۾ صرف تشبيه نه ايندو آهي، مشبه کي عين مشبه به سمجهيو ويندو آهي.

مثال: ”بچل شير آهي“ هتي اهو چوڻ جي بجاءِ ته بچل شهر جهڙو بهادر آهي، اهو چيو ويو آهي ته ”بچل شير آهي.“ يعني بچل، جو مشبه آهي ان کي عين مشبه به يعني ”شير“ سمجهيو ويو آهي.

مثال: ”واکو ڪنڊيس وو، مون سين جبل ٿو جاڙون ڪري.“ (شاه)

هن مصرع ۾ بي جان ڏولگر کي جاندار واري وصف ڏيئي، استعاري جي حالت ۾، سندس ظلم جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

استعاره جا ڪيترائي قسم آهن. ڪن جا لالا هيٺ ڏجن ٿا.

- ۱- استعاره بالڪنايه ۲- استعاره بالمتصريح ۳- استعاره وقافيه ۴- استعاره عناديه
- ۵- استعاره مطلقه ۶- استعاره مجرد ۷- استعاره مرشح وغيره.

۳- (مجاز مرسل)

مجاز مرسل: جڏهن ڪنهن لفظ کي مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪجي، حقيقي ۽ مجازي معنائن ۾ تشبيه کان سواءِ ڪو ٻيو ڳانڍاپو هجي ته ان کي مجاز مرسل چيو ويندو آهي. يعني جيڪڏهن ڪو شاعر ڪنهن شيء جي عام نالي وٺڻ بدران، ان شيء جي لالو ڪئي، جنهن مان اها شيءِ ٺهيل آهي، يعني جز چڙهي ڪل استعمال ڪري يا ڪل چڙهي جز استعمال ڪري.

مثال: ڪاٺيءَ ڪولهي ڏوه، ڳن ويٺو ڏٺو هٿ ۾،

سسڻو ۽ ر عجيبن جي، لڄڻو وڃي لوھ! (شاه)

هتي ڪاٺيءَ جي بدران لوھ استعمال ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪاٺي خود لوھ مان ٺهيل آهي. يعني ”ڪل“ ڳالهائي ”جز“ مراد ورتي وئي آهي.

مثال (۲): اڀيون اوري ٻار ڏي، ڪوڙيون ڪڪ ڀڄن. (شاه)

هتي ڪل جي بدران جز استعمال ڪيو ويو آهي، يعني ”ٺرهي“ جي بدران ”ڪڪ“ استعمال ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته ٺرهو ڪڪن منجهان ٺهندو آهي.

مجاز مرسل جا گهڻائي طريقا آهن، جن کي مجاز مرسل جا قسم سڏيندا آهن:

۴- (ڪٺايم)

ڪٺايم: لغت ۾ ڪٺايمي جي معنيٰ آهي ڳجهي ڳالهه. ڪرڻ. علم بيان جي اصطلاح موجب، جيڪڏهن ڪو لفظ استعمال ڪري ان جي لازم (مجازي) معنيٰ مراد ۾ رتي وڃي، ليڪن جيڪڏهن اني ان جي حقيقي معنيٰ ورتي وڃي، تڏهن به جائز هجي، ته ان کي ڪٺايم چوندا آهن. ٿورن لفظن ۾ ڪٺايم ان لفظ يا الفاظ ۾ هوندو آهي، جنهن جي لازم معنيٰ مراد هجي ۽ حقيقي معنيٰ به مراد وٺي سگهجي.

مثال ۱ ڪاٽي جا قريب جي، سا هڏ چيري ۾،
هيءُ تڏين جو ڏيڻ، ڪاٽي جنين هٿ ۾. (شاهه)

--
ڪاٺي جن ڳري، مان لڏو لڳي تن سين. (شاهه)

شاهه صاحب محبوب جي جوڙو جفا لاءِ ڪاٺي ۽ جو ڪٺايم استعمال ڪيو آهي. يعني ڪاٺي جي لازمي معنيٰ آهي محبوب جو جوڙو جفا. پر جيڪڏهن ڪاٺي جي حقيقي مراد ورتي وڃي، تڏهن به جائز آهي.

ڪٺايم جي استعمال جون ٽي صورتون آهن:

- ۱- ان لفظ يا الفاظ مان صرف موصوف جي ذات مراد هجي.
- ۲- ان لفظ يا الفاظ مان صرف موصوف جي ڪا صفت مراد هجي.
- ۳- ان لفظ يا الفاظ مان ڪنهن صفت جي لفظي يا اثبات مقصود هجي.

ڪٺايم جا هيٺيان قسم آهن:

- ۱- ڪٺايم قريب ۱ اهو جو آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچي وڃي.
- ۲- ڪٺايم بعيد ۱ جيڪڏهن ڪيتريون صفتون آنديون وڃن، جن جي جمع ڪرڻ سان موصوف ذهن ۾ اچي ته ان کي ڪٺايم بعيد چئبو.
- ۳- تعرض: جنهن ۾ موصوف مذڪور نه هجي.
- مثال: ڪو شخص پڙهي ۽ ان تي عمل نه ڪري ۽ ان وقت چئجي ته ”عالم اهو آهي، جو علم تي عمل ڪري“ ته ان جملي مان مراد اها آهي ته شخص معلوم عالم نه آهي.
- ۴- تلويح: اهو ڪٺايم جنهن ۾ لازم کان ملزوم ٿاڻين گهڻا واسطا هجن:
- ۵- رمز: جيڪڏهن ڪٺايم ۾ واسطا گهڻا نه هجن، ليڪن ٿوري پوشيده ڪئي هجي. ته ان کي رمز چوندا آهن. مثال ”ننڍو مٿو، ۽ گهي ڏاڙهي“ مان مراد آهي احمق.
- ۶- ايماءُ اشارو: جيڪڏهن ڪٺايم ۾ نه واسطن جي گهڻائي هجي ۽ نه ڪجهه پوشيده ڪئي ته اهڙي ڪٺايم کي ايماءُ اشارو چوندا آهن:
- مثال: حاجي صاحب سفيد ريش آهي، يعني پوڙهو آهي.

فلسطيني شاعر محمود درويش

[نوٽ] محمود درويش جو جنم ايڪر جي اهرلدی طرف ال-باورا ڪوٽ
۾ ۱۹۴۲ع ۾ ٿيو. ٻي گهر فلسطين جي اگوائِيءَ لاءِ مصر ڏانهن آسهن
ڪان اڳ هو حائف ۾ رهندو هو، جتي ال-اتحاد اخبار ڪڍندو هو.
هو اڄڪلهه بيروت ۾ رهي ٿو. هيءُ مضمون اصل ۾ محمود درويش جو
انٽرويو آهي، جو هن اسرائيل جي هڪ رسالي کي عبراني زبان ۾ ڏنو هو،
جيڪو خود ڪلاميءَ (Monologue) جي صورت ۾ شايع ڪيو ويو هو.
حيفا جي رسالي 'الجديد' اهو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جتان محمد ڪاظم
اردوءَ ۾ آندو. هي مضمون ان جو ترجمو آهي.]

(۱)

مون کي پنهنجو اهو زمانو ياد آهي، جڏهن مان ڇهن ورهين جو هوس ۽ هڪ سرسبز
لڪريءَ تي خوبصورت ۽ سائيڪي ڪوٽ البروه ۾ رهندو هوس. انهيءَ ڪوٽ جي اڳيان عڪا
جو ميداني علائقو ٽهليو هليو ويو هو. منهنجو تعلق هڪ وچولي طبقي واري گهر سان هو،
جنهن جو گذر سفر ٻئي ڀاري تي هو.

مان ستن ئي ورهين جو هوس ته منهنجي ٻالهڻ جون ارڏايون هڪ کن ۾ ختم ٿي ويون.
مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته اهو ڪيئن ٿيو. اولهاري جي هڪ رات جو ڳوٺاڻا هميشه
والسگي گهرن جي چتين تي سمهيا هئا ته اُڏي رات جو اسان مون کي اوچتو لنڊ سان
ڏولڏاي جا ڳايو ۽ ٻي کن ۾ مون پنهنجو پاڻ کسي ڪوٽ جي سوين ماڻهن سان جهنگ ۾
لڪندي ۽ پچندي ڏٺو. کوليون اسان جي مٿن تان لنگهي پئي ويون. مون کي ڪا خبر
نٿي پئي ته اهو سڀڪجهه ڇا پئي ٿيو. هڪ رات جي لاڳيتي سفر جي نتيجي ۾ منهنجا گهڻا ئي
مٿ مائٽ هيڏانهن هوڏانهن وڪري ويا ۽ مان سنجهانئن هڪ مائٽ سان گڏ هڪ اجنبِي ڪوٽ
۾ آيس، جتي جا ٻار بلڪل ٻي طرح جا ٿي لڳا. مون سادگيءَ سان ڪنهن کان پڇيو ”مان
ڪٿي آيو آهيان؟“ ۽ منهنجي ڪن تي پهريون ڀيرو ”لبنان“ جو نالو پيو.

مان هاڻي ياد ڪريان ٿو ته اها رات ئي ته هئي جنهن ڏاڍي بي رحميءَ سان منهنجي ٻالھن جي اڳيان لڪ ڏيئي ڇڏي هئي. منهنجو بي فڪر ۽ دٻ ڪن کان بي خبر ننڊ پڻ ختم ٿيو ۽ مون محسوس ڪيو ته جن مان الهن وڌن مان هڪ هجان منهنجون ٻاراڻيون امنڪون ۽ فرمائشون سڀ ختم ٿي ويون ۽ الهن جي جاءِ مصيبتن ورتي. مون کي الهي زماني ۾ جو مون لبنان ۾ گذاريو، حقيقت ۾ سٺ هئي ته 'وطن' ڪهڙي شيءِ ٿيندي آهي. مان اهو تجربو ڪڏهن نه وساريندس، جڏهن مان رند ڪيءَ ۾ پهريون ڀيرو هڪ ڊگهي قطار ۾ بيٺو هوس، اهو ڪاڌو حاصل ڪرڻ لاه، جو سرڪاري آمدادي کاتي وارن ورهايو پئي. الهي ڪاڌي جو سڀ کان اهم جزو ٻيلو پٺو هوندو هو. انهن ڏينهن ۾ منهنجي ڪنن تي ڪي لفظ اهڙا ايا جن منهنجي اڳيان هڪ نئين دنيا جو در کولي ڇڏيو. وطن، جنگ، خبرناما، ابي گهر، فوج، سرحدون، ۽ الهن لفظن وسيلي مون هن نئين دنيا کي ڏٺو، سمجهيو ۽ ماڻس واقفيت ٿي. انهن حالتن ۽ واقعات مون کان منهنجو ننڊ پڻ ڪسي ورتو.

(۲)

هڪ ورهه کان وڌيڪ عرصي کان پوءِ، جنهن ۾ مون هڪ ٻي گهر بڻجي زلہ کي گذاري هئي، مون کي ٻڌايو ويو ته اسان ٻئي ڏينهن گهر واپس موٽي رهيا آهيون. مان اها سموري رات سمهي نه سگهيس. ايڏي گهڻي خوشي ٿي هئي جو اک لڳڻ جو ته سوال ئي لڳي آيو ۽ گهر ڏانهن واپسي جي معنيٰ مون لاءِ اها هئي ته آهيو ٻيلي پٺير کان هميشه جنم ڇڻي ٻولي ۽ لڙائي ٻارن جرن ڇڙون ۽ الهن جو اسان کي 'ٻي گهر' جي بي قدرتي نالي سان سڏڻ به هميشه لاءِ ختم ٿي ويندو.

اسان واپسيءَ جي سفر تي لکتاسين. رات ڏاڍي اولڏاهي هئي. هر شيءِ اولڏاهه ۾ ڍڪيل هئي. اسان ٽي ڄڻا - اسين - مان، ڇڏو ۽ هڪ رستو ڏيکاريندڙ، جو ٽڪرين ۽ ماڻھن جي ڀرسان رستن جو واقف هو. مون کي ياد آهي ته اسان کي ڪنن موقعن تي ڪهڙي طرح ٻيٽ ڀر رڙهڻو هوندو هو ته جيئن ڪو اسان کي ڏسي نه وٺي. اهڙي طرح الهي ٽڪائيندڙ سفر کان پوءِ مون پنهنجو پاڻ کي هڪ وسنديءَ ۾ ٻاڙو ۽ مون کي اهو ڄاڻي مابوسي ٿي ته اسان ديرا لاسد ۾ اچي پهتا هئاسين، جو منهنجو ڳوٺ نه هو. نه منهنجو گهر آهي هو. منهنجون گهڻيون ٻاڙو. مون پڇيو "اسان پنهنجي گهر ڪڏهن هلنداسين؟ پنهنجي گهر ۾ ڪڏهن وڃي رهنداسين؟" پر منهنجن الهن سوالن جا جيڪي جواب ڏنا ويا ٿي، الهن مون کي مطمئن نٿي ڪيو ۽ گهڻو ڪري ته اهي منهنجي سمجهه کان مٿي هوندا هئا. منهنجي سمجهه ۾ لڳي آيو ته ڳوٺ تباھ ڪيئن ٿي ٿي سگهيو ۽ منهنجي دنيا هميشه لاءِ صفحہ هستيءَ کان ميسارجي ڪيئن ٿي سگهي. مون کي ڪجهه ته سڌ هوي ها ته ليٽ منهنجي هن دنيا کي برباد ۽ ويران ڇو ڪيو ويو ۽ انهن ڪندڙ آهي ڪير؟

(۳)

هوريان هوريان مان وڏن جي زندگي ۽ الهن جي مسئلن مان مالوس ٿيندو ويس ۽ ايت مون کي سڌ ٻيئي ته مان پنهنجي سڀن جي شهر ۽ ان جي گهٽين ۾ واپس نه آيو هوس، پر هڪ ٻي گهر رکيو پنهنجو پتو ۽ لڪاڻو تبديل ڪيو هو. مان لبنان ۾ به هڪ ٻي گهر هوس. پنهنجي وطن ۾ واپس اچي به هڪ ٻي گهر جي زندگي بسر ڪري رهيو هوس ۽ هاڻي جڏهن مان اهي گهليون ڪري رهيو آهيان، پنهنجي عمر اڏاويهم ورهيه ٿي چڪي آهي، مان الهيءَ زماني جي باري ۾ چڱيءَ طرح الدازو لڳائي سگهان ٿو. اسان جڏهن الهن پنهنجي صورتن جي ٻاڻ ۾ ڀيٽ ڪريون ٿا ته اسان غير جي ڌرتيءَ تي ٻي گهر هجي ۽ وري پنهنجي وطن ۾ به ٻي گهر ٿي رهي ته انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته پنهنجي وطن ۾ ٻي گهرائي ڏاڍي وحشت ٿاڪ هوندي آهي. جلاوطنيءَ جي اذيت خواهشون، تمنائون ۽ واپسيءَ جي ڏينهن جو انتظار اهي اهڙيون گهليون آهن جن جو ڪو سبب ۽ ڪارڻ هوندو آهي، پر توهان پنهنجي ئي وطن ۾ ٻي گهر بنجي رهو، الهيءَ جو ڪو ڪارڻ ۽ منطق سمجهه ۾ نٿو اچي! -- هو جڏهن انسان جي ڄمار وڌندي وڃي ٿي ته الهيءَ گهٽ جي ڪيفيت کان ٻاهر اچي ٿو. ان وقت محسوس ٿئي ٿو ته پنهنجي وطن ۾ اسان جي وجود جو -- ڀل اهو ڪنهن به حالت ۾ هجي -- ڪارڻ آهي. ان وقت اسان جي زندگيءَ ۾ چئلينج جو عنصر داخل ٿيندو آهي، شعور ڪر موڙي اٿندو آهي. مسئلن جي حل تلاش ڪرڻ جي لڳن پيدا ٿيندي آهي. مون پنهنجي ڄمار جي هن ٽئين مرحلي ۾ اهو حل ڳولهي ورتو، منهنجو ننڍپڻ هاڻي گذري چڪو هو ۽ مون کي احساس ٿيو ته هاڻي مون کي Committed ٿيڻ جي ضرورت آهي ۽ اها وابستگي عام انداز جي سلسلي نه هئڻ گهرجي، بلڪ هڪ فعال ۽ ڪارڪر قسم جي وابستگي، هڪ سوچيل سمجهيل، محسوس ڪيل سياسي وابستگي. ۽ اها هڪ قدرتي ڳالهه آهي ته سياسي شعور حد کان وڌيل حساسيت ۽ گذريل ڏينهن جي جذبن پريل يادن ۾ اعتدال پيدا ڪري ٿو، تنهنڪري مان چئي سگهان ٿو ته منهنجون موجوده حالتون منهنجي لاءِ اڳي جي ڀيٽ ۾ نسبتاً سوليون آهن. پر جڏهن مان شعر چوڻ وهان ٿو ته منهنجي اندر هڪ نفسياتي ۽ داخلي محاذ آرائي ٿيندي ٿاڻ ٿو ان وقت هڪ فنڪار جي احساسن، سياسي ڏاهپ ۽ هوشمندي جي وچ ۾ گفتگو ٿيندي آهي. سان لڳو چاهيان ته هڪ فنڪار گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي سامهون ڪهڙي طرح جو روپ ڀري. ڪا ڳالهه ٺاهي جيڪڏهن فنڪار پنهنجي سامهون اڳهاڙو ٿي پوي.

(۴)

جڏهن مان ديرا لاسم ۾ آيس ته ٻي جماعت ۾ هئس. اسڪول جو هيڊ ماستر هڪ ٽيڪ خصليت انسان هو. مون کي ياد آهي ته جڏهن ڪو انسپيڪٽر تعليم اسان جي اسڪول جو معائنو ڪرڻ ايندو هو ته هيڊ ماستر مون کي پاڻ وٽ سڏيندو هو ۽ ڪنهن ننڍي ڪمري ۾ بيهه ڪري ڇڏيندو هو، انهيءَ ڪري حڪومت جا ماڻهو مون کي لکي داخل ٿيل ۾ شمار ڪندا هئا ۽

منهنجا سڀيئي استاد مون کي انهن جي سامهون اچڻ کان بچائڻ چاهيندا هئا. انهن حالتن منهنجي خاص لفظن جي ذخيري -- بلڪ لغات زندگيءَ -- ۾ هڪ ائون لفظ 'متسلل' (لڪي داخل ٿيندڙ) جو واڌارو ڪيو. جڏهن به پوليس انهيءَ ڳوٺ جو چڪر هڻندي هئي ته مون کي ڪنهن الماريءَ جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اڪايو ويندو هو، انهيءَ ڪري منهنجو آئي -- پنهنجي وطن ۾ -- چٽواڳ ٿي رهڻ پند هو. مون کي منهنجي وڏن -- جهڙي ڇڏيو هو ته مان ائين ڪڏهن به نه مڃان ته 'مان لبنان ۾ هوس' بلڪه انهيءَ جي بدران ائين چوان ته مان اتر پاسي ڪنهن بدوي قبيلي ۾ هليو ويو هوس. مون ائين ئي ڪيو، جيئن مان پنهنجا اسرائيلي سڃاڻپ - ڪارڊ حاصل ڪري سگهان -- باقي رهي قوميت، ته آها پنهنجي وطن ۾ اڃا تائين حاصل نه ڪري سگهيس.

(۵)

منهنجو شمار ذهن شاگردن ۾ ٿيندو هو. مان عربي ادب جو ڪيڙو هئس ۽ پنهنجي شاعري ڪرڻ جي بهرين ڪوششن ۾ مون ايام جاهليت واري شاعريءَ جو نقل ڪيو. ۽ اڄ مون کي اهو ڪجهه اڻ وڻندڙ لڳي ٿو ته مان پنهنجي چهرې تان پهريون ڀيرو مڪوٽو لاهيان. مون کي ان وقت مصوريءَ ۾ چڱي مهارت حاصل ٿي ويئي هئي ۽ جيڪڏهن مان ڪجهه ٻئي قسم جي حالتن ۾ هجان ها ته شاعر ٿيڻ جي بدران مصور ٿيان ها. مون مصوريءَ کان پاسو ڇو ڪيو؟ انهيءَ جو ڪارڻ جيڪڏهن اوهان کي پڙهيندس ته اوهان شايد ڪيائين لڳو. انهيءَ جو ڪارڻ تمام سادو آهي. منهنجي پيءُ وٽ ايترو پيسو نه هو، جو هو مون کي مصوريءَ لاءِ رنگ برش وغيره خريد ڪري ڏيئي سگهي. هو لڪڻ پڙهڻ جو سامان به مشڪل سان وٺي ڏيئي سگهيو ٿي. مون کي پنهنجي انهيءَ بيوسيءَ تي ڏاڍو ڏک هو. مون ڪئين ڀيرا انهيءَ ڳالهه تي لڙڪ لڙها ۽ ليٺ مصوريءَ جو خيال لاهي ڇڏيو. انهيءَ زماني ۾ مون مصوريءَ جي شوق جي تلافيءَ ۾ شاعري ڪرڻ شروع ڪئي. شاعريءَ تي ڪو گهڻو خرچ به ٿئي آيو.

منهنجي شروعاتي شاعراڻه ڪوششن جا موضوع ننڍپڻ جا سادا جذبا هوندا هئا. مان ڪڏهن ڪڏهن لئبر به لکندو هوس، تمام ئي ٿوس ۽ پنهنجي ڄمار جي لحاظ کان ڪجهه وڌيڪ ئي ڪنپير قسم جي موضوعن تي. منهنجا استاد سون کي لڪڻ تي همٿائيندا هئا ۽ مان اڄ تائين انهن مان ڪن جو -- جن مان اسان جو هڪ قري پسنند استاد نمر مرقس به هو -- نهايت ٿورائتو آهيان. انهن استادن منهنجي آڱر جهلي سون کي پنهنجي منزل ڏيکاري ۽ شاعريءَ جي راهه تي هلڻ سيکاريو.

(۶)

منهنجي شاعري اک ڪوليندي ئي منهنجي راهه ۾ ڪنڊا وڇائي ڇڏيا ۽ مون کي فوجي آمرن اڳيان آڻي بيهاريو. انهيءَ وچ ۾ رڳو هڪ واقعو ٻڌجو: سان ائين ڪلاس ۾ پڙهندو هوس ۽ انهن ڏينهن ملڪ ۾ اسرائيلي رياست جو ائون جنم - ڏينهن ملهائڻو پئي ويو. عرب

وسندين ۾ جلسا ترتيب ڏنا ويا، جن ۾ اسڪول جا ٻار به شامل هئا. منهنجي همبدماسٽر مون کي آلهيءَ جلوسي ۾ حصي وٺڻ لاءِ چيو، جو اسان جي ڳوٺ ديرالاسد ۾ منعقد ٿي رهيو هو. الهيءَ موقعي تي مان -- زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو -- مائڪروفون جي اڳيان بيٺس. مون کي مڙين تائين پتلون پاتل هئي. الهيءَ جلوسي ۾ مون جيڪو نظر پڙهيو، اهو هڪ احتجاجي آواز هو. هڪ عرب چوڪري طرفان هڪ اسرائيلي چوڪري جي نالي؛ اهو نظم ته مون کي هاڻي ياد ناهي، انهيءَ جو خيال الت ياد آهي. آهواو ته 'اي دوست! تون جڏهن ۱۱ جئين چاهين ۽ ڪندڙ سچ جي هيٺان ڪهڙي سگهين ٿو. تون چاهين ته پنهنجي لاءِ رالديڪا به حاصل ڪري سگهين ٿو، پر مان انهن مان ڪجهه به ڪري نٿو سگهان. مون وٽ اهو ڪجهه ناهي جو تو وٽ آهي. تو وٽ پنهنجو گهر آهي، منهنجو ڪو گهر ناهي. مان هڪ بي گهر آهيان. عيدون ۽ خوشيون سڀ تنهنجي لاءِ آهن، مون لاءِ انهن مان ڪجهه به ناهي -- ۽ الهيءَ جو ڪارڻ ليٽ ڪهڙو آهي، جو اسان گڏجي ڪهڙي لڙا سگهون؟'

ٻئي ڏينهن مون کي مجدالڪروم جي فوجي اڏي تي سڏايو ويو. مان ويس ۽ کائڻ گهڻي گاريون ۽ ڌمڪيون ٻڌم. مون کي سمجهه نه آيو ته مان ڪين ڪهڙو جواب ڏيان. آفيسر مان ٻاهر اچي مان اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳس، الهيءَ ڪري جو انهن جي ڌمڪين جو آخري جملو اهو هو ته "جيڪڏهن تو آئينده ڪڏهن اهڙو شعر لکيو ته تنهنجي پيءُ کي پٿرن جي کاڌ جي ڪم تان ڪڍيو ويندو." مون کي اهو ياد ڪري افسوس ٿئي ٿو ته الهيءَ فوجي آفيسر جي ڌمڪين مان مون تي اوچتو اثر ڪيو ۽ مون ٻاراڻي منطق کان پنهنجو پاڻ کي چيو؛ "مان انهيءَ جو بدلو ضرور وٺندس ۽ في الحال ڪجهه نه. لکنهس." منهنجو ٻاراڻو عقل اهو سمجهڻ کان قاصر هو ته آخر منهنجي انهيءَ نظر هڪ فوجي آفيسر کي ايڏو ڪاوڙائي ڇو وڌو هو. اڄ مان انهيءَ اسر کي لکيت ۾ آڻڻ چاهيان ٿو ته اهو فوجي آفيسر يهودي هو جنهن جي سامهون مون ساڻس ڳالهائيو هو. انهيءَ جي رويي منهنجون سڀ راهون ٻنهي ڪري ڇڏيون. جيڪڏهن حالتون اهي آهن، مون سوچيو، ته پر ۱۱ مان هڪ يهودي ٻار کي خطاب ٿي ڇو ڪريان؟ اهڙيءَ طرح اهو فوجي آفيسر ٻڙڙائي ۱۱ جو هڪ اهڙو اهڃاڻ ٻڌي ويو جو ٻن قومن جي باهمي تعلق ۾ زهر ملائي ٿو ڇڏي -- ايتري عرصي کان پوءِ هاڻي ڪٿي وڃي مان انهيءَ لائق ٿيو آهيان، جو انهن سوالن جا جواب ڏيئي سگهان، جن اڻ وقت مون کي لاجواب ڪري ڇڏيو هو.

(۷)

خوشقسمتيءَ سان منهنجي زندگيءَ ۾ هڪ ٻي شخصيت اهڙي آئي جا الهيءَ فوجي آفيسر جي بلڪل ابتڙ هئي. انهيءَ واقعي کي چنه ٿي مهينا ٿيا هئا ته مان ڪفر ياسيف جي هاءِ اسڪول ۾ هليو آيس. اتي منهنجو واسطو هڪ ٻئي يهودي شخصيت سان ٿيو جا هُن پهرين شخصيت کان بلڪل مختلف هئي. اها هئي اسان جي ماسٽريائي شوشن، جنهن جون ڳالهائون ڪندي

مان اڄ تائين ڪڏهن به ٽڪس. آها ماسٽريائي نه هئي، ماءُ هئي. هن مون کي لفٽ جي جهنم مان ٻاهر ڪڍيو. هوءَ جيتري قدر منهنجو تعلق آهي، هڪ اهڙو پُرخاص خدمت جو اهڃاڻ هئي، جو هڪ ليڪ سبب يهودي پنهنجي قوم لاءِ پيش ڪري سگهي ٿو. مون کي شوشه انهيءَ تي هٿايو ته مان توراۃ جو بطور هڪ ادبي شاهڪار اڀياس ڪريان ۽ شاعر بياليڪ جي شاعري پڙهان. — بنا هن جي سياسي وابستگي ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي، رڳو هن جي شاعراڻي درد جي خاطر. هن اسان تي نصاڻي ڪتابن جو اهڙو بار مڙهڻ جي ڪڏهن ڪوشش نه ڪئي، جنهن جو مقصد پنهنجي موروثي ثقافت کان ڌڪار هجي.

(۸)

ڪجهه هفتا ٿيا، اسان عربي ترقي پسند رسالن جي ايڊيٽرن حيفا ۾ هڪ صحافتي ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ ڪن صحافين — جيڪڏهن مان نرم لفظن ۾ چون — تمام اڻ وڻندڙ ڳالهين ڪيون ۽ اسان جي احساسن ۽ اسان جي مسئلن جو ذرو به خيال نه ڪيو. ڳالهين جي دوران مون هڪ صحافيءَ کي چيو ته ’عل همشمار‘ جي رسالي ۾ انهيءَ صبح اها خبر شايع ٿي ته يسمور جي ڪيپوٽس جي تعمير تي ويهه ورهيه گذرڻ جو جشن ملهائڻ ويو. انهيءَ خبر جي خيال کان اهو جشن به نظير هو. مون صحافيءَ کي چيو: ”افسوس آهي جو مان ٿوسان اڄ ڪجهه صاف صاف ڳالهائڻ ڪرڻ لڳو آهيان؛ ۽ آهي اِهي آهن ته هن موقعي تي مان توهان جون اهي خوشيون جشن قدرتي سمجهان ٿو، پر مان انهيءَ ۾ حصو وٺڻ کان لاچار آهيان.“

”ڇو؟“ هن حيران ٿي پيو.

”انهيءَ ڪري جو اهي خوشيون منهنجي ڪنڊهرن ۾ ملهائجي رهيون آهن. يسمور جو ڪيپوٽس ۽ ’اڪيهود‘ جي نئين آبادي — ٻئي منهنجي ڳوٺ جي ڪنڊهرن تي آباد ٿيون آهن، منهنجي هاڙي ۽ منهنجي پنهنجي گهر جي ڪنڊهرن تي.“

”اهي ڳالهائون هاڻي ماضيءَ جو حصو بنجي چڪيون آهن. اهي وسارڻ ئي بهتر آهن.“

هن مون کي اُت ڏيندي چيو.

”اهي وساري ڇڏيان؟ اهو ڪيئن ممڪن آهي، جڏهن انهن درويهار جي ياد منهنجي دل جي گهرين ۾ آهي.“

مان جڏهن لبنان کان واپس آيو هوس ته منهنجي گهر وارن مون کي خبردار ڪيو هو ته منهنجو انهن هنڌن تي وڃڻ، جتي مان ڄائو هوس ۽ جتي منهنجو ننڍپڻ گذريو هو، خطري کان خالي نه ٿيندو ۽ جيڪڏهن مان اتي ڪنهن طرح هڪڙي ڀيري ته هو لبنان موڪليو ويندس. اهڙيءَ طرح مان ڪافي عرصو ان طرف وڃڻ کان ڪيپائيندو رهيس. ۱۹۴۳ع ۾ مان لڪندو هڪ ڀيري اتي وڃي نڪتس (الهيءَ علائقي ۾ اسان جي داخلا هولٽن به بند هئي) — مون کي پنهنجي سموري ڳوٺ جي پراڻين شين ۾ سواءِ هڪ ديول جي ٻيو ڪجهه ڏسڻ ۾ نه آيو ۽ اهو به هاڻي اصطبل جو ڪم ڏيئي رهيو هو. مون الهيءَ اڇڙيل، سنسان جاءِ جو جيڪو منظر

پنهنجي اکين سان ڏٺو، ان کان پوءِ اهو ٻڌائين جي ضرورت نٿي رهي ته منهنجو اهو پهريون
 ۱۱ ڀاڱو ڪو گهمرو هو. مون اتي پنهنجي ننڍپڻ جو گهر ۽ گهٽيون ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي
 پر سواءِ ڪنڊن ۽ جهنگ جي آني ٻيو ڪجهه نه هو. لڪو آتي گهر باقي هو ۽ لڙي بي ڪا شيءِ.
 هر طرف جهنگ ڦهليل هو. -- مان انهيءَ هنڌ تي وري ڪڏهن نه ايندس. مون دل ۾ ڀڪو
 به ڪيو. اها منهنجي آخري ياترا هئي جا مون پنهنجي ڳوٺ جي ڪجهه دوستن سان گڏ ڪئي.
 الهيءَ سموري عرصي ۾، ۽ ڪجهه دير الهيءَ کان پوءِ ۱۱ تائين اسان بالڪل ماڻ ۽ چٽ بند
 ڪري بيٺا رهيا. -- اتي گهمندي گهمندي اسان کي يمن جو هڪ ڌنار ملي ويو، جو 'اهيود'
 جي نوآبادي ۾ رهندو هو. مون کيس چيو: "تون ۽ مان هڪٻئي ڳوٺ جا رهاڪو آهيون."
 پر هو سادو سودو ماڻهو منهنجي ڳالهه سمجهي نه سگهيو. مون به نه چاهيو ته کيس پنهنجي
 ڳالهه جو مطلب سمجهيان.

(۹)

انهيءَ ڌنار جي اڻجهائيءَ مون کي سمجهه ۾ اچي ٿي جو هو هڪ ڳوٺاڻو اڻجهو، نوجوان
 هو پر مون کي اسرائيل ۾ رهندڙ گهڻن يهودي دانشورن جو رويو سمجهه ۾ نٿو اچي. منهنجي
 سمجهه ۾ نٿو اچي ته جيڪڏهن سندن ڪنهن فرد کي دنيا ۾ ڪنهن هنڌ ڪا تڪليف پهچي
 ٿي ته واويلا ٿا مچائي ڏين، پر اسرائيل ۾ رهندڙ پنهنجي عرب ۽ وطن سان اهي ڄاڻ سڃاڻ
 جو ڪو تعلق قائم ڪرڻ نٿا چاهين. مون کي ياد آهي جڏهن مان يورپ ۾ هئس ته ڪيئن
 اتان جا ليکڪ مون کان اهو سوال پڇندا هئا، ۽ مون کان ان جو ڪو جواب ڪونه سگهندو
 هو ته عربي شاعري ۽ عبراني شاعري هڪٻئي تي ڇو ٿي ٿرانداز ٿئي؟ انهن ليکڪن کي جڏهن
 انهن جڳهن جي سڌ هوندي هئي، جن مان هڪ عرب شاعر کي گذرڻو هوندو آهي ته اهي اهو
 ڄاڻڻ چاهيندا هئا ته الهيءَ صورت ۾ عرب شاعرن ۽ انهن جي ساٿي عبراني ليکڪن جي
 آزادي پسند اڪثريت کي ملي جيڪو مجاز قائم ڪرڻ گهرجي، ان جا امڪان ڪهڙا آهن؟
 "ڪجهه به نه" مان کين مابوسي پريو جواب ڏيندو هوس. انهيءَ ڪري جو مون کي
 خبر هئي ۽ مون کي انهيءَ جو افسوس آهي ته اسرائيل ۾ مردخائي ابي شاؤوڪل جهڙا منصف سراج
 ۽ حریت پسند ليکڪ نه هئڻ جي برابر آهن. ٻاهرين ماڻهن جي انهن سوالن کان متاثر ٿي مون
 رسالي 'الجدید' جي هڪ ايڊيٽوريل ۾ انهيءَ مسئلي کي کنيو ۽ پنهنجي اسرائيلي هم وطنن کان
 انهيءَ سوال جو جواب طلب ڪيو. مان اڃا ڪجهه وڌيڪ انهيءَ اسيد ۾ رهڻ چاهيان ٿو ته مون کي
 سوال جو جواب هڪ ڏينهن ضرور ملندو. -- مان ائين لستو چوان ته يهودي ليکڪ ۽ شاعر
 اسان جي مؤقف سان پوري طرح سمهت ٿين ۽ اهو مڃين. مان ته ساڻن رڳو واقفيت جي
 درخواست ڪريان ٿو. مان چاهيان ٿو ته هو اسان ڏانهن ڪن ڏين ۽ اسان جي ڳالهه ٻڌن.
 ڇا اها شرم جي ڳالهه، ٺاهي ته اسان ليکڪ ٿي ڪري به هڪٻئي جي باري ۾ ڪجهه به نه ڄاڻون.
 فرانس ۾ حال ٿي ۾ ليکڪن جي جيڪا ڪانفرنس ٿي هئي، انهيءَ ۾ اسرائيل جي سرڪاري وفد

۱ هڪ لبناني اديب جي وچ ۾ جيڪي ڪجهه ٿيون هو، اهو انهيءَ ڳالهه جي دعوت ٿي ته هتي نه اسرائيل ۾ رهندڙ عبراني ۽ عرب ليکڪن جي باهمي تعلقن جي باري ۾ ڪنڊيڙا سان موچيو وڃي! -- انهيءَ مسئلي جو هڪ سستو ۽ سولو حل اسرائيل جا صحافتي حلقا هيئن پيش ڪن ٿا ته اهي چند غيرمعروف ۽ بي وقعت نالا وٺي چون ٿا ته اسرائيل ۾ عربي ادب جي تحريڪ جا نمائندگي ڪندڙ اس اهي ئي ماڻهو آهن، ۽ ٻئي طرف اهي عربي شاعريءَ جي صحيح نمائندن کي اهڙي رنگ ۾ اڳيان آڻين ٿا ته اهي ماڻهو يهودين جي پويان خواهه مخواهه آيا آهن ۽ پنهنجي ڪلمن تي پنهنجا الڳ ڪٽيا اٿن! -- مان انهن ٻنهي صورتن تي احتجاج ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڇا ٿو ڪري سگهان.

اسرائيل ۾ عربي ادب کان ناواقفيت خالص سياسي سوچن جي پيداوار آهي. هتي لشرو شاعت تي جيڪي ماڻهو ڇانيل آهن، اهي هڪ عبراني پڙهندڙ جي اڳيان عربي ادب جي 'حقيقت' نٿا آڻن ڇاڪاڻ ته اهي انهيءَ ادب جي پڙهندڙ کان ڊال آهن. ڪين ڊپ آهي ته اهو ادب جيڪڏهن يهودي عام ماڻهو تائين پهتو ته ڪهڙيون ديوارون جيڪي وچ ۾ اڀيون ٿيل آهن، ڪيري هونديون. انهيءَ ڪري جو فلسطين جي عربي ادب جو موضوع احتجاج آهي. هڪ اهڙي صورت حال تي احتجاج جا سراسر غيرمنصفانه آهن، ۽ اهو دنيا جي هر ٻي احتجاجي ادب جهڙو آهي. هيوگي عالمي ادب مان انهيءَ ادب جو هڪ مثال جيمس بالڊون جو ڏيئي سگهان ٿو، جنهن جي ڪتاب 'منهنجو نالو ڪوبه نٿو ڄاڻي' (NOBODY KNOWS MY NAME) اسرائيلي ڪنن لاءِ هڪ دل ڌاريندڙ ڏانهن آهي، انهيءَ ڪري جو انهيءَ ۾ انهن حالتن جون ٻه صورتون هڪٻئي سان بلڪل ٺهڪيل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون -- تمام ڳورا ماڻهو اسرائيلي معاشري ۾ اهڙا آهن جن کي اسان جي نالن جي سٽ آهي ۽ اسان جي مسئلن کان واقف آهن مثال طور يهود عيهائي ۽ داليه ريڪونشن، وٽن هڪ نفسياتي حيرت زدگي ڏسي ڪجهه اميه ٿئي ٿي ۽ اهو خيال ٿئي ٿو ته هن سرزمين ۾ ڪي فرد اهڙا ضرور آهن جن جي اندر ٻين کي سمجهڻ جي حس موجود آهي.

اسان کي سڃاڻو، اسان ڪمان واقف ٿيڻا اهو ئي سان هر هر پنهنجي هر وطن يهودي ليکڪن کي چوندو آهيان. ۽ مان عبراني پڙهندڙن جو ڌيان انهيءَ حقيقت ڏانهن ڇڪائڻ چاهيان ٿو ته اسرائيل ۾ گهڻائي ماڻهو لاهلس جي رهاڪو شاعره فدوي طوقان کي سڃاڻن ٿا، جتي اسرائيلي قبضو ٿئي رڳو ٻه ورهيه لڳا آهن، پر اهي انهن شاعرن کان بي خبر آهن جي ايڪيهن ورهين کان اسرائيلي قبضي ۾ رهندا هئا اچن. منهنجو اهو اعتراض، مون کي خبر آهي، ڏکونيندڙ ۽ اڻ وٺندڙ آهي. پر مون کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو، ۽ منهنجي اها ناراضگي انهن يهودي ليکڪن سان ٺاهي جن جون دليون تعصب سان ڀريل آهن. منهنجي اها شڪايت انهن ليکڪن سان آهي جي ترقي پسند چورائڻ پسند ڪن ٿا. مان ڪن چوان ٿو ته اچو اول هڪٻئي کي سمجهون ۽ پوءِ هڪٻئي سان بحث ڪريون.

انقلابي ادب سان منهنجي واقفيت پنهنجي هاءِ اسڪول جي تعليم جي زماني ۾ ٿي. مان 'الاتحاد' ۽ 'الجدید' رسالا پڙهندو هوس ۽ انهيءَ سان گڏ مون مشهور ليکڪن جو به اڀياس ڪيو. انهيءَ جو اثر اهو ٿيو جو مون کي پنهنجو رستو محسوس ٿيڻ لڳو ۽ منهنجي زندگيءَ ۾ روشنيءَ جو هڪ ڪرڻو ظاهر ٿيو. مان تعليم جي پڇاڙيءَ واري زماني ۾ ڪجهه عرصو ادبي تحرير جو شڪار رهيس. مان هاڻ پنهنجو اظهار ڪهڙي طرح ڪريان؟ مان هڪ خاص قوميت رکندڙ لوجوان آهيان جنهن جا پنهنجا ڪجهه مسئلا آهن ۽ انهيءَ سان گڏ مان اسرائيل جي رياست ۾ رهان ٿو. مون پنهنجي انهيءَ سوال جو جواب ڄاڻڻ چاهيو ٿي ته 'ڇا اهو منهنجي پاڳ ۾ لڪجي ڇو آهي ته منهنجون ٻه وابستگيون هاڻ ۾ متضاد هجن؟' اهو سوال جو هڪ مٿاڇري نظر ۾ تمام سادو لکجي ٿو، مان ڇا ٻڌايان ته هڪ ڀرلڙ نئين لسل لاءِ اهو ڪيڏو ڏکيو ۽ پيچيدو ٿي سگهي ٿو. مون کي انهيءَ جو جواب سولائي سان نه مليو. مون اهو هن ريت حل ڪيو آهي ته:

”قومن جي وچ ۾ ڪڏهن ڪو بنيادي تضاد نه هوندو آهي، بشرطيڪ الهن جا هاڻ ۾ لاڳاپا مساوات ۽ انصاف جي بنيادن تي قائم هجن.“

مان الهن ڏکڻ ۽ تڪليفن جي باوجود، جي ظلم سان جنم وٺن ٿيون. هميشه اها ڪوشش ڪندو آهيان ته انسانيت جا اهم عنصر پنهنجي اندر ۾ بچائي رکان. مان انسان پنجان ۽ پنهنجو هاڻ کي قومي تعصب کان مٿاهون رکان. مان اها ڳالهه منافقت سان نٿو چوان، ۽ انهيءَ ڪري ته مان اوهان کان ۽ اوهان جي واسطي سان عبراني پڙهندڙن سان مخاطب آهيان. مون کي مادگي ۽ مڇائيءَ سان چئي ڏيڻ گهرجي ته منهنجو يهودين سان ڪو وير ناهي ۽ مان پوري ادراڪ سان اوهان کي اهو ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته انسان—چاهي اهو ڪهڙي رنگ جو هجي ۽ ڪنهن به لسل سان هن جو تعاقب هجي—منهنجي لاءِ هڪ خزانو آهي.

مون کي پنهنجي انهيءَ انسانيت تي فخر آهي، ۽ مان پهريون عرب شاعر آهيان جو هڪ اسرائيلي سپاهيءَ کي جون جي جنگ کان پوءِ به پنهنجي انساني رشتي جي واسطي مليو هئس. اهو هن ريت ٿيو جو جون جي جنگ کان پوءِ به جنهن مون کي هڪ ڀيرو وري ختم ڪري ڇڏيو، مون پنهنجي انساني وابستگي جو ڀلو هٿان نه ڇڏيو. مون هڪ نظر لکي، جنهن جو عنوان هو 'هڪ سپاهيءَ جو اڇن گلن جا سڀنا ڏسي ٿو.' اهو نظر، هڪ اهڙي اسرائيلي سپاهيءَ سان منهنجي گفتگو هئي جو جنگ تان انهيءَ ڪري ناسراد ۽ ڏکيوڇي موٽيو هو جو کانئس سندس انساني رشتو سندس هٿان ڇڏائجي ويو هو. مون هن سان گڏ ويهي چار جام پيئا ۽ انهيءَ دوران اسان گفتگو ڪئي ۽ هن جي پهرين ٻریت ۽ سندس روزمره جي مسئلن جون ڳالهيون ڪيون—سواءِ انهيءَ جي جو اسان تي قومي تعصب جو ڪو ڀاڄو نه پيو هجي، انهيءَ

سڀاهي پنهنجو الدر کولي منهنجي اڳيان رکي ڇڏيو ۽ مون سندس ايئن آڌرڀاءُ ڪيو جن جنگ کان اڳ جو منهنجو ڪو ميت هجي -- منهنجي انهيءَ نظر تي هڪ شامي ليکڪ مون کي مٿي کڻي ڏٺو. هن مون تي الزام هنيو ته مان عربي ۽ عالمي راءِ عامه کي گمراهه ڪرڻ تي سندرو ٻڌي بيٺو آهيان سندس خيال هو ته اهو اسرائيلي سڀاهي هڪ خيالي ڪردار آهي ۽ انهيءَ سموري سلاقي جو حقيقت سان ڪو لاڳاپو ناهي. مون کي خوشي ٿي، جڏهن مون کي هڪ نوجوان نقاد رجاءِ النقاش جو ڪتاب پڙهڻ لاءِ مليو، جنهن ۾ هن شامي ليکڪ جي ڳالهه رد ڪندي لکيو هو ته 'هن خطي ۾ اسان جي يهودين سان سندن انسان هئڻ جي ناتي سان ڪا لڙائي ناهي. لڙائي رڳو عرب قوميت ۽ صيهوليت جي وچ ۾ آهي.'

هيل تائين عرب ملڪن ۾ فلسطين جي مسئلي تي جيڪا شاعري ڪئي ويئي آهي، انهيءَ باري ۾ هاڻي اسان جا سمجهدار نقاد اهو سمجهڻ لڳا آهن ته انهيءَ ۾ جذباتي ۽ جايدارانه نعري بازي کان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي. اهڙي شاعري هڪ يورپي دل ۾ جاءِ حاصل نٿي ڪري سگهي ۽ نه اها انساني عدل ۽ انصاف جي جذبي کي موهي سگهي ٿي. اهڙن نقادن کي انهيءَ مسئلي جو حل جيڪڏهن مليو آهي ته فلسطين ۾ ڪئي ويندڙ عربي شاعري ۾، جنهن ۾ کين هڪ اهڙي انساني شاعري جا نمونا مليا آهن، جي بغض ۽ ساڙ ۽ مزاج جي گرمي ۽ ناراضگي ۽ سوچ ۽ فڪر جي قبائليت سان ارفع ٿئي ٿي ۽ جا پنهنجي ڳالهه چوڻ لاءِ هڪ اعليٰ فني معيار اختيار ڪري ٿي ۽ مان بحثيت هڪ اهڙي شاعر جي، جو پنهنجو عرب قومي ۽ انساني مزاج برقرار رکيو ويٺو آهي، اهڙي قسم جي شاعريءَ ۾ عقل سليم ۽ خالص ۽ بي ميل احساس جي ڪامراني ۽ انسانيت جي سوچ ڏسان ٿو. انهيءَ جي اها معنيٰ ناهي ته مان قوميت کان انڪاري آهيان ۽ نه انهيءَ مان اهو مطلب وٺي سگهجي ٿو ته مان ڏاڍ ۽ جبر جي ڪنهن شڪل کي جائز ۽ روا سمجهان ٿو -- انهيءَ جي معنيٰ رڳو اها آهي ته مان انسانيت ۽ سياست جي وچ واري فرق کي سمجهڻ جي صلاحيت رکان ٿو.

عرب دنيا ۾ ليکڪن ۽ تنقيد نگارن جي وچ ۾ گهڻو ڪري اهو بحث ٿيندو آهي ته اسرائيل ۾ عربي شاعري جي انهيءَ تحريڪ کي ڪهڙي نالي سان سڏجي، جنهن جي نمائندگي سميع القاسم، توفيق زياد، سالم جبران ۽ مان، تمام نمايان طور تي ڪيون ٿا. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته اها مزاحمت شاعري آهي ۽ قاهره جو هڪ مشهور نقاد غالي شڪري لکي ٿو ته اسان اهڙي شاعري کي مزاحمت جي شاعري جو نالو ڏيئي سگهون ٿا، پر گڏوگڏ اسان کي اهو خيال رکڻ گهرجي ته انهن سڀني شاعرن جو پهريون نقطو اها سچتا آهي ته فلسطين ۽ يهودي ۽ عربن ٻنهي تي رهڻ جو حق حاصل آهي، انهيءَ ڪري وڌيڪ صحيح اهو ٿيندو ته اسان اهڙن شاعرن کي احتجاجي شاعر يا بحث ۽ جدال جا شاعر ڪوٺيون.

(۱۱)

جي ا. مان پنهنجو پاڻ کي پختگي ۽ کي بهتل شاعر ٿيو سمجهان. مان پنهنجي فن جي باري ۾ بلڪل مطمئن ناهيان. مان انهن ماڻهن سان آهيان جهڪي اهو سمجهن ٿا ته هڪ فنڪار جڏهن پنهنجي فن کان آسودو ۽ بي فڪر ٿيندو آهي ته هو پنهنجي بقا جو جواز وڃائي ويهندو آهي. اهو ئيڪ آهي ته مون پنهنجي فني ڪارڪردگي ۾ ڪجهه ڪاميابيون به حاصل ڪيون آهن ۽ مون کي پنهنجي تضادن تي غلبو پائڻ جي توفيق به ملي آهي، مون کي فنڪارانه طمأنيت جو ڪو احساس ناهي. مون کي اهو چوڻ جو ڪو حق ناهي ته مان آسودو ۽ مطمئن آهيان. اها تمام کان جوگي ڳالهه ٿيندي جيڪڏهن مان ائين چوان. -ر انهيءَ آسودگيءَ جي جستجو ۾ مون کي آسودگيءَ جو ڪجهه احساس ضرور ملي ٿو. -اهاڻي ڳالهه منهنجو خيال آهي، هڪ شاعر جي وجود جو جواز آهي.

مان ڪوشش ڪريان ٿو ته پنهنجي قوسي رشتي ۽ پنهنجي عالمي ۽ انساني رشتي جي وچ ۾ ميلاپ پيدا ڪريان ۽ منهنجي اها به ڪوشش هوندي آهي ته مان ماضيءَ ۾ ڊپل مٿن عنصرن سان ۽ مستقبل ۾ ڏسڻ ۾ ايندڙ خوبصورت اسڪالات مان پنهنجي حال کي هڪ گهرائي عطا ڪريان.

اها فطري ڳالهه آهي ته تون احترام ۽ شاعر جو ڪرين ٿو ۽ پسند ڪنهن ٻئي شاعر کي ڪرين ٿو ۽ محبت توکي ڪنهن ٽئين شاعر سان آهي. اسان سڀ مثال طور شيڪسپيئر جي عظمت جا قائل آهيون ۽ اسان سڀن کي حڪمت ۽ اڀرڻ ۽ اڏڻ پسند آهن، پر گهڻن شاعرن کي پسند ڪرڻ جي باوجود منهنجي محبت لوڪا سان آهي. جي ها! مان واقعي لوڪا سان محبت ڪريان ٿو. مان کيس هڪ اوچي حد جو شاعري ٿيو سمجهان، کيس پنهنجو دوست به سمجهان ٿو.

(۱۲)

منهنجا ٻهٺا دوست منهنجي ڪري گهڻي آزار ۾ آهن. اهو احتساب اهي ڪال ڪوٺيون، اهي هٿه جبري قيام جا حڪم، جن جي ڪري منهنجي پنهنجي وطن ۾ گهڻن ڦرڻ جي آزادي محدود ٿي رهجي ويئي آهي. اهي سڀ منهنجي روزمره جي زلڙگيءَ جو حصو بڻجي ويا آهن، پر مان انهن کي هڪ اهڙي تمسخر سان ڏسندو آهيان جنهن ۾ هڪ شيطنت به لڪل هوندي آهي. مان نه انهن حالتن کان ڪڪ ٿيان ٿو، نه انهن تي حيران ٿيان ٿو. مان هر شاعري پنهنجي ڪمري ۾ ويهي اهو سوچي خوش ٿيان ٿو ته سچ سان منهنجو سنگ قائم آهي، جو ان جي آلهن سان منهنجي ٻاهر نڪرڻ جي آزادي به ختم ٿي ويندي آهي. انهن مون کي اها ڪهڙي عزت بخشي آهي جو منهنجي قدم جو ڦاٽو سج جي چرپر سان ڳنڍي چڙهو آهي. مان پنهنجي ڪمري ۾ بند ڪتاب پڙهان ٿو، سنگيت ٻڌن ٿو ۽ پوليس جي ٺڪ ٺڪ تي ڪن ڏيان ٿو. هر روز چئين وڳي مون کي ٿاڻي ۾ وجهي پنهنجي وجود جو ثبوت ڏيڻو هوندو آهي.

هڪ حقيقي مرڪ ڇهن تي اٿي، جنهن ۾ هميشه شرارت ٿي لڪل اڌ هوندي آهي. مان الهيءَ صورت حال جي باري ۾ هڪ شاعر جي انداز ۾ سوچيندو آهيان: دل ۾ چوندو آهيان: اسان ڏينهن رات جي ڇوويهن ڪلاڪن کي پاڻ ۾ ورهائي ڇڏيو آهي. هنن لاءِ رات آهي: مون لاءِ ڏينهن. مون کي رات جو ٻاهر نڪرڻ جو اختيار ناهي ۽ هو هميشه رات جو ٽڪا کائيندا ٿين ٿا. اسان سڀني کي خبر آهي ته ڏينهن رات کان وڌيڪ وڻندڙ آهي، ۽ سچ جي روشني، اولاد کان وڌيڪ اسان ڀري آهي. ته هو فائدي ۾ ڪير آهي؟ -- مان يا پوليس وارا؟

(۱۳)

رات جو مان ميڪش ٿيو. ورا ڪيس جا گيت ٻڌڻ کان سواءِ اڌ سمهندو آهيان. هن جي ۽ منهنجي هڪ ئي ڪهاڻي آهي. ٽي هفتا لڳا ته مون اسرائيلي اخبارن ۾ رڙهيو ته ميڪش کي گرفتار ڪيو ويو آهي. مون انهيءَ گرفتاريءَ کان متاثر ٿي هڪ نظم لکيو جنهن جو عنوان هو: ”مون سان محبت ڪر ريتا“ هن نظم جي تعارف ۾ مون لکيو ته ميڪش جي گرفتاريءَ جو ڪارڻ اصل ۾ اهو آهي ته هو جمهور جي امن لاءِ خطرو آهي. اسرائيلي رسالن منهنجي الهيءَ جملي کي سُرخيءَ ۾ لکيو. اهو ڄاڻائڻ لاءِ ته جمهور جي امن لاءِ خطرو قسم جي ڪا شيءِ اسرائيل ۾ نٿي ملي سگهي. مون کي سندن الهيءَ حرڪت تي ڏاڍي ڪل اٿي. -- مان هر شام ميڪش ٿيو ڊورا ڪيس جا لغما ٻڌندو آهيان: محسوس ڪندو آهيان ته اسان ٻئي دوست آهيون. پر مون کي سڌ اڌ هئي ته انهيءَ هفتي ۾ منهنجو انجام به هن جهڙو ٿيڻ وارو هو. يعني جڏهن منهنجو اهو نظم ’الاتحاد‘ ۾ شايع ٿيو ته خود منهنجي گرفتاري به عمل ۾ اچي ويئي. -- الهيءَ ڪري جو مان به ته جمهور جي امن لاءِ خطرو آهيان.

سنڌي غزل

آگسٽ ۱۹۷۷ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو. سنڌ جي مسلمانن هنڌستان جي ٻين مسلمانن والڪر پاڪستان قائم ڪرڻ جي جدوجهد ۾ ڀرپور حصو ورتو هو. سنڌ ئي اهو صوبو هو جنهن جي اسيمبليءَ پاڪستان قائم ڪرڻ جو سڀ کان پهريان ٺهراءَ منظور ڪيو هو. هن صوبي جي مسلمانن کي، جيڪي ڪافي ڌڻيل ۽ هندن جي ڀيٽ ۾ مالي، معاشي ۽ تعليمي طرح ترقي جي هر راھ ۾ پستي پيل هئا تن کي وڏيون آسیدون هيون ته پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ هو سڪ جو ساهه کڻندا، مالي ۽ معاشي طرح اڳتي وڌندا ۽ تعليم جي ميدان ۾ ترقي ڪندا، تنهنڪري جڏهن پاڪستان قائم ٿيو، تڏهن سنڌ جي مسلمانن ۾ واڌايون وري ويون ۽ هنن ۾ خوشي پيدا ٿي. آزادي سبب جن ٻين صوبن جي رهاڪن هن ڌرتيءَ تي بهر هاتو، تن کي هنن پنهنجي اکين ۾ جاپون ڏٺيون ۽ هنن لاءِ هڙان توڙي وڙان گهڻو ڪجهه ڪيو.

سنڌ جا مسلمان اڃا آزاديءَ جي لشي ۾ ٻڌل ۽ آئنده جي ترقي جي خوان ۾ گرم هئا ته ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪرڻ جا ساليها ٿيڻ لڳا. اها ڳالهه سنڌ وارن کي قبول نه هئي، مگر ڪراچيءَ کي سنڌ وارن جي مرضي خلاف ۱۹۴۹ع ۾ سنڌ کان علحده ڪيو ويو. سنڌ وارن اهو صدمو اڃا سھڻايو ئي نه هو ته اولهه پاڪستان جي سڀني صوبن کي ملائي ون يواٽ جون رٿون رٿجن لڳيون. هنن کي اهو پتو هو ته جڏهن لنڊو صوبو وڌي صوبي جي ماتحت ٿو ٿئي ته لنڊو صوبو اها ترقي لٿو ڪري سگهي جيڪا هو پنهنجي سر ڪري سگهي ٿو. سنڌ وارن جي رڙين ۽ ڪوڪن جي باوجود سنڌ کي ون يواٽ شامل ڪيو ويو. ٿيو اهو جنهن جو هتان جي ماڻهن کي ڊپ هو. يعني هو سياسي، سماجي، معاشي ۽ مالي طرح ڏينهن ڏينهن ڌڻيا ويا. ون يواٽ سنڌ وارن جي مرضي خلاف بنايو ويو هو، تنهنڪري هتان جي ماڻهن ان کي ڪڏهن به ذهني طور قبول نه ڪيو هو. شاگردن ۽ اديبن ان جي خلاف هر زور تحرڪ هلايو. آزادي ملڻ سان جيڪا ماڻهن کي خوشي ٿي هئي، آها مايوسي ۾ بدلجي وئي، جنهن جو اظهار شاعرن هنن لفظن ۾ ڪيو.

ٻڌون ڀيا ته خـزان جـو زمـالو خـتم ٿيو،
چـمن اداس ٻيو ڏسجي، عجب بهار آهي!
--شيخ عبدالعليم جوش

وڌو سڀا گڏ ڇو آزادگي سلسلي ويهي،
وڌو لڀا گڏ غلامي لڙي غلام ٿئي.
— آستاد بخاري

عجب انداز مان اٿئي چمن ۾ حور آزادي،
جو هر هڪ کل کريبان ڇاڪ دامن تار تار آيو.
— گدائي

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جلد ئي جنهن خوف ۽ خطري جو احساس سنڌ وارن جي دلي ۾ پيدا ٿيو، اهو سنڌي زبان جي بقا جو هو. ٻاهران سنڌ ۾ آيل ڪيترن ئي لعنتن لاءِ اڳتي هلي مائٽن جي اها خواهش ۽ سازش هئي ته سڀني صوبن جي ٻولين جي لڙي ۽ ٽٽي لڙي، پنهنجي ٻوليءَ جي هڪ هتي قائم ڪجي. سنڌي ٻولي لاءِ خطري جي احساس جو اظهار آڪٽوبر ۱۹۴۹ع يعني پاڪستان قائم ٿيڻ کان ٻن سوا ٻن سالن کان پوءِ لاڙڪاڻي ۾ ڪوٺايل ادبي ڪانفرنس جي مشاعري جي طرح مصرع مان لڳائي سگهجي ٿو. طرح هئي:

”قوم سا زندهه رهي، جنهن جي زبان زندهه رهي.“

ساڳئي احساس جو اظهار ۱۹۵۱ع ۾ دادوءَ ۾ ڪوٺايل ڪانفرنس جي مشاعري جي طرح ۾ ڪيو ويو هو.

”وطن مان گڏ سلامت مل رهي سنڌي زبان پنهنجي.“

پنهني ڪانفرنس ۾ جيڪي شعر پڙهيا ويا هئا، ان مان محسوس ٿي ٿيو ته سنڌ جا اديب ۽ شاعر ’سنڌيت‘ ڏانهن رخ ڦيرائي رهيا هئا ۽ هنن جي دلي ۾ سنڌ ۽ سنڌي زبان لاءِ اڻاهه آساهه پيدا ٿي چڪو هو.

پاڪستان جي شروعات ۾ ئي ٻاهران آيل مائٽن جو سنڌي زبان ڏانهن ڪهڙو روپو هو؟ سنڌ وارن کي سنڌي زبان لاءِ ڪيتري محبت هئي، ان جو اندازو قادر بخش بشير جي غزل جي ڇهن شعرن مان لڳائي سگهجي ٿو:

ڇو ٿا ڇوڻ ڪي مائٽو آهي خسيءَ سنڌي،
پنهنجي ٿي. واسطي آ ڇو ٿي شهد شير سنڌي.
مادر مليءَ جي لاءِ سنڌي زبان ۾ هئي،
پينگهي ۾ سا پسنه هئي ۽ ٿي دلپذير سنڌي.
گت مٿ جي گوڙ کان شل پرور پناهه ڏيندو،
شل ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي ٿي.
ڪشمور کان ڪراچي ٻولي اها ٿي ٿي ٿي،
پنهنجي وطن جي ٻولي، ٻولي بشير سنڌي.

ملڪ جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو ادبين جي دل ۽ دماغ تي گهرو اثر ٿئي ٿو. ڪڏهن ملڪ جي سماج ۽ سياست ۾ اهڙا حادثا پيش اچن ٿا، جيڪي ادبين ۽ شاعرن جي سوچ ۽ فڪر جي وهڪري کي نئين راهه ڏي لڙي وڃن ٿا. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ ڪراچي ۽ ڪي سنڌ کان علحدہ ڪرڻ ۽ سنڌ کي ون يونٽ ۾ ملائڻ ۽ سنڌي زبان جي حيثيت ختم ڪرڻ جي سازش ۽ سنڌين جي الهجي ۽ احساس ته ٻين سان اقتصادي ۽ معاشي طرح ٻه اڪيائي وارو برتاءُ ڪهڙو ٿو وڃي، سنڌين ۾ سنڌيت ۽ قوم پرستي جو جذبو پيدا ڪيو. سنڌي ادبين پنهنجن تخليقن ۽ ڪليو ڪلايو "سنڌيت"، سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌ جي هر هڪ شئي سان محبت جو پرچار ڪيو آهي. ون يونٽ واري دؤر ۾ سنڌ جي شاعرن ون يونٽ کي ٻاهڻ ۽ ان جي خلاف انقلاب پيدا ڪرڻ جو آواز بلند ڪيو هو، جنهن جي نتيجي ۾ ون يونٽ جو قابو ڪوٽ ڪري پرزا پرزا ٿي ويو هو. جتي شاعريءَ جي ٻين صنفن ۾ ون يونٽ خلاف ۽ انقلاب جو آواز اُٿاريو ويو هو، اُتي غزل کي به عشق جي روايتي رهن مان ڪڍي ان کي به سياسي فڪر جو اُلهندو دار بنايو ويو هو، ۽ ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا، جن مان ان وقت جي حالتن ۽ شاعرن جي جذبن ۽ فڪر جو پتو پوي ٿو:

غدار ٻيا سنڌ جي سودي گسي ڇ-ڪ-اڻ-ن،
صد ه-ي-ف، ڪو هوشوءَ جهو جالباز نه آهي.
-- شهبير الحيدري

آهي الهجي ۾ مان جي سنڌ تان سر قدا ڪريان،
ان کان مٿي جي مرتبو مون کي ڪهي ته ڇا ڪريان.
-- تنوير عباسي

سنڌ افلاس جي زلجهر ۾ جڪڙيل آهي،
ڪوئي آهي جو الهجي کي ڪري ٻه-رزا ٻه-ارو.
-- تاج بلوچ

آزاديءَ کان پوءِ جي شاعرن سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان پنهنجي محبت جو اظهار هيئن ڪيو آهي.

سنڌ سان اهڙي جنه اڙي جو ٻيا سڄي دل وارا وسري ويا،
جيئي سنڌ، سدائين جيئي، ٻيا سڀ نعرا وسري ويا.
-- استاد بخاري

سنڌ صدين کان حيات آهي سدائين رهندي،
خون دل سان سندس سينه سنواريو ٻه-ارو.
-- تاج بلوچ

بلند ۽ عرش جي، صحرا جي وسعت، زينت ڪلشن،
سرڪب ٺاهجي تن جو، ۽ ٿي سنڌي زبان پنهنجي.
-- عبدالحليم جوهڻ

جنهن زبان مون کي ڏسي آھ--ي زبان،
ان زبان ۾--ا ليٽ ۽--ورا لاهڻا ۽--
--استاد بخاري

غزل چو لڏو مشاعرن ۾ سنڌ جي مختلف هنڌن، ساڳين ۽ مختلف خوبين جو وڌيڪ
ڪنهي چوڻ ٿا.

شاعر شفق جي رنگينيءَ ۾، سهندو هاڻو ۽ هالار،
گل ڳاڙهن محبوبن جا، محبوب نظارا وسري ويا.
--استاد بخاري

ڪارواڻجهر جي ڪور مٿان، آھ ٽهڪيو سور،
ساڳي گولج اچي ٿي ڪڇندي، ڪاج ڪيرٿر ڪاڻ.
--امداد حسيني

ڪلنگيون ۾--ي ڪي، تنهي ڪي ۽ ليڪي،
ڪٿن جون ۽ لوئن جون ڳالهيون مون ڳايون.
--تنوير عباسي

هن دؤر جو شاعر سماجي طرح سجاڳ آهي. هو پنهنجي سماج جي لائيفائين، هيٺن تي
ڏاڍن جي ڏهڪار، انسان سان انسان جي لائيفائي، سرسپاڏارن طرفان پورهيت جي پگهر جي
ڪمائي تي ڏاڙو، زميندارن ۽ وڏيرن طرفان هارين جي پگهر جي ڪمائيءَ تي قبضي کان
خبردار آهي. هو ڏسي ٿو ته هڪڙا انسان آهن جي بک ۽ بيمارين ۾ ڪنجهندي ۽ ڪڏهندي،
ڪندن گهرن ۽ گهٽين ۾ پناهه پورا ٿا ڪري ڇڏن ۽ انهن جي پيٽ ۾ پيا انسان آهن،
جن کي سڀ ڪنهن قسم جا سک ۽ سهوليتون حاصل آهن. اهو تفرقو هن دور جي شاعر جي
دل کي بيمار ڪري ٿو ڇڏي، تنهنڪري هن ۽ صرڪ الهن موضوعن تي طبع آزمائي ڪئي آهي،
پر هو اهڙي سماج جون ديوارون ڊاهڻ جو ۽ ڦاٽل آهي، جنهن ۾ اهڙو الهاءُ هجي.
عبدالڪريم گدائي، هن دور ۾ صرڪ محبت کسي پنهنجو موضوع بنائيندڙ شاعرن سان هنن
لفظن ۾ مخاطب آهي.

ذڪر خوبان کان سواءِ ۽ فڪر ڄاڻان کان سواءِ،
ڇا ڪوئي موضوع ۽ آهي حور ۽ غلمان کان سواءِ.
تنهنجي منهنجي درميان هي فرق آهي هر سخن،
توڪي نظري ڪجهه ٿيو رخسار ڄالان کان سواءِ.

مان غمر دوران جو ٿاڻل، تون غمر جالان سندو،
 منهنجي دل ۾ ڪجهه به آهي درد انسان کان سوا.
 هن دور جا شاعر سماجي لاءِ انصافين، مزدور ۽ هارين جي ٽٽيل حالت کي هنن لفظن
 ۾ بيان ڪن ٿا.

ڪنهن کي آهي ڪٿو ته ڪنهن کي خراب،
 ورق ۽ رورڊڪار ڇڏو آهي.
 -- عبدالعليم جوش

هر عيش ۽ آرام ۾ رن ڪري ميسر،
 معروم سدا محنتي محنت جي ٽٽر کان.
 واسينگ وڏيرن جو ٿيو ڪٽڪ ٿي قابض،
 هاري جا ٻچا رد جو ٽرڪان ۽ مٽر کان.
 -- گدائي

هرڪ ڏينهن ٽاڪيا، لاهي ٿي هر ميل،
 الڳ آڪهاڙا، جن نه ڏيکيا سي آڏاڻا ڇو.

هن دور جي هرل چونڊڙ شاعرن ڏاڍن جي ڏهڪاءُ، سياسي ۽ سماجي ٻئي انصافين جي
 خلاف صاف لفظن ۾ انقلاب جون ڳالهيون ڪيون آهن.

ٻئون جهڙو سوئي سگهندو ٺاهي،
 هي جهڙو جو به ڇڏيندو ڏاهي.
 -- تنوير عباسي

اي مظلوم روحو مٻارڪ هجي،
 اچها ڄاڻ به ٿي فضا ۾ دهري.
 -- شمشيرالحيدري

فقط لوري همت ۽ محڪم ارادو،
 نظام تشدد ۾ آڻيندو ڦيريو.
 -- گدائي

هي دور ٽئين فڪر جو دور آهي. اڄ جو شاعر ته روحانيت جي رازن سمجهڻ ۽ سمجهائڻ
 بجاءِ پنهنجي ايت جي مسئلن جي ٻوٽواري جي فڪر ۾ مبتلا آهي، تنهنڪري هو تصوف کي
 صفا ترڪ ڪري چڪو آهي. هن دور جو شاعر پنهنجي ڪلام ۾ تصوف بجاءِ زندگي ۽ ايت

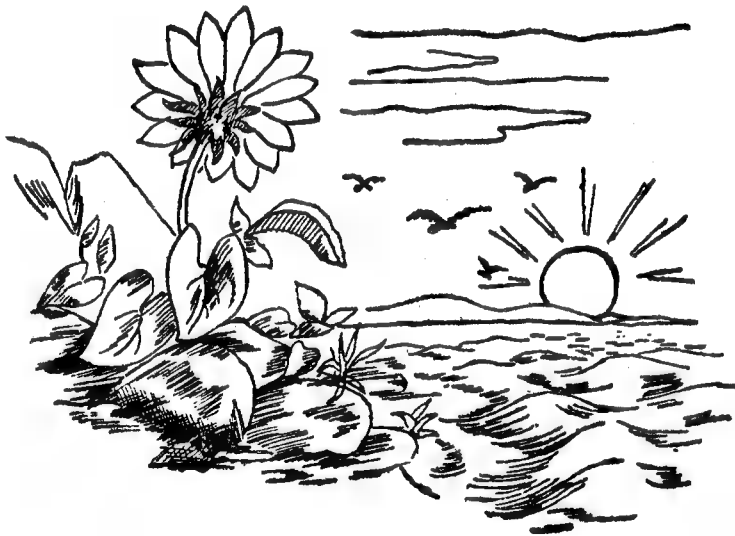
جي مسئلن کي وڌيڪ جاء ڏئي ٿو. هو خدا جو ذڪر ڪري ٿو، مگر سماجي لاءِ انصافين سبب
ڪجهه شڪوه ۽ شڪايت جي انداز ۾ شيخ عبدالجليل جوڻي چوي ٿو ۽

ٿيو جوڻي ڌرتيءَ تي دوزخ جو منظر،
اڃا ماڻ ه-و-ل-و-ي-ا-ه-ا ڪيستائين،
-- جوڻي

استاد بخاري چوي ٿو ۽

اٿڻ جي تون به ٿو ڇڏين يارب،
ه-و-ا-خ-ر-خ-دا-ڪ-ا-ن-ا-ن.

[سنڌي ماهيت سال ڪالفرانس، ڪراچي، ڊسمبر ۱۹۸۱ع ۾ پڙهيل.]

هيو سانگ جو برصغير ۾ سير سفر

سائنس سفر کي ايڏو سولو ڪري ڇڏيو آهي، جو چين وڃڻ لاءِ ڇنڊ ڪلاڪ ڪافي آهن. نهرن ڪري هوائي جهازن ۾ ويهي، ٻيو ويلو وڃي چين ۾ ڪاٺو. هر اڳي چين وڃڻ آسان نه هو ۽ نه وري چين مان سنڌ اچڻ سولو هو. قديم دؤر ۾ ماڻهو سڄي جي سالو ايندي ڏورانهين سفر تي اڪرندا هئا ته واپسيءَ تي (جيڪڏهن واپسي ٿيندي هئي ته) اچي ڏاڙهيءَ سان هولندا هئا. ڪيترن کي ته پنهنجي اهائي ڳوٺ ۾ سڃاڻڻ وارا به نه ملندا هئا ۽ ڪن کي سنڌن ڳالهين تي ويساھ ڪرڻ وارو به نه ملندو هو. گهٽ ۾ گهٽ مارڪو پولو سان ته ائين ئي ٿيو، جڏهن هنن چين مان واپس وڃي پوئتي ٻيل يورپ وارن کي سڏريل چين جون ڳالهيون پڙايون ته اتي کيس دلچسپي ڏيئي ڪوڙي هٿ جو لقب مليو پر مارڪو پولو کان به ڪئين صديون اڳ نئين دنيا ڏسي ۽ سفر جون سڪون سهڻ وارا ماڻهو گذريا آهن. اهڙن مڙس ماڻهن مان هڪ ”هيو سانگ“ به ٿي گذريو آهي. هيو سانگ چين مان هند ۽ سنڌ جي سفر لاءِ ان دؤر ۾ اسهيو جڏهن اڃا حضرت محمد صلعم جن زنده هئا ۽ هيو سانگ هند ۽ سنڌ جو سير سفر ڪري جڏهن واپس چين جي شهر چانگان ۾ پهتو ته عربستان ۾ حضرت محمد ص جن جي وصال کان پوءِ حضرت ابوبڪر صديق رضه جو دؤر خلافت ۽ ان بعد حضرت عمر فاروق جو دؤر خلافت به ختم ٿي چڪو هو ۽ خلافت تي حضرت عثمان غني هئا. اهو سمورو عرصو هيو سانگ هتي سير سفر ۾ گذاريو.

پر اهو چوڻ غلط ٿيندو ته هيو سانگ ڪو چين مان هند ۽ سنڌ ڏي اچڻ وارو پهريون سياح هو. پهرين عيسوي صدي دوران ڪيترائي سياح، راهب ۽ ٻيا برصغير کان چين ويندا رهيا ۽ اتي چين ۾ به مذهبن جو دائرو اثر به وڌندو ويو. ٽين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ کان پوءِ چيني سياح به هند، سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير تائين آيا ۽ ڪيترائي پراڻا ليل ڏاهن جا ڏس، پوڄيون، شاستر، علم، فن ۽ ساهت جون سوکڙيون، ٽارن جي ڇاڻ، نجوم، رياضي ۽ حڪمت جون ليون ليون خبرون واپس ايندا رهيا ۽ جتان جتان به سنڌن گذر سفر ٿيو، اتي وڏي موقمي آهر چيني تهذيب کي به متعارف ڪرائيندا ويا.

هيوسانگ کان اڳ به ڪجهه چيني سياح برصغير ۾ پهتا جن مان سڀ کان اڳ فاهيان (Fa-hian) پهتو. جنهن جي سفر جو دور ۳۹۹ع کان ۴۱۳ع تائين رهيو آهي. ان جي سفر جو احوال ڪجهه ملي ٿو. باقي ان کان پوءِ ايندڙ ٻن سياحن سن ين (Sun-yun) ۽ هئي سڻگ (Hui-seng) جي سفر بابت ڪو خاص احوال ڪونه ٿو ملي.

انهن ٽنهي سياحن مان مکيه ۽ مشهور هيوسانگ آهي، جنهن هزارها ميل سفر ڪيو ۽ وسهڻ جوڳا ڪشالا ڪڍي پندرهن سالن تائين برصغير جي ڪنڊ ڪڙڇ جو سير ۽ سفر ڪيائين. انهيءَ سير سفر بابت سندس لکيل سفرنامو ڪلاسڪل حيثيت رکي ٿو، جنهن ۾ هن ۱۳۸ ملڪن جي حڪومتن، ماڻهن، ريتن رسمن، رواجن، طور طريقن ۽ مذهب متعلق لکيو آهي. ۱۳۸ ملڪن مان هيوسانگ ۱۱۰ ملڪ پنهنجي سر پاڻ گهمي ۽ ۲۸ ملڪن بابت جيڪو ٻڌو هئائين اهو لکيو اٿس. هيوسانگ هندستان کي لڳ ڀڳ ۷۰ ملڪن ۾ ورهايل ڏٺو.

هيوسانگ چين جي هولان صوبي ۾ ۵۹۶ع ۾ ڄائو. سندس پيءُ وڏو عالم هو، سندس هڪ وڏو ڀاءُ ٻڌ پڪشو هو ۽ هيوسانگ تيرهن سالن جي ڪڇي وهيءَ ۾ انهيءَ پاسي زياده لاڙو رکيو ۽ ويهن سالن جي عمر ۾ باقاعدي پڪشو بنجي ويو. ان دور ۾ چين ۾ ٻڌ مذهب ڇا گهڻا فرقا رائج هئا ۽ هر فرقو پاڻ کي سچو ۽ حق جو وٺلڳ سمجهي پرچار ڪري رهيو هو. ڪنهن هڪ فرقو کي سچو سمجهي ويهي رهڻ بجاءِ هيوسانگ انهن رائج الوقت مڻن ۽ فرقن جي فرق کي سمجهڻ لاءِ پهريان چين جي هالوڪن زيجوان، هو پيه ۽ شينسي صوبن جو سفر ڪيو، جتي هن مشهور ۽ نامور ٻڌ استادن سان ڪچهريون ۽ رهاڻيون ڪيون. پر انهيءَ سلسلي ۾ جيتري گهڻي جستجو ۽ ڳولا ڪيائين اوترو وڌيڪ منجهائيندڙ تضاد ڏٺائين ۽ ٻڌائين، ان ڪري سندس بقرار دل ٻڌ مذهب جي ڀرور مڪان ۽ گوتم ٻڌ جي وطن برصغير ڏي نالڪهڻ شروع ڪيو، ته جيئن پاڻ اهي شڪ اچي دور دفع ڪري، جيڪي ٻڌ مذهب کڻا ڪري ڇڏيا هئا. انهيءَ خيال جي ڪري هو چين جي تڏهوڪي گادي واري هنڌ چانگڪان (هاڻوڪي سيان) ويو جتي رهندڙ غير ملڪين کان هنڌ ۽ سنڌ وٺائڻ بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ ۽ سفر لاءِ صلاحون وٺڻ شروع ڪيائين.

ان دور ۾ چين تي تانگ گهراڻي (۹۰۷-۹۱۸ع) جي حڪومت هئي ۽ چينين کي حڪومت طرفان اڳواٽ اجازت ۽ سرڪاري پاسپورٽ بغير ملڪ ڇڏڻ جي اجازت ڪانه هئي. هيوسانگ اجازت وٺڻ لاءِ درخواست ڪئي، پر هڪ ل هئي سبب سندس درخواستون رد ٿينديون رهيون. ۶۲۷ع ۾ ڪوانچنگ (هاڻوڪو شينسي صوبو) ۾ ڏڪار منهن ڪڍيو ۽ بادشاهه فاما ڪيڏندڙ ماڻهن کي عام اجازت ڏني ته چين اندر جيڏانهن ۽ جتي به جيڪو به وڃڻ چاهي ڀلي وڃي. هيوسانگ انهيءَ عام اجازت جو فائدو وٺي چانگڪان مان ليانگ چو (هاڻوڪي ڪاسو) وٺي ويو، جتي تبت ۽ هند سنڌ جا واهاري ايندا رهندا هئا ۽ هيوسانگ انهن کان معلومات هٿ ڪرڻ لڳو. ان وقت جي حڪومت کي غير ملڪي حملن مان خطرو هو، ان ڪري بنان پاسپورٽ

پرڏيهه وڃڻ جي سخت منع هئي. جڏهن ليالنگ چو جي مقامي ڪامورن کي پتو پيو ته هيوسانگ پرڏيهه آهڻ جون تياريون پيو ڪري ته انهن هن کي سختي سان منع ڪئي. پر اها خبر جڏهن هڪ مڪاني ٻائي کي پئي ته ان پنهنجا ٻه ڇيلا هيوسانگ ڏانهن گجھي طرح موڪليا ته جيئن اهي کيس ڪواچو (هاڻوڪي ڪانسو ۾ آنسي) وٺي اچنس. آڏان ڪجھه پيا همراھ به ساڻس گڏ سفر ڪرڻ لاءِ لکتا جن سان گڏجي هيوسانگ پوسين لنگهه وٽان چين جي سرحد سرڪاري عملدارن کان ليڪچوري پيار ڪئي، جتي اولهندي علائقن تائين پهچڻ کان اڳ وڏو ريگستان سندن آڏو هو. ايسٽائين پهچندي سندس ٻن کان سواءِ ٻيا ساڻي سفر جو ارادو ڇڏي واپس هليا ويا. انهن ٻن مان ٻه هڪ کي سفر جي سٽ لاءِ هڻڻ جو ڳو سمجهي هيوسانگ پاڻ واپس موڪليو. باقي ٻيو همراھ تنگ هوانگ (Tung-hwang) ڏيڻ هيوسانگ سان گڏ رهيو، پوءِ ان جو پتو نٿو پوي. بهرحال سوين ميل پڪڙيل ريگستان منجهان لنگهڻ، جنهن ۾ ڪو هڪ ماهوارو ملڻ جي اسيد به نه هجي، جو تصور به ڪنهن عام ماڻهوءَ کي ٻيچاري وجهي ها، پر هيوسانگ جي ارادي کي ريگستان به لوڏي نه سگهيو. پاڻ جيڪو ڪواچو مان ٻوڙو گهوڙو خريد ڪيو هئائين اهو ڪواچو کان هتي تائين ڏهه ٻارهن دفعا سفر ڪري چڪو هو. ان ڪري هيوسانگ به ان گهوڙي ۽ ٻاڳن تي پاڙي سفر شروع ڪيو. ڏهن ڏينهن جي سخت مسافري بعد هن رڻ پٽ کي ٻار ڪيو ۽ اڳو (نڌوڪو هتي) ۾ پهتو.

آئي جا ڪافي ماڻهو ٻڌ مذهب جا پوئلڳ هئا، ان ڪري هن جي اڳو پهچندي ئي هن کي ڪاراخيچا (سنڪيانگ ۾ جديد ترخان) گهمڻ جي دعوت ملي. آئي جي حڪمران هن تي ڪافي دفعا زور ڀريو ته برصغير وڃڻ جو خيال ڇڏي اتي رهي پوي، پر هيوسانگ الڪار ڪيو. هيوسانگ جو پختو ارادو ڏسي اتي جي مهربان حاڪم کيس سفر لاءِ ڪافي ڪاڏي پيٽي جو سامان وٺڻ ۽ پهريدار گڏي ڏنا. هن کي ٽوڪماڪ (هاڻوڪي روس جي ڪيرغز ريپبلڪ) جي حاڪم جابگو خان ڏانهن خط به لکي ڏنائين. اتي پهچڻ لاءِ هيوسانگ جي قافلي کي ۳۰۰۰ فوٽ اوچائي وارا جبل، جيڪي سدائين برفاني طوفانن جي لپيٽ ۾ رهندا هئا، پار ڪرڻا پيا، جنهن دوران سندس اڙالي جو وڏو حصو ۽ ڪيترا آٺ ۽ گهوڙا پڻ اهڙي ڳري ڪشت جي نظر ٿي ويا، پر آخرڪار هيوسانگ ٽوڪماڪ پهتو ۽ جابگو خان آڏو حاضر ٿيو ۽ جابگو خان کان مختلف ملڪن ڏانهن تعارفي خط وٺي پنهنجو سفر جاري رکيو. سندس رستي ۾ اين لنڊن ڳوٺ لهما شهرن کان علاوه طلاس (هاڻوڪي اولي اتا)، جي شي (هاڻوڪي تاشقند ۽ سمرقند) ان کان پوءِ قاسميينا (هاڻوڪو افغانستان جو شهر باميان) ۽ آخر سلياه جبل پار ڪري هيوسانگ آخر هندستان ۾ ڪشمير پهچي ويو. تڏهن ۶۲۸ع جو اولهارو هو ۽ کيس چانسان ڇڏڻي الهي مسافريءَ ۾ هورو سال لڳي ويو هو. اتي پهچڻ کان پوءِ هيوسانگ ڪشمير مان سفر شروع ڪيو ۽ سنڌونديءَ جي مٿين حصي کان ٿيندو ۽ ٻڌ مذهب وارن جون ٻوٽر جايون گهمڻ شروع ڪيائين ۽ آنسي جي مشهور استادن جي ڪتابن کان واقف ٿيندو رهيو. انهيءَ

ڪهنن دوران هيوسالڪ کي ۶۲۸ع کان ۶۳۶ع تائين ٽي سال لڳي ويا. ان کان پوءِ هن اوڀر طرف پنهنجو سفر شروع ڪيو. ٻڌ مذهب جي ٻوٽو شهرن گايا (پٽنا ويجهو) ۽ بنارس ۾ تيرت ۽ زيارت ڪيائين. ۶۳۸ع ۾ هي لالندا خالقاھ (تڏهوڪي وڏي ۾ وڏي ديول) ۾ داخل ٿيو، جتي ٻڌ مذهب جي ۵۰ مشهور عالم سلا بهادرا وٽ پڙهيو.

برصغير ۾ پهچڻ کان پوءِ هيوسالڪ جتي جتي به ويو اُتي جي عام ماڻهن، عالمن، مذهبي پيشوائن، اميرن ۽ بادشاهن سندس گرمجوشيءَ سان آڌرڀاءُ ڪيو. لالندا جي رهاڪن جڏهن هيوسالڪ جي آمد جو ٻڌو ته انهن اڳ ۾ ئي سندس آڌرڀاءُ ڪرڻ جون تياريون ڪيون ۽ هن آڏو استقبال لاءِ پنهنجا ماڻهو موڪليائون. ان وقت لالندا ۾ ڏهه هزار شاگرد ٻڌمت جي تعليم ۽ ٻي ڄاڻ حاصل ڪرڻ ۾ رڌل هئا. هيوسالڪ به اتي انهيءَ تعليم ۾ شھ حاصل ڪرڻ کي چنبي ويو. لالندا ۾ پنج سال اڀياس ڪرڻ کان پوءِ هيوسالڪ اوڀر ڏکڻ ۾ اولھ برصغير کي ڪهنن شروع ڪيو ۽ ھراھر جاھ ڏنائين ۽ ھر مشھور عالم ۽ استاد سان ملاقاتون ڪيائين. پاڻ سفر ڪندي اوڀر ۾ ڪاماريا (هاڻوڪي آسام) ڏکڻ ۾ دراودار (مدراس) ۽ اولھ ڏانهن لالڪھلا (هاڻوڪي بلوچستان جو ڏکڻ اوڀر) تائين ھرھنڌ ويو. ھر ھرھنڌ پنھنجي من پسند ڄايون ڏنائين، جن جو تعلق ٻڌ مذهب سان هو.

هيوسالڪ انهيءَ سفر دوران سنڌ ۾ به آيو. هيوسالڪ پاڻ سنڌ جي سفر بابت لکي ٿو ته ”...ڪجرات کان اتر طرف خوفناڪي رڻ پٽ ۽ خطرناڪ لڪن مان لنگهي اٽڪل ۱۹۰۰ لسي (۸۴ ميل) پٽ ڪري اسان سنڌ پهتاسين. سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هي شين-ٿو-پولو (P'i-Shen-p'o-pu-Lo) آهي. هتي جي زمين الڃا پيدا ڪرڻ لاءِ سوزون آهي ۽ هتي ڪپھ، جوئر ۽ ٻاجھري تمام گھڻي ٿئي ٿي. هتي سون، چاندي ۽ ڪوپر تمام گھڻو آهي. ڳڻ، رڍن، آرن، خچرن ۽ ٻين جانورن لاءِ هتي چارو جامر آهي. هتي جا اٺ هڪ ٿوهي وارا ٿين ٿا ۽ هتي سنڌ ۾ سينڌي لوڻ جا وڏا ذخيرا آهن. ان کان سواءِ اڇو لوڻ، ڪارو لوڻ ۽ جابلو لوڻ به جامر آهي. مختلف جاين تي اهو لوڻ دوائن ۾ به استعمال ڪيو وڃي ٿو. ماڻهن جو سڀاءُ سخت ۽ پورالو آهي، پر اهي آهن ايماندار ۽ سنوان سڏا. پاڻ ۾ ڪولہ ٺهن. پڙهن ٿا، پر بنا مقصد جي. ٻڌمت جا پوئلڳ آهن. هتي ڏهه هزار پڪشو ٿڙيل پڪڙيل آهن. انهن ٻڌن مان ڪيترا سچ جا گولاڻو سالڪ ويران جاين، جبلن ۽ ٻيلن ۾ دنيا کي تياڳ ڪيو اڪيلا پيا رهن ۽ ارهت واري منزل ماڻن جي آس ۾ ٻيا رات ڏينهن جالين. هتي جو بادشاهه سودرا (Shu-to-Lo) ذات جو آهي (۲) ۽ نهايت ايماندار ۽ مخلص آهي. ٻڌ مذهب کي مان ڏيندڙ آهي.“

هيوسالڪ سنڌ جي سفر بابت اڳتي لکي ٿو ته ”جڏهن گوتم ٻڌ پاڻ هن سنسار ۾ ڄميو هو، تڏهن سنڌ ۾ آيو هو (۳)، الڪري راجا اشوڪ جتي جتي به گوتم ٻڌ جي رهڻ جا نشان لڌا، اتي استوپا ٺهرائي ڇڏيا اٿس. مها ارهت اها ڪپتا (Upagupta) به هن ملڪ (سنڌ)

۾ آيو ۽ ٻڌ مذهب کي وڌيڪ پکيڙيائين. جتي جتي هو رهيو، اتي استوبا ٺهيل آهن. هولن ٻيا استوبا سنڌ ۾ جتي ڪٿي ٺهيل نظر اچن ٿا (۴).

”سنڌو درياھ جي ڪنارن سان تمام گهڻا ماڻهو آباد آهن. اهي مال چاري گذارو ڪن ۽ ۱۰ ڪو شاهوڪار آهن ۽ نه سڃاڻي آهن. انهن بابت چيو ٿو وڃي ته اڳي اهي ماڻهو سرڪش هئا، پر پوءِ هڪ ارعت هنن مان ظالمانه رجحان ختم ڪري ڇڏيا ۽ انهن ماڻهن ان ارعت جي پوئلڳي ڪندي پنهنجا مٿا ڪوڙائڻ شروع ڪيا ۽ مذهبي زندگي گهارڻ لڳا، پر ڪئين ٻيڙهيون گذري وڃڻ کان پوءِ هاڻي انهن جا پٽ پوٽا مذهب کان پري دنياوي ماڻهن وانگر رهن ٿا.“
هيوسالنگ نالنڊا کان ٻاهر اهو سفر ڇهن سالن ۾ پورو ڪري ۱۶۴۷ع ۾ واپس نالنڊا ويو ۽ اتي ڪجهه وقت وري رهيو. ۱۶۴۲ع ۾ هيوسالنگ کي برصغير جي سفر لاءِ لکتي ۱۵ سال ٿي ويا هئا، جنهن دوران پاڻ هر مشهور جاءِ گهمي اڪين سان ڏٺي هئائين ۽ هر مشهور عالم سان مليو هو ۽ چين کان ايڏو وڏو عرصو ڏور رهڻ ڪري ڏاڏائي ڏيهه جي سڪ به وڌي وئي هئس ۽ واپسي جي تياري ۾ لڳي ويو.

هيوسالنگ پنهنجي خوش بيالي، علميت، ڄاڻ ۽ چين واپس کان اچڻ ۽ ٻڌ مت جو عالم هئڻ (ان دؤر ۾ ٻڌ مت اوج تي هئي) ڪري جتي ڪٿي مشهور ٿي ويو هو.

مڪڏا ۽ ڪاماريا جي بادشاهن کڏ جي هن جي الوداعي دعوت ڪئي، جنهن ۾ هندستان جي ارڙهن رياستن جا شهزادا، نواب ۽ بادشاهه شريڪ ٿيا ۽ ٻه هزار برهمڻ ۽ ٻيا غير ٻڌ دانشور ۽ ٽي هزار ٻڌ مت جا پيشوا پوري هندستان مان اچي الهيءَ الوداعي دعوت ۾ شريڪ ٿيا. اها دعوت ارڙهن ڏينهن لڳيتو هلي، جنهن ۾ مهمانن جا وڏا جٿا روزانو ايندا ۽ ويندا رهندا هئا. هيوسالنگ کي ڪيترائي مرتبي ۽ عزت جا خطاب ڏنائون. دعوت جي پهچائي ۽ تي ارڙهن رياستن جي شهزادن هيوسالنگ کي سينگاريڻ هاڻيءَ جي هالڪي تي سوار ڪري سرڪس گهمايو ۽ مٿس گلن جي ورکا ڪرائي. الهيءَ دعوت بعد به مڪڏا جي بادشاهه هيوسالنگ کي وڌيڪ ترسائي پيون عام دعوتون ڪرايون ۽ ۱۶۴۳ع جي اولهاري ۾ هيوسالنگ اتان روانو ٿيو. الوداعي سوکڙي طور مڪڏا جي بادشاهه هيوسالنگ کي هڪ طاقتور هاڻي ۽ سفر دوران ڪتب ايندڙ تمام گهڻو سامان ڏنس ۽ ڪيترا پنهنجا ماڻهو کڏي ڏنائينس ته جيئن اهي کيس چين جي سرحد تائين پهچائي اچن. هيوسالنگ ان هاڻيءَ تي پنهنجا کڏ ڪيل ۽ لڪيل ٻڌ مت جا قلمي نسخا ۽ ڪتاب رکرايا جيڪي ٽوٽل ۶۵۷ هئا. الهيءَ کان سواءِ سون، چاندي ۽ صندل جي ڪاٺ مان وڏي محنت سان ٺهيل کوتم ٻڌ جا بت، ٻه ڪهڙا ۽ ٻين ڪيترين ئي قيمتي سوکڙين سان هن کي الوداع ڪيو ويو.

هيوسالنگ پنهنجي پندرهن سالن جي رهائش دوران برصغير ۾ ٻڌ مت جي عالم طور مشهور ٿيڻ کان علاوه ٻيو وڏو ڪم چيني ثقافت کي هند، سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير ۾ متعارف ڪرائڻ جو به ڪيو.

هيوسانگ ۶۴۴ع ۾ خوتان (هاڻوڪي سنڪيانگ) ۾ پهتو. جيئن ته هيوسانگ غيرقانوني طور ملڪ ڇڏيو هو، ان ڪري مان شان سان اتي پهچڻ لاءِ هن بهتر اهو سمجهيو ته پنهنجي پهچڻ جو اطلاع اختياري وارن کي اڳواٽ موڪلي، ان ڪري خوتان مان هن بادشاهه کي هڪ ياداشت موڪلي. انن مهينن کان پوءِ بادشاهه طرفان شاهي وفد کيس آڌرڀاءُ ڪرڻ لاءِ موڪايو ويو ۽ خوتان ۾ مڪالي اختياري وارن کي حڪم مليو ته هيوسانگ کي هرڪا سهولت ڏني وڃي.

هيوسانگ فيبروري ۶۴۵ع ۾ چانگڪان پهتو. شهر جا ننڍا وڏا سندس آڌرڀاءُ ڪرڻ لاءِ شهر جي درڪان ٻاهر اچي ڪٺا ٿيا ۽ اتي ايندي هر جوش انداز ۾ خوشيون ملهائون ويون جو اها رات هيوسانگ کي شهر جي قلعي ٻاهران گذارڻي پيئي. ٻئي ڏينهن تي بادشاهه ٽنئي سنگ هن جو شهر اندر شاهي نمولي آڌرڀائي دعوت ڪئي ۽ هن جا آندل علمي نسخا ڏٺا ۽ کيس انهن جي ترجمي ڪرڻ لاءِ ڪافي ماڻهو پاڻ طرفان مقرر ڪري ڏنائينس. سندس ترجمو ڪيل ڪتاب اڄ به ڪيترين ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن. ۶۵۲ع ۾ هيوسانگ هڪ پگودا ٺهرائي، جيڪا اڃا تائين چانگڪان (سيان) جي ڏکڻ ۾ قائم آهي.

هيوسانگ ۶۶۴ع ۾ گذاري ويو. سندس ياد اڃا تازي آهي، پاڻ چين ۾ ڪهڙن لوڪ قصن ۽ اسٽيج ڊرامن جو موضوع به رهيو آهي. پنهنجي ملڪ مان جيڪڏهن ڪو وفد چين سِيان ۾ به ويندو آهي ته چيني ميڙهان ان کي اسان جي چين سان قديم ناتن جو اهڃاڻ هيوسانگ جو مقبرو ضرور ڏيکاريندا آهن.

حوالا ۽ وضاحتون

(۱) دوارڪا پرساد روچرام شرما پنهنجي ڪتاب ”هراچين سنڌو سڀيتا جو اظهار“ جي صفحي ۱۱۲ تي لکي ٿو ته ”ايم رينالڊ... جو چوڻ آهي ته هوئن سنگ مشهور چيني سيلالي جنهن سنڌ جي راڄڌانيءَ جو ٻي-چين-ٿو-ٻو-لو-يمني وڃو ٻارا لالو لکيو آهي، اهو ساڳيو برهمڻ آباد جو شهر آهي (هي شهداد پور اسٽيشن کان اٽڪل ۸ ميل ڏکڻ اوڀر طرف آهي). اڄ. ٽي. ايمبرڪ پنهنجي ڪتاب 'Sind a general introduction' جيڪو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۱۹۷۵ع ۾ ڇاپيو، ان جي ۱۴۷ صفحي تي لکي ٿو ته ”۴۲-۶۴۱ع ۾ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ اروڙ هو.“

(۲) سنڌ ۾ ٻڌ مت جي راڄ بابت تمام ٿوري ڄاڻ ملي ٿي. اهو دور لئمبرڪ مطابق ۵۵۰ع کان ۶۴۴ع تائين رهيو آهي، جنهن دور ۾ ٻڌ راءِ حڪومت ڪندا هئا ۽ جنهن دور ۾ هيوسانگ سنڌ ۾ آيو، ان دور ۾ راءِ سهرس جي حڪومت هئي.

(۳) دوارڪا پرساد روچرام شرما پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جو هراچين اتهاس“ جي ڀاڱي ٽئين جي صفحي ۹۲ تي لکي ٿو ته ”گوتم ٻڌ ڪپل وستوءَ ۾ هڪ لنڊي راجا شتوڌن جي گهر ۾ پيدا ٿيو. هو ڪهڙي جاتيءَ جي شاڪيه شاخ ۾ پيدا ٿيو، جنهنڪري هن کي سنسڪرت

گرائن ۾ شاڪيه مٺي ڏاڻي سان به پياد ڪيو ويو آهي... هو سالن جا سال جهنگل ۾ تپسيا ڪندو رهيو ۽ برابر پنجيتاليهه سال سڄي هندستان جو رتنن ڪيائين. ڇنڊر گهٽ جي ڏينهن ۾ آيل مشڪستين ۽ ٻين جو چوڻ آهي ته گوتم ٻڌ سنڌ ۾ به آيو ۽ هتي هن زور شور سان ٻڌ ڌرم جو پرچار ڪيو. سڏون، بهار ۽ اتر سرحد والڪر انهيءَ زماني ۾ سنڌ به ٻڌ ڌرم جو مرڪز هئي ۽ ٻڌ ڌرم جو اهو زور برهمڻن جي حڪومت يعني عربن جي آخرين ڪامياب فتح تائين قائم رهيو.

ساڳيو ليکڪ صفحي ۹۳ تي لکي ٿو ته ”سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم اهڙو ته زور ورتو جو راجا اشوڪ گوتم ٻڌ جي هائين مان ڪي هائون سنڌ ڏانهن موڪلي، انهن جي مٿان وڏا شاهي مندر ڪوٺا ڪيا. انهن مندرن مان هڪ مندر موهن جي دڙي، هڪ ميرپورخاص جي اتر واري ڪاهوءَ جي دڙي ۽ هڪ حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ اٽڪل ڏهن يارهن ميلن جي فاصلي تي يعني ٽنڊي محمد خان تعلقي ۾ ٻيلل سٿ سڏيون جي دڙي مان کولي ڪڍيو ويو آهي. انهن ٽنهي هنڌن تان سون جون ننڍيون ڊلهيون هٿ آيون آهن، جن ۾ گوتم ٻڌ جون هائون پيل آهن.“

(۴) لئمبرڪ مطابق ”هيوسانگ سنڌ ۾ موهن جي دڙي، سيوهڻ، ٺٽل مير رڪن، سٿ سڏيون جي دڙي، جهرڪ، ٻٽو ۽ ڊهل به ويو هو ۽ اتي ٺهيل عالیشان اسٽوپا ڏٺائين. ان کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي ننڍا وڏا گوٺ ۽ شهر گهميو.“

انهن مٿين هنڌن سان ٺٽل مير رڪن، نواب شاھ ضلعي جي موري تعلقي ۾ دولهه پور-- دڙو رستي سان، دولت پور کان اٽڪل ۸ ميلن ۽ دوڙ کان ۱۲ ميلن جي مفاصلي تي، رستي سان، ڏکڻ طرف، اڌ فرلانگ تي اڄ به قائم آهي.

موهن جي دڙي جي کوٽائي ڪندي سڀ کان اڳ ٻڌ ڌرم جي عالیشان مندر جو ڪنڊر مليو هو. مندر جي دروازي اڳيان هڪ ٽنن جو ڦال هو. مندر جي چوگرد مڙهين جي ڀاڱا جون ڪيتريون جڳهيون ٺهيل هيون، جن ۾ شايد الهيءَ مندر جا پوڄاري ۽ ٻڌ ڌرمي پڪشو رهندا هئا. انهن جڳهين جي وچ ۾ هڪ وڏو ٺٽل ٺهيل هو. مندر ڏانهن ويندڙ لنگهه واري پٽ کان ٻه ننڍيون ڏاڪيون هيون، جن مان هڪ اتر ۽ ٻي ڏکڻ ڏانهن ٿي ويئي. ٻنهي اولهه ۾ هڪ ننڍو ڪمرو هو، جنهن ۾ مٽيءَ جي ٺهيل ٻڌ ڀڳوان جي سورت رکيل هئي. ڪن جو چوڻ هو ته بنياد ۾ اها مٽي جي سورت ۾ هڪ سوني ورق ۾ ويڙهيل هئي.

ماخذ

English Books.

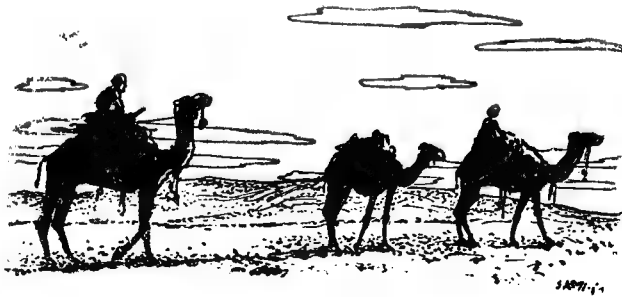
(1) Anderson, Major C.B., 'Travels in Sind, 7th century A. D.' Vols 17 (1847).

(2) Beal, Samuel. (Tr) Buddhist Records of the western world, London: 1934.

- (3) Beal, Samuel. Travels of Hiuen Tsang, Vols 4. Calcutta. Susil Gupta, 1859.
- (4) Beal, Samuel. (Tr) The life of Hiuen Tsang. London: 1911.
- (5) Beul, Samuel. (Tr) Chinese accounts of India, Vols 4, Calcutta. Susil Gupta, private limited, 1958.
- (6) Conze, Edward, Buddhist Meditation, London: Unwin books, Ruskin house, 1972.
- (7) Hastings, James (ed) Encyclopaedia of Religion and ethics, Great Britain: Morrison and Gibb Limited, 1954.
- (8) Lambirck, H.T. Sind: A general introduction Hyderabad: Sindhi Adabi Board, 1975.
- (9) Lambrick, H.T. Sind: before Muslim Conquest, Hyderabad: Sindhi Adabi Board, 1973.
- (10) Watters, T. On Yuan Chwangs travel in India, London: 1904-1905.
- (11) Wilson, H.H. Travels of Hieun Tsang, London: Royal Asiatic Society 1859-60.

سنڌي ڪتاب:

- (۱) ٻر شاد، دوارڪا روچيرام شرمڻا، ”ٻراچين سنڌ و سڀيتا جو نظارو“ حيدرآباد.
- (۲) ٻر شاد، دوارڪا روچيرام شرمڻا، ”سنڌ جو ٻراچين اتهاس“ (ڀاڱو ٽيون) حيدرآباد؛ اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس.

ڊاڪٽر انيمري شمل جي حيدرآباد آمد

مغربي جرمني جي ممتاز مستشرق ڊاڪٽر انيمري شمل، ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي. موصوف ڀاڪستان جي علمي ۽ ثقافتي ناموريءَ لاءِ جيڪي مخلصانه ڪوششون ڪيون آهن، تن جي لهرشناسي ڪندي، ماضيءَ ۾ حڪومت ڀاڪستان طرفان ڪيس اعزازن سان لوازيو پئي ويو آهي. هن سال پڻ حڪومت ڀاڪستان ڪيس ”هلال امتياز“ جو تمغو ڏنو آهي. تازو هوءَ جڏهن ڀاڪستان ۾ آئي ته حسب دستور حيدرآباد ۾ پڻ ٽي ڏينهن سنڌي ادبي بورڊ جي مهمان جي حيثيت ۾ قيام ڪيائين.

۲۹- آڪٽوبر ۱۹۸۲ع تي، شام جو بورڊ طرفان، سندس اعزاز ۾ هڪ تقريب منعقد ڪئي ويئي، جنهن ۾ موصوف سنڌ بابت ليڪچر ڏنو.

ان موقعي تي ڊاڪٽر شمل پنهنجي تقرير ۾ چيو ته ”سنڌ مان منهنجي دلي محبت آهي ۽ جيسين زندهه هونديس، تيسين سنڌ جي علمي خدمت ڪندي رهنديس. مون کي پنهنجي ڪتاب مان مصنف جي حيثيت ۾ جيڪا رقم ملندي، تنهن مان ٽن-ٽن سالن کان هوءَ پنجن هزارن روپين جو انعام اهڙي لسڪنڊڙ کي ڏنو ويندو، جيڪو سنڌ ۾ موصوف متعلق تحقيقاتي ڪم ڪندو. ان انعام جو نالو ”پير حسام الدين راشدي انعام هوندو.“

ليڪچر دوران ڊاڪٽر شمل سنڌ مان پنهنجي ديرينه لڳل لاڳاپي جو تفصيل سان ذڪر ڪيو ۽ سنڌ جي ڪلاسيڪي ادب جي مکيه وصفن جي تشالهي ڪئي. هن اهو پڻ ٻڌايو ته هاڻ شاھ لطيف جي ڪلام جو جرمن زبان ۾ منظوم ترجمو ڪيو اٿس، جيڪو عنقريب جرمنيءَ مان شايع ٿيندو.

تقريب جي صدر، سنڌ جي نامور عالم ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ان موقعي تي پنهنجي صدارتي ڪلمات ۾ ڊاڪٽر شمل کي زبردست خراج تحسین پيش ڪيو ۽ سنڌ جي علمي عظمت جا چند مثال ڏيندي ٻڌايو ته ماضيءَ ۾ سنڌ جي عالمن سنڌ کي اهڙي ڪمال تي پهچايو، جو اڄ به انهن جي علم و فضل جي هر هنڌ تعريف ٿي رهي آهي. تقريب ۾، برک محققن، ممتاز شخصيتن، علمي ادارن جي سربراهن، عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ تعليمدانن، صحافين ۽ وڪيلن، مختلف علمي ۽ ادبي تنظيمن، اڪيڊمين، پبليڪيشن ۽

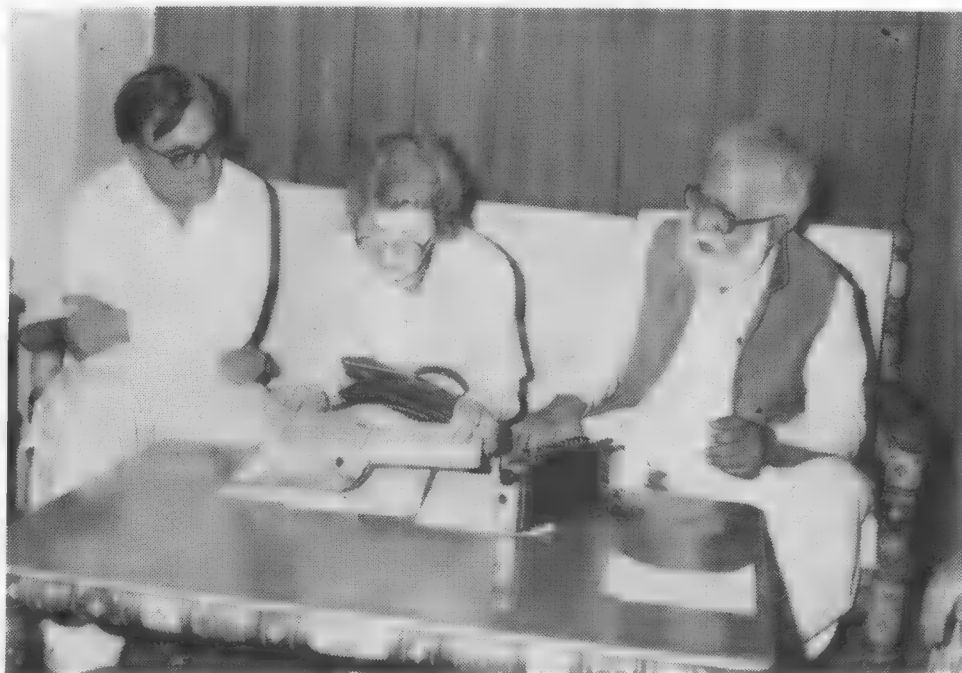
جماعتن جي عهديدارن ۽ ڪارڪنن، يوليورسٽين ۽ ڪاليجن، اسڪولن ۽ تعليمي ادارن جي استادن ۽ شاگردن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

رات جو، حيدرآباد جمخانو ۾، سنڌي ادبي بورڊ، ڊاڪٽر صاحب جي اعزاز ۾ هڪ شالهار ڍار ڏئي، جنهن ۾ ممتاز شهرين، اعليٰ عملدارن ۽ برک عالمن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. ڊاڪٽر شمل ٻئي ڏينهن، ۳۰ آڪٽوبر ۱۹۸۲ع تي اسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۾ هڪ ليڪچر ڏنو ۽ يوليورسٽي جي لئچ ۾ شريڪ ٿي.

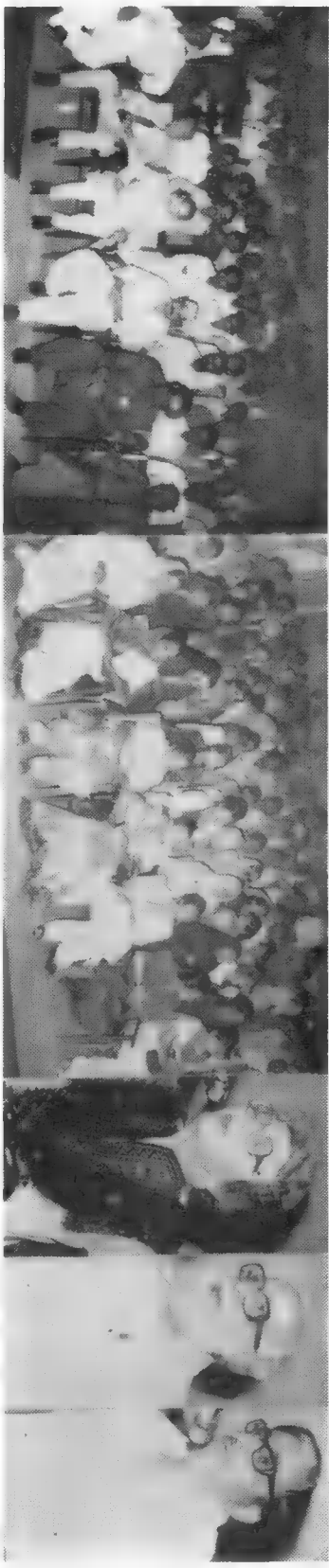
ان کان پوءِ ڊاڪٽر شمل سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ تازه ڦرين شاهڪار اشاعت يعني حضرت مخدوم لوحه جي قرآن ڪريم واري فارسي ترجمي کي ملاحظو ڪيو ۽ بورڊ کي ان نمايان ڪارنامي لاءِ دلي مبارڪباد ڏني.

حيدرآباد ۾ آمد کان اڳ، ڊاڪٽر شمل سيوهڻ جو علمي دورو ڪيو. ڪراچيءَ کان سيوهڻ تائين الهيءَ سفر ۾، سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري جناب غلام ربالي ۽ يوليورسٽي گرانٽس ڪميشن جي ريجنل ڊائريڪٽر منڊر ماهتاب راشدي ساڻس گڏ هئا. سيوهڻ ۾ موصوف قلندر لال شهباز جي روضي تي حاضري ڏئي، دادو ۾ بيمر ممتاز راشدي ۽ حيدرآباد ۾ مسٽر محمد حسين پنوهر سندس مان ۾ دعوتون ڪيون، جن ۾ سنڌ جا اديب ۽ دانشور، زالون ۽ مرد شريڪ ٿيا.

ڊاڪٽر انيمري شمل سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ علي ڪم جو
 معائنو ڪيو. ان موقعي تي پاڻ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب
 ۽ جناب غلام رباني سان گڏ فارسي زبان ۾ مخدوم نوح رحه
 واري قرآن ڪريم جي ترجمي کي ملاحظو ڪري رهي آهي.

سنڌي ادبي بورڊ طرفان ۲۹- آڪٽوبر ۱۹۸۲ع تي منعقد ڪيل تقرير ۾، ڊاڪٽر انمري شمل، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ جناب غلام رباني سامعين کي خطاب ڪري رهيا آهن۔

سنڌي ادبي دور جا نوان ڪتاب

۱- قرآن شريف مترجم فارسي

ديني ادب جي تخليق ۽ تصنيف و تاليف ۾ سنڌ جي روايت لاهيت قديم آهي. اسلام جي آمد بعد، سنڌ جي عالمن ۽ اديبن، ڪلام پاڪ، سيرت طيبه ۽ اسلاميات جي ٻين عنوانن متعلق هرڪي ڪارناما سرانجام ڏنا آهن، تن جا تذڪرا اسلامي تاريخ ۾ موجود آهن.

ڏهين صدي هجريءَ ۾ سنڌ جي باڪمال بزرگ حضرت مخدوم لوح سرور رح قرآن عظيم جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو، جيڪو برصغير ۾ شاه ولي الله محدث دهلوي جي مشهور فارسي ترجمي کان تقريباً ٻه سؤ ورهيه قديم آهي. ان تاريخي نسخي جي ايڊيشنگ جو ڪم علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب سرانجام ڏنو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ، هجري ۱۵ صدي جو جشن ملهائڻ لاءِ جيڪو اشاعتي پروگرام رٿيو آهي، انهيءَ هٿ مذكور قرآن ڪريم لاهيت سهڻي ادبي ۾ ڇاپي پورو ڪيو آهي.

۲- ڪيميائي سعادت

اسلامي دنيا ۾ امام غزالي عالمن جي پهرينءَ صف ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. سندس پيشمار تصنيفون آهن، جن ۾ ڪيميائي سعادت گهڻو مشهور آهي.

بورڊ، گهڻو اڳ، ان ڪتاب جي تلخيص شايع ڪئي هئي. ان جي سنڌي ترجمي جو ڪم پروفيسر غلام حسين جلباڻي سرانجام ڏنو هو.

سنڌي زبان جي هاڻاري عالم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ڪيميائي سعادت جو مڪمل ترجمو ڪيو آهي. چنانچي ان جو پهريون حصو شايع ٿي چڪو آهي. اهو ڪتاب ۱۵ صدي هجري جشن جي سلسلي ۾ پڌرو ڪيو ويو آهي. ٻيئي سائيز، عمد ۽ ڇاڻي، دلڪش سرورق، جاذب گهٽاپ، صفحا ۲۲۵، قيمت سفيد ڪاغذ ويه رهيا ۽ سادو ڪاغذ پندرهن رهيا.

3. RISALO OF SHAH ABDUL LATIF (Selections in English Verse) BY: ELSA KAZI.

سنڌ جي هاڻاري تعليمدان ۽ دانشور علامه آءِ. آءِ. قاضي جي اهليءَ محترم ايلسا قاضي جي شاه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام جي منظوم انگريزي ترجمي جي علمي دنيا ۾ وڏي شهرت آهي. بورڊ اهو ڪتاب ۱۹۹۵ع ۾ شايع ڪيو هو، جيڪو جلد وڪاسي ويو ۽ گهڻي عرصي کان اٽلپ هو. هيئن ان جو ٻيو ڇاپو ۱۵ صدي هجري جشن جي مناسبت سان شايع ڪيو ويو آهي. ڪتاب جو مهاڳ علامه صاحب جي عقيدتمند ۽ سنڌ جي ممتاز عالم ۽ دانشور جناب اي. ڪي. بروهي لکيو آهي. علامه صاحب جو ڀٽائي بابت ۵۰ قومن تي مقالو پڻ ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل آهي. صفحا ۲۵۲، سفيد ڪاغذ، عمد ۽ جلد بهترين ڇاڻي، قيمت پاڪستان لاءِ چاليهه رهيا ۽ ولايت لاءِ ست رهيا.

پڙهندڙ نسل - پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”آداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي آداس، لڙهندڙ، گڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوگڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪَلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سَهڪاري ۽ رِضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هِڪڙيءَ جي مدد ڪرڻ جي اُصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتِي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رُڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمتائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، پُڪار سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻ ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ ڇڻ ٿا؛

....

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

....

هي بيت اُتي، هي بم-گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

۲۸- آگسٽ ۱۹۸۲ع تي، ليفٽيننٽ جنرل ايس. ايم. عباسي، گورنر سنڌ، ڪراچيءَ ۾ ”سند آرڪائيوز“ جي عمارت جي پيڙھ جو پٿر رکيو. ان موقعي تي جسٽس سيد غوث علي شاھ، وزير تعليم، ثقافت، رانديون ۽ قانون، حڪومت سنڌ ۽ ٻيا مهمان، گورنر صاحب سان گڏ، دعا گهڙي رهيا آهن.